

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYAL ANTROPOLOJİ BİLİM DALI**

NATIRLAR VE MAHREMİYET İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Sevcan KARAEMİR

Ankara- 2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYAL ANTROPOLOJİ BİLİM DALI**

NATIRLAR VE MAHREMİYET İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Sevcan KARAEMİR

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Meryem BULUT**

Ankara- 2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYAL ANTROPOLOJİ BİLİM DALI**

NATIRLAR VE MAHREMİYET İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

**Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Meryem BULUT**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1. Prof. Dr. Meryem BULUT**
- 2. Doç. Dr. Ceren AKSOY SUGIYAMA**
- 3. Dr. Öğr. Üyesi Murat Şakir CEYHAN**

Tez Savunması Tarihi

17.06.2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Meryem BULUT danışmanlığında hazırladığım “**Natırlar ve Mahremiyet İlişkileri (Ankara.2025)**” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

20.06.2025

Sevcan KARAEMİR

ÖNSÖZ

Mimari ve tarihi açıdan defalarca ele alınan hamam, çalışanları söz konusu olduğunda bir elin parmağını geçmeyecek sayıda değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmalarla, hamam çalışanlarının genel yapısına değinilerek, detaylı bir anlama çabasına girilmemiştir. Tarih boyunca mahallelerimizde, köylerimizde ve kentlerimizin dokusunda yer eden hamam kültürü, sadece bir yapı değildir. Hamam, üreten, üreyen ve değişen dinamiklerini; çalışanlarına, çalışanları olan tellak ve natırların müşterilerle kurdukları ilişkilere ve bu ilişkilenelemelerden üreyen değerlere borçludur. Bu etnografik çalışma ile kadınlar hamamı çalışanları olan natırları bir miktar olsun anlamaya ve anlatmaya çalıştım.

Bu araştırmanın gerçekleşmesinde sabrı ve hoşgörüsüyle yanımda olan, beni üstün bilgisiyle donatan, destekleyen, motive eden ve bir danışmandan daha fazlası olan tez danışmanım Prof. Dr. Meryem BULUT'a varlığından ötürü teşekkürü bir borç bilirim. O olmasaydı, bu çalışma gerçekleşmezdi.

Her zaman bana güç veren, yükümü hafifleten eşim, bal kızım, annem, babam ve ağabeyime yanımda oldukları, bu yoğun süreçte desteklerini esirgemedikleri için;

Çalışma hayatı ile yüksek lisans eğitiminin beraber yürüme sürecini kolaylaştırarak, desteklerini her zaman hissettiğim iş arkadaşlarıma,

Bu araştırmanın var olmasını sağlayan, hamamın sıcaklığında kan ter içinde emek harcayan, yüzyıllardır varlığını sürdüren bir yapının yaşayan kahramanları olan natırlara, görüşmeler süresince bana destekleri ve ilgileri için, yorulmadan bıkmadan benimle sohbet ettikleri, sorularımı yanıtladıkları, bir zanaatın inceliklerini tanımamı sağladıkları için teşekkür ederim.

Sevcan KARAEMİR

2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
1 GİRİŞ	1
1.1 Hamam Nereden Çıktı?	1
1.2 Araştırmanın Sorunsalı ve Konusu	2
1.3 Araştırmanın Alanı	4
1.4 Araştırmanın Yöntemi	5
1.4.1 Katılımlı Gözlem	6
1.4.2 Özdüşünümsellik.....	7
1.4.3 Araştırma Süresi.....	8
1.4.4 Araştırmanın Yeri	9
1.4.5 Araştırmanın Sınırlılıkları	10
1.4.5.1 Müşteri ve Gözlemci Etiketleri Arasında Sıkışmak	11
1.4.5.2 Kendini Taraf Olarak Hissetmek	12
1.4.5.2.1 Karacabey Hamamı Örneği.....	12
1.4.5.2.2 Doğukent Hamamı Örneği	13
1.4.5.3 Yöntemsel Sınırlılıklar.....	14
2 HAMAM	16
2.1 İnanç İçin Arınma	17
2.2 Hamam Hakkında	18
2.2.1 Hamam Mimarisi	19
2.2.1.1 Soğukluk	19

2.2.1.2	Ilıklık.....	22
2.2.1.3	Sıcaklık	22
2.2.2	Hamamın İşlevsel Yapısı	23
2.2.2.1	Yıkanma.....	23
2.2.2.2	Tıraş/ Ağda	24
2.2.2.3	Kese	24
2.2.2.4	Köpük	26
2.2.2.5	Masaj.....	26
2.2.3	Kullanım Şekline Göre Hamamlar.....	29
2.2.4	Hamam Çalışanları.....	29
2.2.4.1	Tellak	35
2.2.4.2	Natır	35
2.2.4.3	Hamamcı Kadın	36
2.2.4.4	Ağdacı, Kuaför ve Manikürcü	37
2.2.4.5	Meydancı	39
2.2.4.6	Diğer Çalışanlar	40
2.3	Geçmişten Günümüze Hamamlar	40
2.3.1	Gelin Hamamı	43
2.3.2	Turistik Açından Bir Değerlendirme	46
3	ANKARA HAMAMLARI	48
3.1	Roma Hamamı	48
3.2	Tarihi Şengül Hamamı.....	49
3.3	Tarihi Eyne Bey Hamamı (İnebey Hamamı).....	49
3.4	Karacabey Hamamı	50
3.5	Eryaman Hamamı	52
3.6	Yenişehir Hamamı	52

3.7 Doğukent Hamamı.....	52
4 HAMAMIN İÇ DÜNYASI.....	55
4.1 Bedenin Çabasıyla Alanı Kazanmak	55
4.2 Hamamda Gündelik Pratikler	59
5 NATIR.....	64
5.1 Bir Meslek Olarak Natırlık	64
5.2 Damgalar.....	68
5.3 Natırların Toplumsal Kökenleri ve Akrabalık Yapıları.....	72
5.4 Emek, Güven ve Yabancılaşma: Natırların Günlük Deneyimlerinde Mağduriyet Döngüsü.....	74
5.5 Hamamda Eşitlik ve Adalet: Mekânsal Deneyim, Sosyal Statü ve Çalışma İlişkileri.....	79
5.6 Hamamda Kriz Müdahale Pratikleri ve İyi Niyetin Organizasyonu.....	82
5.7 Hamamda Sağlık İmajı ve Natırların Deneyimi	84
5.8 Natırların Gözünden Hamam Yönetimi ve Kuralların Bağlayıcılığı.....	85
5.9 Beden Emegi, İnanç ve Şifa Arayışı Bağlamında Hamamda Dindarlık.....	88
5.10 Natır Dayanışması: Hamamda Emegin Simgesel ve Pratik Paylaşımı.....	90
6 HAMAMDA CİNSİYET, MAHREMİYET VE SOSYAL İLİŞKİLER.....	94
6.1 Edebiyat ve Kuramsal Bir İnceleme	94
6.2 Kimlik	98
6.2.1 Natır Kimliği, Cinsiyete Dayalı Mekân ve Dil	99
6.2.2 Kimliğin Kirlilik ve Temizlik Anlayışına Göre Ele Alınması.....	101
6.2.3 Natır Kimliği ve İffet Üzerine İrdeleme	105
6.3 Bedenin Toplumsal İnşası.....	108

6.4 Çifte Hamamlar: İkiliğin Görünürdeki Varlığı ve Cinsiyet Temelli Ayrışmalar	111
6.5 Hamamda Mahremiyetin Yapısal ve İlişkiler Bağlamında Düzenlemeleri	114
6.5.1 Mahremiyetin Yapısal Düzenlemeleri	114
6.5.2 Mahremiyetin İlişkiler Bağlamında İncelemesi	116
6.6 Kadın Kadına Bir İnceleme	117
SONUÇ	120
KAYNAKÇA.....	138
EKLER	148
EK- 1: Fotoğraflar.....	148
EK-2: Surname-i Hümayun	161
ÖZET	163
ABSTRACT	164

1 GİRİŞ

1.1 Hamam Nereden Çıktı?

Çocukluğum boyunca bir temizlik rutini olarak hamama giderdik. Hamama gitmek bu alışkanlığı edinmiş kişiler için gerekli bir yıkanma rutini. Çoğu zaman özel bir anlam ya da değer taşımamaktadır. Çocukluk çağında aslında çok sık olmayan bu ‘yıkanma rutini’ benim için çok rahatsız edici bir deneyimdi. Bir sürü çıplak kadın; yaşlı-genç, kilolu-zayıf, bedenlerinde çeşitli izler taşıyan, birbiriyle kulakları tırmalayacak kadar yüksek sesle adeta ‘bağırarak’ konuşan, ılıkılık bölümünde sobanın yanında yarı çıplak oturup bir şeyler yiyip içen kadınlar hamam denildiğinde aklıma gelen, gözümün önünde beliren şeylerdi. Küçük bir çocuğun korkak gözlerle çevreyi izlemesi için tüm koşullar mevcuttu! Orada bulunduğum için hiç rahat olmadığımı dün gibi hatırlıyorum. Hamamın sıcaklık bölümü nefes alamayacağım kadar sıcak olduğu için orada da bulunmak istemezdim. Natırlar, çocuklara ayaklarının altına dolaşmaması gereken, görünmez varlıklar gibi davranırlardı. Ya da ben şimdi bunu öyle hatırlıyorum. Kendi isteklerimi ifade edip, direnebileceğim yaşa geldiğimde -ki bu yaş ergenlik çağına denk geliyor- hamama gitmekten nefret ettiğimi söyleyip gitmemeye başladım. Çünkü, evde alınan ‘duş’ yıkanma eylemi için oldukça yeterliydi. Üniversiteden mezun olduktan sonra annemle yaptığımız bir hamam ziyareti hamamın hatırladığım kadar korkunç bir yer olmadığını düşünmeme neden oldu. O gün neler olup bittiğini hatırlamıyorum. Ama kendi kendime ‘yılda bir ya da iki kere gidebilirim’ dedim. Bundaki en büyük sebep natırların kese- köpük adı altındaki hizmetlerinin oldukça keyifli bir masajı da içeriyor olmasıydı. O masaj için sıcak ve kalabalık bir hamama girmeye razı olunabilirdi! Birkaç tereddütlü hamam ziyaretinden sonra bunu daha sık yapmak istediğimi fark ettim. Ziyaretlerim çoğaldıkça hamamı daha farklı görmeye ve gözlemlemeye başladım. Çalışan kadınları izlemeye, yıkanırken, kese-köpük yaptırırken hamamı hissetmeye başladım.

Hamamın saat gibi işleyen bir sistemi vardır. Natırların müşteri alış, işlemlerini yapıları, sıcaklıktaki yıkanma döngüsü kendiliğinden ve sıradandır. Herhangi birisi boş bir zamanında oturup izlese keyif alacağına eminim. Soğukluğun kapısından girilen andan itibaren işleyen çarklar sizi soyunma kabinlerine, oradan ılıkığa, oradan sıcaklığa ve bulduğunuz/size gösterilen bir kurnanın başına kadar götürür. Dönen çarklar; kurnada sıcak suyla ıslanmaya başladığınız andan, natırın size hizmetlerini sunması ve yıkanma rutininizin sona ermesine kadar devam eder. Hamamdan çıktığınızda fabrikada üretim bandının üzerindeki aşamaları tamamlamış gibi hissetmeniz mümkündür. Bu üretim bandı sizi metalaştırıyor mu? Kesinlikle evet! Bu hissin kuvvetlenmesinde natırların sizinle kişisel bir ilişki kurmaması da çok büyük bir rol oynamaktadır. Natırlar sizin işinizi, yaşınızı, medeni halinizi sormayı tercih etmediklerinden sadece ekonomik çıktı sağlayan bir araç haline geliyorsunuz. Ancak zamanla, hamamda geçirilen fazlaca zamanın sonunda bunun metalaştırmadan ziyade başka bir ilişkiye dayandığını anladım. Bu metin size o ilişkiyi anlatmayı amaçlamaktadır.

1.2 Araştırmanın Sorunsalı ve Konusu

Natırlarla kurulan ve hatta kurulamayan ilişkilerin tümü ‘mesafeli’ bir tutum içermektedir. Ne kadar yakın davranılsa da karşısında oldukça doğal bir şekilde mesafeli davranan bir natır bulunur. Bu mesafenin korunmasının kişiler çıplakken olması duruma ayrı bir hassasiyet katmaktadır. Ortada hizmet alım/satımı vardır: Natır kendi emeğini satarken, müşteriler de keselenme, masaj ve yıkanma hizmeti satın alırlar. Literatürdeki birçok kaynakta geçen incelikli hizmete günümüz hamamlarında artık rastlanmamaktadır. Kapıdan girildiğinde müşteriyi karşılayanlar tabi ki vardır ancak bunlar müşteriyi el pençe divan durarak karşılamamaktadırlar. Çoğu zaman

yapmakta oldukları işleri bile bırakmadan gelen müşteriye ‘hoş geldin’ derler ve ilgilenecek natır her kimse ona yönlendirirler. Natır kese köpük işini yaparken de müşterisiyle basit bir iletişim kurar. Ne biraz fazlası ne daha azı...

Psikolog olarak insanları incelemek, gözlemlemek hayatımın rutinleri arasında yer alıyor. Tabi herkesi mercek altına almaktan bahsetmiyorum. Fakat farkına varmadan çevremi gözlemliyorum. Buna meslek hastalığı da denilebilir. Böylelikle hamamda benim işlemlerimi yaparken natırları da gözlemlemeye başladım. İlk husus, nasıl iletişim kurduklarıydı. Bu konuda o kadar başarılılar ki sanki hamamda değil kurumsal bir şirkettesiniz. Her müşteriye belirli bir mesafede yaklaşırlar. Kendileri ile ilgili sadece sorulan kadarını paylaşarak, müşterilere fazla soru sormazlar. Bu durum beni mahremiyet ilişkileri konusunda meraklandırdı. Hamamı bu kadar mesafeli ilişkilerin olabileceği bir yer olarak düşünememe sebebim tabi ki herkesin çıplak olmasıydı. Natırlar da müşteriler de yarı çıplaktı. Hamamda herkes birbirini çıplak görüyor/bakıyor ama dikizlemiyordu. Ve üstüne üstlük mesafeli bir ilişki de kuruluyordu.

Natırların mahremiyet ilişkilerine odaklanacak olan bu çalışma, onların birbirleriyle aralarındaki ilişkilerini, patronları ve müşterileri ile ilişkilerini, mesleklerine bakışlarını ve hamama dair fikirlerini anlamaya çalışmaktadır.

Bu konuyu daha iyi anlamak ve temellendirmek adına öncelikle hamamla ilgili yazılı, görsel ne bilgi varsa ulaşmaya çalışılmıştır. Hamama dair çok fazla kaynak bulunmaktadır. Yerli ve yabancı kaynakların çoğunda hamam ve kaplıcalar mimari açıdan incelenmiştir. Bu konuda çok detaylı bir şeyler yazmanın konudan uzaklaşmaya neden olacağını düşünerek okuyucunun aklını karıştırmamak adına hamam mimarisi hakkında sadece koşulları anlamak için gereken miktarda bilgi verilmektedir. Hamam gelenekleri ile ilgili kısmen çok veriye ulaşılsa da neredeyse tamamı birbirini tekrar eder niteliktedir. Natırlar hakkında neredeyse hiç kaynak bulunamasa da tellaklar hakkında bazı metinlerle karşılaşmıştır. Ancak elde edilen kaynakların neredeyse hiçbirisi tellak

veya natırların ilişkilerini anlamaya tam olarak yardımcı olmamaktadır. Ve ne yazık ki bu kaynakların hepsi tarihsel araştırmalar olduğu için günümüzdeki işleyiştten oldukça farklıdır. Yine de metin içerisinde eski gelenekler ve günümüz uygulamaları bir arada verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, natırların iş yaşamı, birbirleriyle ve müşterileriyle kurdukları ilişkileri üzerine odaklanmaktadır. Bu ilişkileri açıklarken; mekânın ve gündelik hayatın etkisi ile mahremiyet algısı bir arada yoğurulmaya çalışılmıştır.

1.3 Araştırmanın Alanı

Alan araştırması Ankara’da iki ayrı hamamda yürütölmüştür. Karacabey Hamamı ve Doğukent Hamamı olarak seçilen hamamlarda farklı zamanlarda toplam 25 natır ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler kimi zaman hamamın soğukluk bölümünde otururken, kimi zaman da hamamın iç kısımlarında ılıkılık veya sıcaklık alanlarında kese köpük işlemleri sırasında gerçekleştirilmiştir. Natırların sözleşmeli çalışanlar olmaması nedeniyle görüşölen natırlar günden güne, aydan aya farklılık göstermiştir.

Natırlarla yapılan görüşmelerde elde edilen bilgilerde, eğitim öğretim seviyelerine dair net bir yanıt alınamamış fakat hepsinin okuryazar olduğu öğrenilmiştir. Natırların tamamı medeni durumunu evli olarak belirtmiş, en az 1 çocuğu olduğuna dair bilgi vermiştir. Bu çocukların çoğunun okul çağında ya da daha büyük oldukları öğrenilmiştir. Tüm natırlar çocuklarının hamamda çalışmasını istemediğini beyan etmiştir.

1.4 Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesi literatürdeki konuya ilişkin araştırmalar ve yazılmış makale/kitaplarla zenginleştirilirken, asıl özne olan natırlar ancak onlarla bir arada olarak daha iyi anlatılabilirdi. Hamamların çok bilindik alanlar gibi görülmesine rağmen aslında kapalı kutu oluşu ve içerisindeki dünyanın bilinmezliği bu araştırmanın etnografik bir çalışma olmasının sebebidir. Etnografik çalışma temelinde başkalarıyla etkileşimi içerir (Fabian, 1983, aktaran Callaway, 1992). İnsan topluluklarının gündelik yaşam alanlarının içinde ele alınması etnografik alan araştırmalarının özelliklerindendir (Emerson, Fretz, Shaw, 2008: 1). Bu çalışmanın yola çıkış amacı natır olmanın nasıl bir şey olduğuna dair bir anlama çabasıdır. Bu konuda literatürde çokça kaynak bulunmaması merak duygusunu artırırken, etnografinin bu anlama çabasına kapı açtığı yadsınamaz. Lisans eğitimim psikolojinin pozitivist bakış açısıyla pasif bir gözlemci olmam mümkündür. Ancak *bu insanların çalışma şekli şöyledir* demek yerine an be an neler yaşandığına tanık olmak, benim varlığımın yarattığı değişiklikleri de içine katarak *benimle* ve *bende* olanları da anlatmak etnografinin kültürel otobiyografi¹ halini almasını sağlamıştır. Bu etkileşim hali, neyin neden olduğuna dair nedensellik ilişkisini içeren nicel araştırmalarda bulunmamaktadır. Nitel araştırmalar, bireylerin, grupların ve toplulukların anlam dünyalarını, deneyimlerini ve sosyal etkileşimlerini açıklamaya odaklanır (Denzin & Lincoln, 2021). Bu çalışma da natırların mesleklerine, toplumsal statülerine ve kültürel pratiklerine dair derinlemesine bir anlayış geliştirmeyi hedeflediğinden, fenomenolojik bir yaklaşımı benimseyerek nitel araştırma yöntemlerini kullanmaktadır. Özellikle etnografik yöntem, alan çalışması ve katılımlı gözlem teknikleri, natırların kendi bağlamları içinde anlaşılmasını sağlayacaktır (Hammersley & Atkinson, 2007).

¹ Terim; etnografinin kültür biyografisi sınırlarını aşarak antropoloğun topluluklarla etkileşiminden doğan yeni biçimi açıklamak için Atay tarafından kullanılmıştır (Atay, 2018: 12).

Nitel araştırma yönteminin tercih edilmesinin bir diğer nedeni, natırların mesleki ve toplumsal deneyimlerinin yalnızca sayısal verilerle açıklanamayacak kadar karmaşık olmasıdır. Etnografik yöntem, topluluk üyelerinin bakış açılarını merkeze alarak onların yaşantılarını, sosyal ilişkilerini ve karşılaştıkları dinamikleri anlamamıza olanak tanımaktadır (Geertz, 2010).

1.4.1 Katılımlı Gözlem

Natırların kendi bağlamları içinde anlaşılması için hamam ziyaretleri yapmak, onlarla sohbet etmek, sorularımı sormak ve aldığım cevapların doğurduğu yeni sorularla bu sürecin tekrarlanması çalışmanın ilk ayağını oluşturmaktadır. Alan araştırmasının başladığı 2018 yılının başlarında, öncesinde birkaç ayda bir yaptığım hamam ziyaretleri sıklaştırılarak yaklaşık iki sene boyunca sürmüştür. Sahanın *içinde olma* kavramını içselleştirebilmek adına hamamda mümkün olduğunca fazla zaman geçirmek öncelikli amacım oldu. Bu sırada hamamcı kadınlarla, natırlarla tanışıp, ilişkiler kurdum. Hamamcı kadına araştırmam için hamama gelmek için izin istediğimde; bunu herkesin yaptığını, araştırma için sürekli birilerinin geldiğini, müşterilerin fotoğraflarını çekmediğim müddetçe istediğim gibi gelip gidebileceğimi söyledi. Ancak araştırmamın müşteri değil natırlar odaklı olduğunu söylediğimde şaşırarak kabul etti.

Tezimi bitirip teslim edeceğim sırada bazı aksaklıklar nedeniyle mezun olamadım ve bu araştırma rafa kalktı. Bir süre tozlu raflarda hazır oluşumu bekledikten sonra tekrar yüksek lisansa başlamam neticesinde alana geri döndüm ve önceki bilgi ve deneyimin üzerine yeni görüşmeler yaparak eklemeler yaptım.

Çalışmanın ilk yıllarında kimi zaman natırlara su taşıdım, kimi zaman müşterilerle birlikte, kimi zaman da natırların yanında oturdum. Başlangıçta natırlarla birlikte çalışmak istedim. Ancak sahadaki ilk görüşmecim olan natır bunu

‘beceremeyeceğimi’ ve ‘müşterilerden azar işiteceğimi’ söyledi. Açıkçası kese-köpük işlemlerini yapabilecek kas kuvvetim veya hamamın sıcaklığında uzun süre kalabilecek kadar dayanıklılığım var mıydı bundan da emin değildim. Ama *işin içinde olmanın* anlama sürecini daha kolay hale getireceğini düşünmüştüm. Aldığım tepkiden sonra süreci zorlaştırmamak adına katılarak gözlemlemeye karar verdim. Katılarak kelimesi kullanılsa da antropolojinin yetmişli yıllardan itibaren yaşadığı değişim ile bu terimin yerini katılımın gözlenmesi terimi almaya başlamıştır (Atay, 2017: 200). Araştırma yapılan toplulukla bir olmak, onları anlamak, ne olduğuna değil nasıl olduğuna dair bir fikre sahip olmak katılımlı gözlemle mümkündür. Zamanla katılımlı gözleme ek olarak antropoloğun pasif, izleyici, kendi fikir ve söylemlerini gözlemine ve yazısına katmadığı durumdan alandaki varlığını, kendi analizini de işin içine katmaya başladığı duruma geçiş yaşanmıştır. Bu konudaki dönemeçlerden birisi Malinowski’nin Trobriand yerlileri hakkındaki alan çalışmasıdır. 1922 yılında yapılan ve üzerinden yüz yılı aşkın süre geçen bu çalışmanın katılımlı gözlem uygulamasındaki öncü duruşu ve Malinowski’nin 1967’de yayınladığı günlüğünde kendi duygularını açıkça ifade etmesi bugün geldiğimiz noktanın temellerindendir (Nahya ve Harmanşah, 2018).

1.4.2 Özdüşünümsellik

Antropoloji ve etnografi sahada olmak/ orada olmaktır. Peki, orada olmanın ardı nedir? Orada olanları yazmak. Bunu yaparken ‘ben’ dilini kullanmak kimi zaman otoriter bir tutum gibi düşünülebilir (Clifford, 1986). Oysa bugünün bilgisiyle bunu otoriterlik değil, diyalojik etnografinin bir çıktısı olarak değerlendirmek gerekir. Diyalojik etnografi; araştırmada tek bir otoriter anlatı yerine birden fazla bakış açısının bulunduğu çok sesli, katılımcılarla beraber bir anlamın üretildiği ve karşılıklı etkileşimin var olduğu, araştırmacının metne dönüştürürken kendisinden ve

duygularından soyutlamadığı etnografi türüdür (Bakhtin, 1981; Tedlock, 1991; Clifford & Marcus, 1986). Araştırmacının kendisini dahil ediyor oluşu ve araştırmacının çalışma boyunca elde ettiklerini kendi analiziyle harmanlaması özdeşünümelliği açıklar (Nahya ve Harmanşah, 2018).

Bu etnografik çalışma özdeşünümsele bir çalışmadır. Hamamda natırlarla etkileşiminin doğurduğu çıktılar düşüncelerim ve kendiliğimden ayrı değildir. Hatta kimi zaman hamamın sıcaklığında oturmuş, tek başıma duvarları izlediğimi fark ettiğim zamanların, *hamamdaki benim analizimi* de kapsamaktadır.

Araştırma boyunca katılımlı gözlem yapılırken, natırlarla meydanda oturup sohbetler etmek, sıcaklıkta onlar iş yaparken sohbet etmek zamanla değişime uğrayarak katılımın hakkını veren bir hal almıştır. Hamamın nöbetçi ile açılışını ve ilk hazırlıklarını yapmak, kapanışta hamamın temizliğine katılarak alan araştırması tamamlanmıştır. Natırlarla bir olmak, onlardan birisi gibi hareket etmek, onların rutinine uymak ve bunun bendeki etkileri metin boyunca detaylıca ele alınmıştır.

1.4.3 Araştırma Süresi

2018 yılının ilk aylarında başlayan alan araştırması, 2019 yılı sonuna kadar devam etti ve ortaya iki senelik bir çalışma çıktı. 2018 yılı ortalarından itibaren haftalık ziyaretlerime başladım. Resmî tatiller, bayramlar, yaz ve kış aylarında kimi zaman sabahları, kimi zaman akşamları ve gün ortalarında ziyaretlerimi sürdürdüm. Böylece farklı zamanlarda, hamamdaki farklı dinamikleri keşfetme imkânı buldum.

2019 yılı sonunda, deneyimlerimi yazıya döktüğüm safhada aklıma takılanlar oldu. Bunları sormak, daha iyi anlamak adına ziyaretlerimi tekrar sürdürdüm. Tezi bitirdiğimde bile natırları anlamak için gereken yolu almadığımı düşünürüm. Bu anlama çabasının sonuca ulaşması için belki de yıllar boyunca hamama gitmem gerekirdi.

Nitekim yüksek lisansa devam edememem ve tezimi teslim edememem sonucu ara vermek zorunda kaldığım ziyaretlerim tekrar okula döndüğümde yeniden başladı.

2022 yılında tekrar başlayan alan araştırmam 2024 yılı sonuna dek sürdü ve fikirlerimin farklılaşmasına neden olan bazı olaylar yaşadım. Bunların hepsi ilerideki bölümlerde detaylıca anlatıldı.

Yaklaşık 4 senelik bir araştırmanın sonucunda elde edilen tüm bilgiler kadınlar hamamını ve çalışanları olan natırları anlamaya yardımcı olacak sonuçlar doğurmuştur. Binlerce yıldır süregelen hamam geleneğinin halen devam ettiği bir gerçek ve bu süreç burada noktalanmıyor. Bundan yıllar sonra yapacağım bir hamam ziyaretinde bambaşka şeyleri fark edeceğime eminim.

1.4.4 Araştırmanın Yeri

Araştırmama başlarken aklımda Ankara hamamları vardı. Ancak sahaya çıktığım ilk aylarda, ziyaretlerimin birbirinden oldukça farklı konumlara doğru dağılması bu durumu zorlaştırmaya başladı. Ankara hamamları başlığı altında verdiğim hamam listesi sadece uğrak hamamları kapsamaktaydı. Ve bu hamamların bazıları sadece erkeklere hizmet veriyordu. Ankara'nın çok çeşitli semtlerine yayılmış olan bu hamamların her birini incelemek zamanlama ve çaba açısından yıpratıcı olacaktı. Aynı zamanda fayda/performans denklemine de mantıklı değildi. Elbette her ziyaret bambaşka anlamlar taşıyordu ama tek bir hamamda çalışan birçok natır da aynı kozmopolit yapıyı bana sağlıyordu. Sürekli olarak aynı hamama gitmek ve natırlarla iletişim kurmak aramızdaki ilişki adına da çok kıymetliydi. Oluşan arkadaşça yakınlığın alan araştırmama katkısı yadsınamaz. Araştırmanın ilk iki senesinde (2018-2019 yılları) en çok ziyaret ettiğim hamam, daha önceden müşterisi olduğum için kendimi daha rahat hissettiğim Karacabey Hamamı idi. Ancak diğer hamamlara yaptığım ziyaretlerin

bazılarında da ilgi çekici bilgiler edindim. Örneğin; Eryaman hamamına yaptığım ziyaret diğer hamamlarda geçireceğim zamanı daha iyi anlamak adına çok faydalıydı.

İlk yüksek lisans dönemimde danışmanım ile her birine yeteri kadar zaman ayıramayacağımı, gereken ilgiyi gösteremeyeceğimi düşünerek araştırmamı tek bir hamamla sınırlamaya karar verdik. Her ne kadar diğer hamamlardan edindiğim kısıtlı bilgiyi, Karacabey'deki deneyimlerimi anlatırken aralara serpmiş olsam da ana argümanım Karacabey Hamamı natırları olmuştu. Ancak şartlar gereği yüksek lisansa ikinci kez başlamamla elimdeki veriyi bir diğer hamamla zenginleştirmek istedim. Bu nedenle tarihi hamam olan Karacabey Hamamı'nın yanında günümüz teknoloji ve koşulları göz önünde bulundurularak inşa edilmiş olan Doğukent Hamamı bu araştırmanın diğer bölümünü oluşturmaktadır. Bir tarafta tarihi hamam diğer tarafta modern bir hamamın tercih edilmiş olmasının sebebi ise; günümüz koşullarına göre inşa edilen bu hamamın natırlara daha farklı çalışma imkanları sunması ve bu imkanlara bağlı olarak da çalışma alanının ürettiği yeni dinamiklerdir. Konunun detayları ilgili bölümlerde açıklanmıştır.

1.4.5 Araştırmanın Sınırlılıkları

Natırlarla iletişim kurmak bir açıdan çok kolay, bir diğer açıdan oldukça zordu. Onlara araştırmadan bahsedip, kendileriyle konuşmak istediğimi söylediğimde benden adeta vebalıymışım gibi uzaklaşmaya çalıştıklarını fark ettim. Kendilerinin ifadesi ile o zamana kadar hamama araştırma için gelen herkes hamam mimarisi, müşteriler gibi unsurlarla ilgilenmişler. Natırlarla ilgili bir araştırmadan kimse bahsetmemiş. Ben ısrarla onlarla konuşmak istediğimi söylediğimde annesi öteki kardeşine kızarken ortadan sıvışan çocuklar gibi dağıldıklarını görüyordum. Bunu çok sakince ve sessizce yapmışlardı. Natırlardan birisi bana hamam kitabından faydalanmamı önerdi. Orada

aradığım her şeyi bulabileceğimi, tüm sorularımın yanıtlarının orada olduğunu söyledi. Buna yanıtım, onların söylem veya önerilerini her zaman kabul edebileceğim ama asıl önemli şeyin onların fikirleri olduğunu söylemek şeklindeydi. Çünkü bu araştırmanın yola çıkış noktası natırların ilişki biçimleridir. Kitaplar tabi ki faydalı olacaktı, temel bir argüman bile sağlayabilir ama bir natırın ilişki biçimini yansıtamayacaktır. Bu safhada natırlar tarafından belirgin bir ön yargıyla karşılandığımı söyleyebilirim. Bunun detaylarına alt başlıklarda değinilecektir.

Bir diğer sınırlılık ise, psikolog olmamdı. Bu durumum, karşımdaki kişilerin bana daha rahat açılmasını sağladığı gibi aynı zamanda sosyal beğenirlik anlamında zarara da uğrattı. Kimi zaman sorduğum sorular neyi tespit etmek istediğimi anlamaya çalışan bakışlarla karşılandı. Ve o konularda konuşulmaktan kaçınıldı. Bu sınırlılığın etkileri özellikle Karacabey Hamamında belirgindi. Kendimi tanıtırken ünvanımı kullanmam sonrasında söylediğim diğer şeyleri gölgede bırakmıştı. Doğukent Hamamında ise bu hataya düşmedim. Onlar sormadan mesleğimi de işimi de söylemedim. Sorduklarında önce memur olduğumu ardından detaylı sorarlarsa psikolog olduğumu söyledim. Açıkça ifade edebilirim ki bu sınırlılık Doğukent Hamamı araştırması süresince benim başka türlü düşünmeme neden olacak şekilde ortaya çıkmamıştır.

1.4.5.1 Müşteri ve Gözlemci Etiketleri Arasında Sıkışmak

Saha çalışmamı yaptığım hamamların hâlihazırda müşterisiydim. Hamam konusuna ilgi duymaya başladığım andan itibaren Ankara'daki birçok hamamı ziyaret etmiştim. Hem araştırma amaçlı hem de yıkanma amaçlı tercih ettiğim hamamın aynı hamamlar olması bazen sorun olabiliyordu. Müşteri-natır-gözlemci ilişkisi zaman zaman tıkanmalara neden olmaktaydı. Müşterilerle ilgili konularda konuşurken benim

de bir müşteri olmam özellikle olumsuz bir şey söyleneceği zaman tereddütte neden olabilmekteydi.

Natırlarla ilk görüşmelerimde beni bir yerden tanıdığını söyleyenler oldu ve diğer natırlar ona benim bir diğer natırın ismini vererek *onunki* olduğumu söylüyorlardı. Bu durum onların bana karşı nasıl bir yaklaşımları olduğunu sorgulamama neden oldu. Müşterileri kapıdan girerken tanıyarak kimin müşterisi olduğunu tespit etmek natırlar için şaşılacak bir durum değildir. İşin içine bir miktar ötekileştirme de girerken ve bu durum iletişimi kolaylaştırıcı ve zorlaştırıcı olarak aynı anda iki iş birden yapabilir.

Müşteri olmanın yarattığı dezavantajdan kurtulmak adına görüşmelerin son zamanlarında hamama yıkanmak amacıyla gidilmemiştir. Tüm ziyaretler sadece görüşmeler için yapıldığından bu süreçteki görüşmelerin daha verimli olduğu değerlendirilebilir.

1.4.5.2 Kendini Taraf Olarak Hissetmek

1.4.5.2.1 Karacabey Hamamı Örneği

Hamamdaki en belirgin dinamiklerden birisi hamamcı kadın ve natırlar arasındaki ilişkidir. Ziyaretlerim sırasında hamamcı kadın ile yaptığım görüşmeler, natırların aklında sorulara neden olmuş olabilirdi. Bu iki taraflı görüşmeler nedeniyle natırların bana her zaman güven duyamayacaklarını hissettiklerini düşünüyorum. Çünkü süreç boyunca bana anlattıkları arasında hamamcıya ilişkin duymasını istemeyecekleri türden bilgiler de vardı. Ancak zamanla aralarındaki ilişki bu bilginin aktarıldığını gösterecek şekilde değişmediğinden bana güven duyduklarını ve konuşmaların samimi bir alt yapıda olduğunu söylemek mümkündür.

Natırlar maaşlı çalışan kişiler değildirler. Kесе-köpük ve bahşış ile geçinirler. Bu nedenle hamamda başlarına gelebilecek bir iş kazası sonucunda güvenceleri yoktur.

Bu güvencesizlik hali natırların haklarını alamadıkları, güvende olmadıkları düşüncesi bu konuda kendimi endişeli hissetmeme, bir şeyler yapmak istememe neden olmaktaydı. Bunun sonunda, natırları bir sendikaya, derneğe dahil etmenin onlar için daha uygun olduğunu düşünür hale gelmiştim. Ancak bu fikir natırlarla paylaşılmamıştır. Çünkü bu işin sonu onlardan bağımsız olarak onların hayatlarına müdahale etmek ve değiştirmeye çalışmak olarak düşünülebilir. Sonuç olarak bu çaba terk edilerek, araştırma süreci sonlandırılana kadar hayatlarına böyle bir müdahaleden kaçınılmıştır.

1.4.5.2.2 Doğukent Hamamı Örneği

Bir araştırmacı olarak, Doğukent Hamamında hamamcı kadın/patron olarak çalışan kişi ile natırlar arasında taraf olma hissi yaşanmamıştır. Natırlarla yapılan görüşmelerde patronlarından bahsederken; her zaman aile gibi oldukları ve onların arkasında durdukları, korudukları ifade edilmekteydi. Maddi manevi herhangi bir sorundan bahsedildiğini veya şikâyet edildiğini hiç duymadım. Oldukça adil bir çalışma düzenine sahip olduklarını ifade ettiler.

Söz konusu Doğukent Hamamı olduğunda kendimi taraf olarak hissetmeme neden olan şey daha önceden tanıdığım bir natırın burada çalışıyor olmasıydı. Natırlar görüşmelerimiz sırasında yıkanmaya gelmemi, beni yıkamak istediklerini söylediklerinde yıkanmaya gittiğimde kimin beni yıkamasını isteyeceğimi düşünerek çekindiğim zamanlar oldu. Eğer tanış olduğum natırın yıkamasını istemezsem ona mahcup olacağımı, istersem de diğerlerine mahcup olacağımı düşünüyordum. Bu durum kendimi tam olarak taraf gibi hissetmesem de kaygılı bir yaklaşıma sahip olmama neden olmuştur.

1.4.5.3 Yöntemsel Sınırlılıklar

Hamamlar araştırmacılar tarafından sıklıkla ziyaret edilen bir yer haline gelmiştir. Bu durum hamam çalışanlarının araştırma yapılmasına garip bir durum olarak yaklaşmamasına neden olmaktaydı. Ancak farklı olan şey natırlarla görüşülen bir çalışma yapılmamış olmasıdır. Alandayken bunun hem avantajını hem de dezavantajını hissetmek mümkündü. Farklı bir şey olacağı, bilmedikleri bir şeyle karşılaşacakları hissi insanları tedirgin ederken, aynı zamanda yeni bir şey deneyimlemenin merakı da gözlerinden anlaşıyordu.

Literatürde natırlarla ilgili derinlemesine bir etnografik çalışma bulunmuyordu. Hamama yönelik var olan bilgiler tabi ki birçok konuda yardımcı oluyordu ancak sosyolojik ya da antropolojik açıdan yapılmış hamam çalışması yok denecek kadar azdı. Bu durum çalışmanın her safhasında ayrı bir kaygı yaşamama neden olmuştur. Yeni bir şey yapıyor olmanın verdiği kendine güven ve heyecan, bu yeni şeyin yeteri kadar iyi olmama endişesini hemen ardından sürükleyerek tüm benlik kaygılarımı karşıma çıkarmaktaydı. Bu kaygı, etnografiyi yazma aşamasında yaşadığım gecikme ve tekrarın sebebidir.

Diğer bir sınırlılık ise, natırların her anlamda geri planda olmasıydı. Tarihsel çalışmaları incelediğimde natır teriminin ilk olarak tellak yardımcısı olarak çalışanlara verilen isim olduğunu öğrendim. Yani eski zamanlarda natırlar aslında erkekti. Kadınlar hamamında bir tellak tabiri kullanılırken sonrasında yardımcılıktan ‘kadın tellağı’ olduğu sınıfa devşirilmişti. Bu durum, natırların kadınlar hamamındaki pozisyonunu ve ilişkilerini anlamlandırırken zengin bir altyapı sağlasa da aynı zamanda ilerlerken temelsiz engellere neden oluyordu.

Çifte hamamların kadınlar bölümünün girişinin binanın yan tarafına yönlendirilerek ‘mahremiyet’ imajının yaratılması, natırlığın tellak yardımcılığından

doğduğu bir zamanın olması ve kadınlar hamamının erkeklerinki gibi ‘esnek çalışma saatlerine’ sahip olmaması aslında durumun eril çatısını gözler önüne seriyordu.

Hamama dair var olan araştırmaların birçoğunun tarihi ve mimari araştırmalar olması ve belirli konulara hapsolmuşlukları yorumlama sırasında beni zorda bıraktı. Türk hamamlarının yaygınlığını İslami unsurlara temellendiren yazınlar ile Türk hamamlarının Roma hamamlarının devamı oluşu ve hamamların sosyal açıdan değerlendirilmesi arasında gidip gelen metinler aynı zamanda belirli tarihlere takılıp kalmış durumdaydılar. Bu da yorum yaparken ya da herhangi bir yorumu desteklerken diğer tarihi unsurları da reddetmek ya da kabul etmek arasında sıkışmak anlamına geliyordu. Bu kıskaçtan çıkmam ve durumu tüm perspektifleri bir arada değerlendirerek anlamlandırmam zaman almıştır.

Son olarak; görüşmelerim sırasında ses kaydı alma ve bilgilendirilmiş onam formu imzalatmak istemem sessiz bir gerilime neden olmuştu. Kimse ses kaydının alınmasını onaylamıyordu, bir şeye imza atmak istemiyordu. Bunun ardından da *benim söyleyeceğim hiçbir şey değerli değil, normal şeyler, öyle bir anlamı yok* diyerek tepki gösteriyorlardı. Kendilerini o kadar görünmez bir pozisyona taşıyorlardı ki bu gibi izinleri vererek görünür olmak istemiyorlardı. Aslında hamam çalışması yapmak istememdeki ilk sebep de buydu: Görünür olanın içindeki görünmez olana durulan merak! Hamamın içinde arı gibi işliyorlardı ama sesleri, solukları, fikirleri, isimleri, kimlikleri yoktu. Yok olarak hizmet ediyorlardı. Hizmetin eli vardı ama bedeni yoktu. Tıpkı cinsiyeti, yaşı, adı ve hisleri olmadığı gibi.

2 HAMAM

Hamama dair yazılmış metinler hamamın yapısal düzenlemelerine değinirken, yüzeysel de olsa yıkanma pratiklerine de değinmektedir. Çalışmaların hepsinde bu bölüm insanların çağlar boyunca yıkanma ve arınma için kullandıkları/faydalandıkları kaynakları içermektedir. İlerleyen bölümlerde bu kaynak ve geleneksel hamam pratiklerinden bahsedilecektir ancak başlangıç olarak değışen hamam dinamiklerinden bahsetmek önem taşımaktadır.

Hamam denildiğinde akla ilk gelen şeyler; kese², takunya³ (ki burada nalın olarak da bahsedilmektedir), sabun, peştamaldır⁴. Günümüzde tabi ki bu ürünlerin çoğunun kullanımı devam ediyor. Ancak yaygın olarak kullanılan gereçler oldukça farklılaşmıştır. Araştırma kapsamında gidilen hamamların neredeyse hiçbirinde takunyaya rastlanmamıştır. Müşterilere takunya yerine plastik terlikler verilmektedir. Takunya görülen hamamlar ise, takunyanın dekoratif bir obje olarak hamamın süslenmesinde kullanıldığı yerlerdir. Her ne kadar gündelik kullanımda yeri olmasa da Karacabey Hamamı bu ince ayrıntıya dekorasyonunda yer vermiştir. Müşteriler sabun yerine şampuan ve duş jeli kullanmayı tercih etmektedirler. Tabi ki bu durum tüm müşteriler için genellenebilir bir durum değildir. Ancak çoğunlukla, müşterilerin yanlarında şampuan ve duş jellerini getirdikleri hatta daha farklı olarak; seyahat boyu ambalajlara doldurulmuş ürünlerle de geldikleri gözlemlenmiştir. Artık dinamiklerin değıştiğı, nalınların yerini parmak arası/plastik terliklerin aldığı, sabunun şampuanla yer değıştirdiğı bir yıkanma rutini söz konusudur.

² Kese: Yıkanırken vücuttaki kirleri çıkartmak için ele geçirilerek vücudun ovulduğu, bürümcükten yapılan cep şeklindeki bez (TDK Sözlük, [Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2025] <https://sozluk.gov.tr/>).

³ Takunya: Genellikle hamam gibi ıslak zemin yerlerde kullanılan, yüksek ökçeli, ağaçtan yapılma bir tür ayak giysisi; nalın (TDK Sözlük, [Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2025] <https://sozluk.gov.tr/>).

⁴ Peştamal: Hamamda örtünmek amacıyla kullanılan ince dokuma örtü (TDK Sözlük, [Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2025] <https://sozluk.gov.tr/>).

2.1 İnanç İçin Arınma

İnsanlar; yıkanmak ve arınmak için çağlar boyunca çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Bu kaynaklar; Asurlular için Fırat olurken, Mısırlılar için Nil ve Hintliler için Ganj Nehri olmuştur. Akan su; bedenin, ruhun ve manevi arınmanın gerçekleştiği yerler olarak bilinmektedir (Ertuğrul, 2009, 241-266; Türkan, 2009, 162-174). İnsanlar binlerce yıldır su ile farklı ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler metin boyunca farklı açılardan yorumlanacaktır. Hamamlara yönelik derinlemesine incelemelere başlamadan evvel, yıkanma, temizlik ve kirlilik kavramları üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Douglas'ın alıntıladığı üzere: “Kirlenmeyle birlikte dehşetin hükümrana girmiş oluruz” (Ricoeur'dan alıntılan Douglas, 2007, 23). Kire ilişkin düşüncelerimizin altında hijyene gösterilen özen ve geleneklere duyulan saygı olmak üzere iki husus bulunur (Douglas, 2007, 29). Tam bu noktadan hareketle hijyene gösterilen özenin altını biraz açmak gerekir. Hijyene gösterilen özen genel olarak dini ritüellerle ilişkilendirilebilir. Müslümanlara farz olan namaz kılma eylemi öncesi, kişilerin abdest alması istenir. Abdest sırasında vücudun belli yerleri su ile yıkanır ya da el ile mesh edilir⁵. Hristiyanlıkta dünyaya gelen bebek günahlarından arındırılmak için vaftiz edilir. Çeşitli dua ve su ile yapılan bu temizlik örnekleri hem manevi hem bedensel arınmayı örnekler. Hindular, ruhsal arınma için Ganj nehrine girme geleneklerini halen sürdürmektedirler.

Hamam söz konusu olduğunda oldukça büyük öneme sahip olan İndusluların kutsal kitabı Darmaçasıra su ile arınmaktan söz eder (Meydan Larousse, 8. cilt, 372). İndusluların bedeni kirden arındırmak, dini görevleri gibi görünmektedir. Ancak kayda değer bir bulgu olarak şunu atlamamak gerekir: Darmaçasıra ortaya çıkmadan evvel bölgedeki evlerin her birinde yıkanma odaları bulunmaktadır. Belki de Darmaçasıra'dan

⁵ Mesh etmek: Abdest ve teyemmümde elle sıvazlayarak yapılan hükmi temizlik (TDV İslam Ansiklopedisi [Son Erişim Tarihi: 22 Nisan 2025] <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesh>).

önce başka bir metin ya da kitap vardı ya da İndusların bu alışkanlıkları nedeniyle temizlik hususu kitaplarına konu olmuştur. Bunun net bir yanıtını bulmak ne yazık ki mümkün değildir. Sümerlerin temizlik konusundaki alışkanlıklarının gelişmiş olması ve İnduslarla aralarındaki ilişkiler birbirlerinden etkilendiklerini düşündürebilir (Okur, 2005, s. 59- 60).

Genel olarak; Türk hamamlarının gelişimi ile İslamiyet alakalı görülmekte ve temizlik kültürünün şekillenmesi ile hamamların yaygınlaştığı da düşünülmektedir. Ancak şu bir gerçektir ki, İslamiyet ve temizlik kültürünün hamamların yaygınlaşmasında tek başına yeterli olması, Arap coğrafyasında da hamam kültürünün aynı şekilde var olması anlamını doğurabilirdi (Erden, 2015: 6). Var olan bilgiler ışığında hamam ve yıkanma kültürünün gelişimi dini gerekçelerden etkilenmiş olsa dahi tamamen bu sebeplerden ortaya çıktığı düşünülmemektedir. Hamamın ve yıkanma ritüellerinin kültürel ve sosyal değerlerle ayrıştırılamayacak kadar iç içe geçmiş olması da bu konuyu dini gerekçelerden ayrı bir yere taşımamız gerektiğine kanıttır.

Dini açıdan arınmanın bir başka yönden incelemesine ilerleyen bölümlerde yer verilmiştir.

2.2 Hamam Hakkında

Hamam neresidir? Hamam; Arapça ḥmm kökünden gelen ḥammām حَمَام ‘çok ısıtan, ılıca, kaplıca’ anlamına gelmektedir⁶.

İlki, İndusluların yaşam alanlarında bundan yaklaşık beş bin yıl önce bulunan hamam, yüzyıllar hatta binyıllar boyunca dünyanın çeşitli bölgelerinde varlığını sürdürmüş bir yapıdır. Gerek Roma gerek Osmanlı veya başka uygarlıklarda hamam yapıları her kentte sıklıkla karşılaşılan yapılar arasındadır. Roma hamamları genellikle

⁶ Nişanyan Sözlük, [Son Erişim Tarihi: 20.04.2025] <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/hamam>

Gymnasiumların yanına ya da içine konumlandırılmış haldedir. Osmanlı hamamları, kervansarayların içinde ya da yanında yer alabildiği gibi, kentin işlek yerlerinde çarşı hamamları olarak da var olabilmektedir. Temel amaç; insanların ihtiyaç duyduğu anda temizliğe ulaşabilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda sosyolojik olarak grupların kendine has eğlencelerine de meydan vermektedir. Örneğin; gelin hamamı, damat hamamı, kırk uçurma ya da sadece haftalık kadınlar hamamı buluşmaları... gibi. Hamam konusunda yapılan sosyolojik incelemeler daha çok hamamdaki eğlence kültürünü irdelemektedir. Bu çalışma ise gerek temizlik gerek eğlence söz konusu olduğunda hamamda her birinde aktif rol alan natırların ilişkilerine odaklanılmaktadır.

2.2.1 Hamam Mimarisi

Hamam mimarisi genel olarak incelendiğinde; mekânsal organizasyonu 3 bölümde inceleyebiliriz: Soğukluk, ılıkılık, sıcaklık.

2.2.1.1 Soğukluk

Aynı zamanda soyunmalık ve camekân (~far. Câmegâh) isimleri ile de anılan, hamamın girişindeki ilk bölümdür. Roma hamamlarındaki frigidarium veya apoderiuma denk düşmektedir (Tükel Yavuz, 2012: 100). Günümüzde soğukluk ifadesinin yanı sıra meydan ifadesi de kullanılmaktadır. Dışarıdan hamama girildiğinde ilk kapalı alan olan soğukluk; içerisinde hamama girmeden ya da çıkmadan önce beklemek için masa-sandalye- koltuk gibi eşyaları, ısıtma sistemlerini (eski yapılarda bu işlevi üstlenen büyükçe bir soba genellikle soğukluğun ortasına konumlandırılır), süs havuzunu (soğukluğun tam ortasına konumlandırılan bu süs havuzu dekor amaçlı olup her hamamda bulunmamaktadır), soyunma odaları/ kabinlerini, natırların oturduğu alanı,

hamamcı kadının odası/ kabinini ve çay ocağını içine alan bölümdür. Soğukluk genellikle hamamın en gösterişli ve büyük bölümü olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu kısım suyla haşır neşir olmadığından ahşap döşemelere ve dekoratif nesnelere fazlasıyla yer verilmektedir. Ahşap döşemeler her hamamda aynı şekilde kullanılmamakta, daha çok tarihi hamamlarda bulunmaktadır. Ancak bu tarihi hamamların çoğunda soğukluk kısmında yer alan oturma alanları bu ahşap döşemeye uyumlu değildir. Oturma alanları; masa, sandalye, koltuklar genellikle günümüz modernitesini yansıtan işlevsel ürünler arasından seçilmiştir. Hamamın ısınmasını sağlayan külhan ocağının ısıtma boruları bu bölümün altından geçmez. Bu nedenle bu bölümde ısınmayı sağlamak büyükçe bir soba vardır. Kışın ve hava sıcaklığının düşük olduğu diğer aylarda yakılan bu soba ile soğukluk bölümü dışarıya göre sıcak, ılık ve sıcaklık bölümlerine göre daha serin olur. Yanan soba sayesinde ıslak peştamal ve havlular da bu bölümde kurutulur. Araştırma kapsamında ziyaret edilen Karacabey hamamı tam olarak bu rutini devam ettirirken, Doğukent hamamında soğuklukta soba bulunmamakta, ısınma günümüz koşullarına göre sağlanmaktadır. Peştamal ve havlular ise bu alanda değil bir başka bölümde kurutma makinasında kurutulmaktadır.

Odanın ortasında bulunan ss havuzu farklı kişilerce farklı şekillerde yorumlanmıştır: Taşçıoğlu havuzun en alt kademesine meyvelerin soğutma amacıyla konulduğundan bahseder. Su sesinin haz vermesi ve suyun havayı serinletici etkisi nedeniyle yaz ayları için havuzun bir anlamda soğutucu şeklinde iş gördüğü söylenmektedir (Taşçıoğlu, 1998: 72). Altıgen, sekizgen veya daire şeklindeki bazıları fiskiyeli bu havuzların taşıdığı anlama uygun olarak çalıştığına da aksine de hamam ziyaretlerimin çoğunda şahit olmadığımı belirtmem gerek. Oturma alanları genellikle bu havuzun etrafına konumlandırıldığından havuz merkezli bir sosyallik söz konusu olmakla birlikte soğukluk bölümünde su ile ilgili bir etkileşim bulunmamaktadır. Su sesinin yerini günümüz hamamlarında televizyon veya radyo almış görünmektedir.

Araştırma kapsamında ya da normal zamanda ziyaret ettiğim hamamların neredeyse tamamında soğukluk bölümünde bir televizyon bulunmaktaydı. Bu televizyon genellikle açıktır ve sesi ortamın gürültüsünü bastırmayacak kadar düşük, herhangi bir konumdan izlediğinizde ne olup bittiğini duyabileceğiniz kadar yüksektir. Prime time programların açık olduğu bu televizyonlar çoğunlukla müşteri bekleyen natırların izlemek istedikleri programları göstermektedir.

Çay ocağı; genellikle meydancıların çalıştırdığı, içecek satışı yapan bir bölümdür. Hamamda sıcaklayan kadınlar soğuk gazozlarını ve soğuklukta keyif yaparken içtikleri kahvelerini buradan temin etmektedirler. Açık televizyon programları ve kahve/ gazoz birlikteliği ile bu bölüm hamamın soğukluğuna kıyasla mahalle kahvehanesini canlandırmaktadır. Bu bölüm hamamdaki sosyalliğin en fazla ve en az olduğu bölüm denilebilir. En fazla olması kadınların en çok oturduğu bölüm olması ile ilgili iken, en az olmasının sebebi ise burada geçirilen zamanın daha çok müşterilerin soyunma odası olan ‘özel alanlarında’ olmasıdır.

Tarih boyunca tıraşlık olarak adlandırılan bölüm kadınlar hamamında ağda odası olarak yer bulmaktadır. Ağda odası çoğunlukla hamamın soğukluk bölümünde yer alır. Son olarak; hamamın tuvaleti de çoğunlukla bu bölümde yer alır. Buna alternatif olarak yeni hamamlarda hamamın ılıklik bölümüne de tuvalet konulmaktadır. Günümüzde yapılan hamamlarda ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak mimari güncellemelerin gerçekleştirildiği söylenebilir.

Soğukluğun nasıl bir yer olduğuna ilişkin anlamayı kolaylaştırması adına Doğukent Hamamı soğukluk bölümü fotoğrafları sunulmuştur (Bakınız Ek-1: Fotoğraflar).

2.2.1.2 ılıkık

Soğukluk bölümünden sonra sıcaklığa geçerken aradaki bölüme ılıkık denir. Roma hamamlarındaki tepidariuma denk gelen bölümdür (Tükel Yavuz, 2012: 100). Bu bölüm araştırmacılar tarafından sıklıkla tartışılmış olup, kimi zaman ılıkık olarak adlandırılırken, kimi zaman da soğukluk kısmına dâhil edilmiştir. Burada işlevsel olarak ılık bir bölüm olduğundan ‘ılıkık’ diye adlandırılacaktır. İçerisinde tıraşlık ve tuvalet bulunabilen bu bölüm kimi zaman keselenme ve yıkanma için alanları da kapsayabilmektedir. Hamamın sıcaklık kısmında sıcak havaya dayanamayanlar bu bölümde yıkanmayı tercih edebilirler. Bölümün temel işlevi; dışarıdan içeriye girerken direk sığağı geçmemek için alıştırma görevi görmesidir. Aynı durum içerideki sıcaklıktan direk dışarının soğuşuna geçmemek için de geçerlidir. Karacabey hamamında bu bölüm büyük bir antre gibiiken Doğukent hamamında bu bölüm oldukça büyük olup içerisinde sauna, buhar odası, havuz, duş alanları, tuvalet, kese- köpük alanlarını kapsamaktadır.

Ilıklığın nasıl bir yer olduğuna ilişkin anlamayı kolaylaştırması adına Doğukent Hamamı ılıkık bölümü fotoğrafları sunulmuştur (Bakınız Ek-1: Fotoğraflar).

2.2.1.3 Sıcaklık

Hamamın fiilen yıkanılan, en sıcak kısmıdır. Külhan ocağına en yakın bölüm olduğundan sıcaklık burada diğer bölümlere kıyasla oldukça yüksektir. Roma hamamlarındaki caldariuma denk gelen bu bölüm; ortada büyükçe bir meydandan ve çevresinde halvetlerden oluşur (Tükel Yavuz, 2012: 100). Halvet; sıcaklığın ortasındaki meydandan kenarlara doğru açılan odacıklara verilen isimdir. Halvetlerde ve meydanda, duvar boyunca sıcak ve soğuk suyun aktığı mermer kurnalar bulunur. Yerden belirli yükseklikteki sekilerin üzerine konumlandırılan bu kurnalar, kadınların etrafında

oturarak yıkanmasına uygundur. Sıcaklığın tam ortasına konumlandırılmış olarak bulunan; yuvarlak veya çokgen yapıdaki göbek taşı genellikle yerden yarım metre yükseklikte bulunur. Bu yapı, yıkananların üzerine uzanarak dinlenmeleri ve kese-köpük işlemlerinin yapılması için bulunmaktadır. Günümüz hamamlarında göbek taşı natırların kese- köpük masajı işlemlerini yaptıkları bir alan halini aldığından, dinlenme amaçlı kullanımına çok fazla rastlanmamaktadır. Göbek taşının üzerine büyükçe bir kubbe denk gelir. Bu kubbenin üzerinde fil gözü olarak adlandırılan aydınlatma delikleri bulunur. Aynı kubbeden göbek taşına doğru yüksek aydınlatma kapasiteli bir aydınlatma gereci sallansa da aydınlanmanın çoğunlukla fil gözlerinden sağlanmaktadır.

Sıcaklığın nasıl bir yer olduğuna ilişkin anlamayı kolaylaştırması adına Doğukent Hamamı sıcaklık bölümü fotoğrafları sunulmuştur (Bakınız Ek-1: Fotoğraflar).

2.2.2 Hamamın İşlevsel Yapısı

Hamamın mekânsal organizasyonu bu şekilde iken, işlevsel organizasyon ise: yıkanma, tıraş, ağda, kese, köpük ve masaj olarak şekillenmiştir.

2.2.2.1 Yıkanma

Su ile gerçekleştirilen, sabun türü maddelerin de kullanılabildiği temizlenme türüdür. Yıkanma işi çoğunlukla hamamın sıcaklık bölümünde gerçekleştirilirken mimari farklılıklar kapsamında duş veya diğer yıkanma alanları ılıklik bölümünde ise orada da gerçekleştirilebilmektedir. Ziyaret ettiğim Karacabey hamamında yıkanma alanlarının tamamı (kurnalar ve duş) sıcaklık bölümünde bulunurken Doğukent hamamında duş ve kese- köpük alanları ılıklik bölümünde de bulunmaktadır. Yıkanma

işlemi çoğu zaman kadınların kendi kendilerine yaptıkları bir şey iken, eğer natırdan kese- köpük hizmeti satın aldıysanız, işlemlerin en sonunda natır saçlarınızı şampuanlayıp durulamaktadır. Yani hamama geldiğinizde neredeyse tamamen bir başkası tarafından yıkanıyor olmanız mümkündür.

2.2.2.2 Tıraş/ Ağda

Yıkanmanın devamı ya da öncesinde gerçekleştirilebilen tıraş işlemi, hamamın ılıklik veya soğukluk bölümünde bulunan tıraşlık/ epilasyon- ağda odası ismindeki alanda gerçekleştirilir. Kadınlar bu bölümde vücutlarındaki istemedikleri tüylerden kurtulabilmektedir. Aynı bölüm erkek hamamlarında saç- sakal tıraşını ve beden tüylerinin alımını da içermektedir. Eski zamanlarda hamamlarda ağdacı ünvanlı çalışanlar bulunurken şimdilerde kuaför, manikürcü gibi çalışanlar da bulunmaktadır. Bu tüm hamamlara genellenebilecek bir durum değildir. Çalışanların çeşitliliğin artması yapılan işlemlere de çeşitlilik getirerek sadece ağda, tıraş işlemlerinin sınırlarını aşmıştır. Konuya detaylı olarak ilerleyen bölümlerde değinilmiştir.

2.2.2.3 Kese

Yıkanırken ele geçirilen ve vücuda sürterek kirlerin çıkmasını sağlayan sert dokunmuş kumaşın adı olan kese, hamamda işlemi tanımlayan ‘keselenmek- keselemek’ fiili ile kullanılmamakta, sürecin tamamı ürünün adıyla anılmaktadır. Kadınlar hamama gittiklerinde bu hizmeti ya bir natırdan satın alırlar ya da kendi keseleri ile kendileri keselerler. Yanlarında eş dost veya aile üyeleriyle hamama gelen ve hizmet satın almak istemeyenler birbirlerini keselerler. Araştırmanın konusu nedeniyle bu metinde natırlar tarafından yapılan uygulamalar anlatılacaktır.

Yaklaşık on dakika süren keseleme işlemi boyunca keselenen kişi öncelikle mermer zemine yüzüstü uzanır. Üzerinde bikini ya da çamaşırı varsa, üst çamaşır natır tarafından çözülerek açılır. Alt çamaşırın/bikininin beli biraz indirilerek basenleri örten yanları kaba etin arasına kibarca sokuşturulur. Böylece natıra çalışma alanı açılmış olur. Bu işlem natır tarafından o kadar seri yapılır ki, müşteri kendisini rahatsız hissedeyeceği kadar zaman bulamaz. Natır, önce kadının sırtını keseleyerek başlar. Bacaklar ve kolların arka yanlarının keselenmesi ile yatan kadının yan dönmesi istenir. Yan dönen kadından kolunu bir yere uzanırcasına başının üzerinden yatay konumda uzatması istenir. Bu sayede natır kadının kolunun alt tarafı ile koltuk altını keseleyerek göğüs kafesinin yan bölümüne kadar iner. Vücudun tamamının yan tarafı boydan boya keselenerek ayaklara kadar işlem devam eder. Yan pozisyonda yatan kadından üstteki bacağına öne ya da arkaya doğru kaldırması istenerek, altta kalan bacağın iç yüzü de keselenir. Bunun ardından kadın sırtüstü konumda yatırılır. Göğsü, karnı, boynu, bacaklarının ön yüzü keselenen kadın öteki yana doğru yatırılır ve vücudunun öteki yanı az önceki tarife göre keselenir. Tüm vücudu döndürülerek keselenen kadın, natırın elinden tutup ona destek olarak kaldırması ile mermerin üzerinde oturur hale gelir. Oturan kadının karşısında ayakta duran natır, kadının kolları, elleri, boynu ve omuzlarını keseler. Elindeki keseyi, yanındaki leğendeki su ile kabaca kirlerinden arındıran natır, kesenin temiz tarafı ile kadının yüzünü keseler ve yandaki bir leğen temiz suyu kadının başından aşağı döker. Bu son kısımda bir leğen suyu dökme işlemi her zaman uygulanmamakta, kimi zaman müşteri duş almaya gönderilebilmektedir.

Her natırın kendisine ait kalın, kaliteli bir kesesi vardır. Ziyaretlerimde gördüğüm kadarıyla bu keseler genellikle siyahtır. Müşteriler kendi keselerini getirmedikleri veya hamam kasasından yeni kese satın almadıkları müddetçe keseleme işlemi natırın kesesi ile yapılır. Natırlar her işlemten önce ve sonra keselerini su altında yıkayarak kirleri akıtırlar.

2.2.2.4 Köpük

Keselenen vücudun lif, duş jeli veya sabun yardımı ile köpürtülerek temizlenmesi ve bu temizlik yapılırken yaklaşık 10-15 dakikalık masaj işlemine verilen addır. Yukarıda anlatıldığı gibi keselenerek duş aldıktan sonra natırınız sizi işlem yaptığı yerde bekler. Keseleme nedeniyle etrafa dökülen kirler natır tarafından su ile temizlenir, çekçek yardımıyla mermer sekinin üzerinde kalan fazla su yere atılır. Müşterinin daha önce natıra verdiği lif ve sabun (burada genel anlamıyla lif ve sabun olarak bahsedilse de getirilen eşyalar kişiden kişiye değişmektedir) su yardımıyla natır tarafından köpürtülür. Köpüklenecek kadın yine yüzüstü olarak mermer sekiye yatar. Kese bölümünde anlatıldığı gibi eğer kadının üst çamaşırı ya da bikini üstü varsa bu giyecek bu aşamada da çözülür, alt çamaşır/ bikininin bel kısmı kaba ete kadar sıyrılıp, yanları kaba etin arasına sokuşturulur. Çalışma alanının tekrar ortaya çıkması ile natır az evvel köpürttüğü lifi kadının sırtına hafifçe sürterek iyice köpürtür ve sabunu bir kenara bırakarak tüm vücutta köpüklü lifi çok bastırmadan gezdirir. Böylece kadının vücudunun üstte kalan her yeri köpükle kaplanır. Sırt, boyun, kollar, kalça, bacaklar ve ayakların köpüğe bulanmasının ardından natır elindeki lifi bir kenara bırakarak masaj yapmaya başlar.

2.2.2.5 Masaj

Hamamlarda birden fazla masaj uygulaması bulunur. Hamama ve hizmet standartlarına göre değişiklik gösteren bu uygulamalar araştırma kapsamında ziyaret edilen hamamlarda iki çeşit olarak bulunmaktadır: köpük masajı ve yağlı masaj. Diğer hamamlarda bu uygulamalara ek olarak kahve masajı gibi peeling etkili masaj uygulamaları da vardır. Köpük masajı; yukarıda bahsedilen köpük uygulaması ile iç içedir. Natır vücudu köpükledikten masaj yapmaya başlar. Spalarda uygulanan çeşitli

yörelere özel masajlar gibi bir standardı olmayan bu masaj natırdan natıra farklılıklar gösterir. Sırttan kulunç ezerek başlayan masaj, bele doğru iner. Ortalama on dakika kadar süren masajda en uzun mesai sırt bölgesine harcanır. Sırt, boyun ve bel tamamlandıktan sonra kalça ve bacaklara masaj yapılır. Ayak parmaklarına kadar inen masaj tüm vücudunuzda derin bir rahatlama sağlar. Vücudunuzun arka tarafı bittiğinde natır önünüzü dönmenizi söyler. Mermer zeminde köpüklü bir halde durmak kolay olmadığından, kayma riskine karşı natır mermer sekinin kenarından düşmenize engel olarak dönmenize yardım eder. Mermere sırt üstü uzandığınızda sırtınıza yapılan işlemin aynısı vücudunuzun ön tarafı için tekrarlanır. Natır lifi tekrar eline alır, her zaman yanınızda hazır bulundurduğu ılık suyuyla lifi ıslatır ve sabunlamaya başlar. Yeteri kadar köpürttükten sonra vücudun tüm ön yüzüne lifi gezdirerek sizi köpükten bir yorganın altında bırakır. Lifi bir kenara bırakarak üst gövdenize masaj yapmaya başlar. Boyun, gövde, bacaklar ve kollara masaj yapıldıktan sıra başınıza gelmiştir. Bu işlem sırasında natır önce baş ucunuza geçerek leğendeki ılık suyu başınıza döker. Sonra, şampuanınızı alıp başınıza döker ve biraz su ile saçlarınızı köpürtür. İyice köpürtülen saçlar, saç deriniz ovalanarak yıkanır. Gerektiği tekrarda yıkanan saçlar köpüklü haldeyken, natır sizi ellerinizden destekleyerek oturtur. Siz otururken boyun, omuzlar, kulaklar, kollar ve eller hızlıca ovulur. Köpüklü haldeki başınız ve vücudunuz natırın kenarda hazır bulundurduğu leğenlerdeki ılık suları başınızdan aşağı dökmesiyle durulanır. Genellikle yanında köpük akıtmak için bir ya da iki leğen bulunduran natırlar, bu işlem sırasında saçlar ve yüze akan köpük hemen durulanamadığından kimi zaman iki üç kez kurna başına su doldurmaya gider gelir. Gözlerinize kaçan köpükler tamamen arındığında, saçlarınız ve vücudunuzda neredeyse tamamen durulanmış duruma gelmektedir. Bu son aşamada natır sizi sıcaklıktaki kurnanıza ya da duşa doğru son kez durulanmaya yolcularken ‘sağlık suların olsun’ duasıyla işlemini bitirir.

Masajın sona ermesiyle köpük uygulaması da bitmiştir. Natırların fiyatlandırması kese- köpük şeklindedir. 2019 yılı Ekim ayında bu tarife onar Türk lirasıydı. Yani bir müşteri kese ve köpük hizmeti aldığında toplam yirmi Türk lirası ödüyordu. 2025 yılında ise aynı hizmet üç yüz Türk lirasıydı. Bu hizmetin parası bazı hamamlarda (Karacabey hamamı) direk natıra ödenirken bazı hamamlarda (Doğukent hamamı) hamam giriş ücreti ile hamamcı kadına ödenmektedir. Bu konu, natırlar ve hamamcılarının aralarındaki ilişkinin ele alındığı bölümde detaylandırılmıştır.

Yağlı masaj yaptırmak istediğinizde durum farklılaşmaktadır. Yağlı masaj natırın değil hamamın hizmetidir. Yani kese- köpük uygulaması gibi natıra ödenen bir ücret değil hamamcıya ödenen bir ücret söz konusudur. Ziyaret edilen tüm hamamlarda yağlı masaj ücreti kasaya verilmektedir. Yağlı masaj için hamamın soğukluk bölümünde bir masaj odası bulunur. Natırlardan bir tanesi size dilediğiniz süre kadar masaj yapar. Ücretlendirmesi dakika usulü yapılmaktadır. Söz konusu masajlar hakkında şu noktaya değinmekte fayda var: Masaj dediğimiz zaman profesyonel masaj salonlarında veya SPAlarda yapılan masaj akla gelmemelidir. Hamamlarda yapılan yağlı ya da köpük masajları çok daha amatördür. Ancak natırlar çoğu zaman bu konuda herhangi bir eğitim almamış olmalarına rağmen, oldukça isabetli bir şekilde ağrı noktalarına bastırarak sizi rahatlatırlar. Natırlara çok güzel masaj yaptığını söylediğinizde, ‘işim bu’ cevabını almanız olasıdır. Bu konuda çalışma kapsamındaki ilk alan ziyaretlerimden bir anekdot sürecin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Natırlarla beraber soğuklukta oturmuş sohbet ederken onların çalışma koşullarını ve günlük rutinlerini daha iyi anlamak için onlar gibi hamamda çalışmak istediğimi söylemiştim. Bunu duyan natır beni bunu yapamayacağım konusunda uyardı. Sebebini sorduğumda, ‘müşterilerin yapacağım işi beğenmeme ihtimallerinin çok yüksek olduğunu’ söyledi. Natırlık işini yapmanın zor olduğunu ve tecrübesiz olduğum için müşterilerin masaj ve kesemi

beğenmeyerek beni azarlayabileceklerini hatta para vermeyeceklerini söyledi. Natırlar işlerinde iyi olmak zorundadırlar. Başka türlü azar işiterek, ücretlerini alamayabilirler.

2.2.3 Kullanım Şekline Göre Hamamlar

Hamamlar kullanım şekillerine göre özel ve genel hamamlar olarak sınıflandırılabilir. Özel hamamlar; saray, konak, kışla, köşk ve tekkelerin içerisinde yer alan, az sayıda müşteriyi ağırlayabilen, küçük ölçekli hamamlardır. Bünyesinde bulunduğu yapıya göre; konak hamamı ya da saray hamamı olarak adlandırılabilirler. Genel hamamlar ise; halkın faydalanması amacıyla köylerde veya şehirlerde yapılmış halk hamamlarıdır. Çarşı hamamı olarak da adlandırılırlar. Şehrin en işlek ve kalabalık caddesine inşa edilen bu hamamlar, önlerine asılan havlu ya da peştamallar ile fark edilir (Aru, 1949: 32).

Hamamlar, kadınlar ve erkekler için ayrı yıkanma yerlerinin olup olmamasına bağlı olarak da tek ve çift hamam olarak ayrılmaktadırlar. Tek hamam, kadınlar ve erkekler için tek yıkanma yeri olan; bazıları sadece erkeklere hizmet verirken bazıları günün belli saatlerinde ya da haftanın belirli günlerinde erkeklere ve diğer zamanlarda kadınlara hizmet veren hamamlardır. Çift/ çifte hamam, yan yana ancak kadınlar ve erkekler için ayrı yıkanma yerleri bulunan hamamlardır. Çifte hamamların erkek bölümleri genellikle kadın bölümlerinden daha büyük olmakta ve girişi binanın sokağa/ caddeye bakan tarafından yapılırken, kadınlar bölümünün girişi binaların yan taraflarında olmaktadır. Bu durum, mahremiyeti sağlama gerekçesi ile ortaya çıkmıştır.

2.2.4 Hamam Çalışanları

Hamamlarda birçok çalışan bulunur: tellak, natır, peştamalcı, havlucu, meydancı, hamamcı, ağdacı, berber vb. olarak sayılabilir. Erkek hamamları ile kadınlar

hamamı çalışanlar konusunda ihtiyaçlar nedeniyle farklılaşsa da genelde benzer meslek gruplarından söz edilebilir. Bu araştırmanın kadınlar hamamı çalışanı olan natırlara odaklanması sebebiyle onlar hakkında daha detaylı bilgiler verilmiştir.

Osmanlı hamamlarında çalışanlar; hamamcı, meydancı, ser-nöbet tellak⁷ tarafından idare edilen müşterileri keseleyip yıkamaktan sorumlu tellaklar, çıraklar, natırlar, peştamalcı, berber, çamaşırcı, kahveci ve külhancıdan oluşmaktadır (Uzun ve Albayrak, 1997: 430- 433).

Hamam çalışanlarının isimlerine dair farklı kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde erkek hamamlarında çalışan yıkayıcılar için kullanılan ‘tellak’ kelimesini kadın yıkayıcılar için de kullanmaktadır. Örneğin; Evliya Çelebi, Mısır hamamlarından bahsettiği bölümde “tellak oğlanları ve kadınları” şeklinde bir ifade kullanmaktadır (Kahraman, 2011: 285).

Hamam çalışanları arasındaki en önemli grubu, müşterilere kese ve masaj yapan tellaklar oluşturmaktadır. On yedinci ve on sekizinci yüzyılda tellak çıraklarının çocuk yaştan itibaren fiziksel yapılarına ve karakterlerine bakılarak seçildiği, bir tellağın ideal olarak yakışıklı, güçlü ve cana yakın olması gerektiğine dair metinler bulunmaktadır. Çıraklar, müşterilerin saçını yıkamayı, sabunlamayı, keselemeyi ve masaj yapmayı çalışırken öğrenmektedir. Tellakların geliri genellikle müşterilerin bahşişlerinden oluşmaktadır (Kandemir’den aktaran Ergin, 2012: 188). Hamam çalışanlarının maaşlarına dair herhangi bir veriye rastlanmıyor olması ve günümüzde de maaşsız çalışma düzeninin aynen devam ediyor olması o dönemde de maaş almadıklarını kanıtlayabilir niteliktedir.

Tellakların genellikle bekar, göçmen işçiler oldukları ve genellikle hamamda yaşadıkları belirtilir. Ev açmak masraflı bir iş olduğundan, bu yaşam biçimi ile tellaklar kazandıkları parayı biriktirir ya da ailelerine gönderirler. On sekizinci yüzyılın son

⁷ Tellaklardan sorumlu kişi, yönetici tellak (Uzun ve Albayrak, 1997: 430- 433)

yıllarına kadar tellakların çoğu Arnavut kökenli olup nesiller boyu akrabalık ilişkilerine dayalı bir meslek iletimi söz konusu olmaya devam etmiştir (Ergin, 2012: 188). Günümüzde bu akrabalık ilişkisi varlığını halen sürdürmekte, başka memleketli çalışanlara da ikinci sınıfmış gibi muamele edilmektedir.

Hamam çalışanları ile ilgili önemli bir olay olan Patrona Halil İsyanı, on sekizinci yüzyılda Bayezid Hamamı'nda çalışan Arnavut tellak tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir tellak olan Patrona Halil'in idamıyla sona eren bu isyanın ardından hamamlarda çalıştırılacak tellakların kayıt altında olması emredilmiştir (Koçu'dan aktaran Ergin, 2012: 188). Arnavutların ayrımcılığa maruz kaldıkları, bir Arnavut tellağın memleketine gidip dönmesinin ardından hamamda çalışmasına izin verilmediği bilinmektedir. Yeni alınan tellakların tamamının Anadolu'dan seçilmesi ya da İstanbullu olması gerekliliği aranmaktadır. Bu düzenlemelerle birlikte Doğu Anadolu illerinden gelen tellaklar çalıştırılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise, tellak ve natırlar çoğunlukla Sivas ve Tokat illerinden çıkmaktadırlar (Ergin, 2012: 188).

Bu arada bahsedilmesi gereken bir ayrıntı daha vardır. Patrona Halil'in aslında bir tellak olmadığı, isyanı başlatmadan önce tellak olarak çalışmaya başladığından, aslında bir asker olduğundan bahsedilmektedir (Afyoncu, Demir ve Önal, 2018: 118). Bu önemli bir değerlendirmedir. Eğer asıl olan bu ise, hamamların saklanmak, gizlenmek ve görünmez olmak için ne kadar uygun bir yer olduğunu bize gösterir niteliktedir.

Hamam çalışanları da esnaflar gibi organize olmuşlardır. *Hamamcıyân* olarak da adlandırılan hamamcılar esnafı hamam işinin en zengin esnafı olarak kabul edilmektedir. Hamamcılar sahip oldukları bu statü ile Surname-i Hümayun'da yer alarak meslek gruplarının kimliğini görsel açıdan zengin bir kaynakta da göstermektedir (Ergin, 2012: 191) (Bakınız Ek-2: Surname-i Hümayun).

Günümüzde bu görevi *Hamamcılar Odası* üstlenmiştir. Bu oda, hamamların çalışma koşullarını düzenleyerek, denetleyen ve fiyat tarifelerini belirleyen yerdir.

İstanbul hamamlarında verilen hizmetlerin kalite yönetimi, nizamname denen lonca yönetmelikleriyle sağlanmaktadır. Sadece hizmet ve hijyen standartlarını belirlemeyen bu yönetmelikler, çalışanların hiyerarşisini, hamam fiyat tarifelerini ve gayrimüslim müşteriler için davranış kurallarını da belirlemektedir. 1630/I tarihli bir nizamname bir tellaktan beklentileri şöyle sıralar:

Dellâkler çüstü çalak [çalışkan, becerikli] ola;

Baş tıraş etmede usta olalar ve ustularını keskin bulunduralar;

Canla başla hizmet edip, müşteriye muhkem kese vuralar ve sabunla iyi yıkayalar, ve keselerini dâim pâk tutalar... (Koçu'dan aktaran Ergin, 2012: 196)

Osmanlı Türkçesi ile yazılan bu metinde, tellakların çalışkan ve becerikli olmaları, tıraş konusunda usta olmaları ve ustularını keskin tutmaları, müşteriye güzelce kese yapmaları ve sabunla iyice yıkamaları, işleri bittiğinde de keselerini temiz tutmaları gerektiği belirtilmektedir. On yıl sonra başka bir nizamnamede, çalışanlar ile müşteriler arasındaki ilişkiler hakkında daha çok kural belirtilmektedir:

Hamâmciya mürüvveten [cömertlikle, bahşiş olarak] ziyâde viren men 'olunmaz. Müşteri mürüvveten dellâk ve natura akçe virdikde hammâmi ücret-i mu 'tâdelerin yie vire. Müşteri, husûsan fukara ve müsâfirîn, mürüvveten akçe virmedikce, dellâk ve natur akçe taleb itmiyeler. Dellâk, müşteriye tıraş eyledikde boynuna peştemal tuta ki, deri müşteri üzerine akmaya. Müşteriye ri'âyet olunup pâk ve kuru peştemal ve silecek verile. Dellâk ve natur, pâk ibrişim peştemal isti'mâl eyleye. Müşteri murad eylediği dellâki istihdâm eyleye. Dellâk ve natur, müşteriye çıktıkda, göz habsine almayalar. Kefere, kafes yanında soyunup ve nâ'lin verilmeyüp ve peştemallarına halka 'alâmet konula. Kefere için halvetden taşra, mahsûs kurna olup müslümanlara vechen mine'l-vücûh sıklet ve müzâhame etmeyeler ve halvete girmeyeler. Hâtunlar, leğenlerini kurnanın iki tarafına vaz' edüp önüne etmeyeler (Kütükoğlu'ndan aktaran Ergin, 2012: 196).

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan bu nizamname, müşterilerin tellak ve natırlara verdikleri bahşişleri cömertlikle yaptıklarında bunu zorunluymuş gibi görmemelerini ve hamamcının onlara ödemelerini bu bahşiş göz önünde bulundurmadan yapmaları ve müşteri fakir ya da misafir/yolcu olur da bahşiş vermez ise onlardan istenmemesi gerektiğini belirtmektedir. Tellak müşteriyi tıraş ederken boynuna peştamal sarmasının dökülecek pisliklerin üzerine düşmesini engelleyeceği yazmaktadır. Müşteriye her zaman özen gösterilmeli, temiz ve kuru peştamal verilmeli, tellak ve natırın da temiz ipek peştamal kullanmaları öğütlenmektedir. Müşterinin istediği tellağı çalıştırabileceği, tellak ve natırların müşteri hamamdan çıkarken göz ucuyla bakarak dahi onu rahatsız etmemeleri gerektiğini belirtir. Bunlar dışında gayrimüslimlerin Müslümanlara sıkıntı yaratmayacak şekilde yıkanmaları için ayrıca açıklamalara yer verilmiştir.

İlk metin hamamda çalışan tellakların çalışmalarına dair bir yönerge görevi görmektedir. Ancak ikinci metin olan nizamname, istenmeyen bazı durumlarla karşılaştığı ve buna bağlı olarak düzenlemeler yapılması amacıyla hazırlanmış görünmektedir. Tellak ve natırların bazen müşteri seçtikleri, müşterileri bahşiş vermeleri için zorda bıraktıkları, natırların kimi zaman müşterilere havlu vermediği ya da verdiğinde ıslak ve kirli havlu verdikleri ima edilmektedir (Ergin, 2012: 197).

Pazar müfettişi⁸ olan görevli kişi bu gibi düzenlemelerin ne kadar doğru yapıldığını inceleyen kişidir. Bu denetlemelerde, tellak ve natırların giyim kuşamları ile müşterilerin uyması gereken davranış kuralları da incelenerek düzenlenmektedir. Örnek vermek gerekirse, hamamda çıplak yıkanmak kesinlikle yasaktır. Gayrimüslim müşteriler havlu, nalın, tas, ustura gibi malzemelerini Müslümanlarla paylaşamazdı (Grotzfeld ve Mantran'dan aktaran Ergin, 2012: 197). Müşteriler bu kurallara göre gözetilmektedir. Bugün hamamlarda hala çıplak yıkanmak uygun karşılanmamakta

⁸ Pazar müfettişi bir diğer adıyla muhtesip olarak adlandırılan görevlidir. Muhtesip; Osmanlı şehirlerinde çarşı ve pazar esnafını denetleyen görevli olarak tanımlanabilir. Bugünün belediye zabıtası, ahlak müfettişi gibi düşünülebilir (İnalcık, 1996).

buna dair uyarılar hamam duvarlarında asılı bulunmaktadır. Aksini yapan müşteriler ise hamam çalışanları tarafından uyarılmaktadır.

Narh⁹ defterinde belirtilen rakamlara göre; hamamı gusül için kullanmak bir akçe olarak belirlenirken, kese ve tıraş yapıyorsa ücret iki akçe olarak belirlenmiştir (Kütükoğlu'ndan aktaran Ergin, 2012: 200). Müşteri tellak ve natırın hizmetlerinden faydalandıysa onlara vereceği bahşiş bu belirtilen ücretlere dahil değildir. Bahşiş, müşterilerin ödeme gücüne göre değişiklik göstermektedir. Hamamda herhangi bir hizmet almadan yıkanabilmek için maddi açıdan iyi durumda olmak şart değildir. Kaynaklara göre tüm hizmetleri alan müşteriler en az altı akçe ödemektedir: yıkanma, keselenme, tıraş üç akçe; tellak, natır ve hamamcı için bahşiş olarak birer akçe ödenirdi. On yedinci yüzyılın ortalarında vasıfsız bir inşaat işçisinin günlük 15 akçe kazandığı bilinmektedir (Pamuk'tan aktaran Ergin, 2012). Bu demektir ki, Osmanlı tebaasının neredeyse tüm üyeleri tam hizmet içeren haftalık hamam ziyaretinden faydalanabilmektedir (Ergin, 2012: 200).

Meier; Kanuni Sultan Süleyman'ın Ceza Yasası'na göre Müslümanlar ve kâfirler için ayrı havlu, ustura gibi eşyaları kullanmayan hamam çalışanları için ağır para cezaları olduğunu aktarır (Heyd'den aktaran Meier, 2012: 228). Yukarıda Osmanlı Türkçesi ile verilen nizamname örneğinde de bu gibi ayrıntılar bulunmaktadır.

Blake; hamama giren müşterinin ödemesini yaptıktan sonra peştamal, bornoz, havlu ve takunya verilerek sıcak odada bir hizmetli tarafından vücudunu kaba bir fırçayla ovaladıklarını, bu işlemin istenmeyen tüylerini giderdiğini ve sonrasında masaj yapıldığını, yıkanıp odaya dönen müşteriye dinlenme ve hafif atıştırmalıkların beklediğini anlatır (2012: 318).

Bu gibi birçok uygulama hamam çalışanları tarafından geleneksel hamam ritüellerinin içerisinde yer almaktadır. Günümüzde bunların birçoğu değişime

⁹ Narh: Fiyatların belirlenmesi ve sınırlandırılmasını ifade eden fıkıh terimidir (TDV İslam Ansiklopedisi, [Son Erişim Tarihi: 22 Nisan 2025] <https://islamansiklopedisi.org.tr/narh>).

uğramıştır. İlerleyen bölümlerde hamam çalışanlarının kısa bir açıklaması yapılacak ve natırlar üzerine yoğunlaşarak günümüz uygulamalarına değinilecektir.

2.2.4.1 Tellak

Arapça dallāk دَلَّاق kelimesi ‘hamamda su dökücü’ anlamında kullanılırken, ‘delk etmek’ fiili su dökünmek anlamını taşır.¹⁰ Arapça ‘delk’ oğuşturma, sıvazlama kökünden türeyen oğuşturana, sıvazlayan anlamındaki ‘dellak’ kelimesi zamanla değişime uğrayarak tellak halini almıştır. Tellak, hamamlarda yıkanmak üzere gelenleri yıkayıp keseleyen erkektir (Eren, Gözaydın, Parlatır, Tekin, Zülfikar, 1988: 1447).

Şehitoğlu, tellağın marifetinin vücudunuzdan çıkaracağı kirle ölçüldüğüne değinir (2008: 39). Erkekler hamamında tellaklar için durum günümüzde de böyle mi bilinmemekle beraber araştırma kapsamında kadınlar hamamında natırlara bu soru sorulduğunda anlamsız bakışlarla karşılaşmıştır. Her vücudun kirinin değişeceği, kimi insandan hiç çıkmadığı, natırın marifeti ile ilişkili olmadığı cevabı verilmiştir.

2.2.4.2 Natır

Metinlerde genellikle ‘tellak’ kelimesi kullanılarak iki cinsiyet de tanımlanmaktadır. Natırlığın tellaklıktan ayrı bir kol olarak metinlerde dillendirilmesi 16. yy.’a denk gelmekte ‘Kadınlar hamamında bir tellak’ ifadesiyle açıklanmaktadır. Rusça natiraty kelimesinin ‘hamamda keselemek’ anlamı dikkat çekicidir. Natır kelimesi Arapça *nṭr* kökünden gelmekte ve *nāṭir* ناط (bekçi, koruma görevlisi anlamında) kelimesinden alıntılanmıştır. Kelime, Süryanice/Aramice bakma, gözetme, bekçilik etme kökünden gelmektedir.¹¹

Günümüz sözlüklerine bakacak olursak; natır, Arapça kökenli bir sözcük olup, kadınlar hamamında hizmet eden ve müşterileri yıkayan kadın olarak tanımlanırken;

¹⁰ Nişanyan Sözlük, [Son Erişim Tarihi: 20.04.2025] <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/tellak>

¹¹ Nişanyan Sözlük, [Son Erişim Tarihi: 20.04.2025] <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/natir>

tellak, hamamlarda yıkanmak üzere gelenleri keseleyip yıkayan erkek olarak tanımlanmaktadır (Eren ve ark., 1988: 1074).

Ergin'in derlemesinin bir bölümünde; natırların hiyerarşik düzenlemede tellağın altında bir konumda yer aldıkları, müşterilere havlu ve diğer eşyalarını vererek onlara yardımcı olan kişiler olduklarından bahsedilir (Ergin, 2012: 194). Yani natırlık ayrı bir meslek kolu olmadan önce erkek hamamlarında çalışan yıkayıcıların yardımcısı olarak bilinmektedir. Bu nedenle, birçok kaynakta tellak kimliği tarafından gerçekleştirilen eylemlerin çoğunun natırlara da atfedilerek kaleme alındığını söylemek gerekir. Hamam çalışanları hakkında çok fazla metin bulunmaması, olanların da genellikle tellaklardan bahsediyor olması etnografinin ilerleyişinde kısıtlayıcı bir unsur olmuştur. Ancak anlatılar incelendiğinde, ufak farklılıklarla natırların tellaklarla benzer sistemde çalıştıklarını düşünerek hareket etmek uygun görüşmüştür.

Alan araştırması sırasında natırlarla kurulan iletişimde araştırma alanından bahsederken natır terimini kullandığımda gaf yapmışım gibi bir tepkiyle karşılaştım. Hatta aralarından birisi 'O ne öyle katır gibi, hiç sevmedim!' diye tepki gösterdi. Bu tepkiye diğer arkadaşları da destek çıktı. Kendilerini *keseci* olarak tanımladıklarını ne natır ne de tellak olmadıklarını söylediler. Bu noktadan sonra onlarla kurulan iletişimde natır yerine keseci kelimesini kullanmaya özen gösterdim.

2.2.4.3 Hamamcı Kadın

Hamam anası ya da *hamamcı hanım* olarak da anılan bu kadın hamamın idaresinden sorumlu kişidir. Hamamcı kadın, hamamın genel düzeninden sorumludur. Gelen müşteriye hoş geldin der, ilgili natırlara yönlendirir, giden müşterinin borcunu tahsil edip, iyi günler diler. Bunun dışında, natırların çalıştırılması, genel düzenin sağlanması, çalışma saatleri, temizlik, ihtiyaçlar, istek ve şikayetlerle ilgilenen kişidir.

Literatürde veya romanlarda bu kişinin özel müşterileri karşıladığı, bilhassa şahsen ilgilendiği anlatılır. Buna en nadide örneklerden bir tanesi Hamamcı Ülfet romanıdır. Hamam anası olarak bahsedilen kişinin önemli müşterileri kapıda nasıl karşıladığı, onlarla nasıl ilgilendiği özenle anlatılır (Rasim, 1958).

Araştırmanın ilerlediği iki hamamdan bir tanesinde kasada oturan ve yukarıda bahsedilen işleri tam olarak yapan bir hamamcı kadın bulunmaktadır. Karacabey hamamı örneğinde bu kişi, hamamın sahiplerinden birisi ya da bağlantılı bir kişi/ aile üyesidir. Ancak diğer araştırma yeri olan Doğukent hamamında hamamcı kadının konumundaki kişi hamam sahiplerinin maaşlı olarak çalıştırdığı kadın görevlilerdir. Natırlar ve diğer çalışanlar izin almak istediklerinde önce bu görevliyle iletişim kurmakta ardından hamam sahiplerinden bir tanesi ile iletişim kurarak isteklerini sonuca erdirmektedirler. Silsiledeki bu basamak işleyişte çok bir fark yaratmamakta nezaketen yapılmaktadır.

2.2.4.4 Ağdacı, Kuaför ve Manikürcü

Ağdacı, kuaför ve manikürcüler metin içerisinde kendi görevlerine özel konularda detaylandırılmakla birlikte genel olarak metinde natırlarla birlikte anlatılmıştır. Bu gruptaki tüm çalışanların çalışmak için soğuklukta ayrı bir odaları bulunur. Bu bölümler, isteyen müşterilere ağda, kaş- bıyık, manikür- pedikür gibi hizmetleri ücret karşılığında sunmaktadır. Araştırmadaki iki hamamda ayrı ayrı uygulamalar bulunmaktadır.

Karacabey hamamında kuaför, manikürcü gibi görevliler olmayıp sadece ağdacılar bulunmaktadır. Bu ağdacılar farklı renkteki tişörtleri ile natırlardan ayrılmaktadır. Tarihi bir hamam olması sebebiyle mi bilinmemekle beraber ağda olarak geçmiş yıllarda yaygın olan ancak günümüzde yerini başka türlerine bırakmış şekerli

ağda/ çam sakızı diye bilinen ağda türü kullanılmaktadır. Ağdacıların her birisi kendileri bu ağdayı hazırlamakta ve müşterilerine kendi hazırladıkları ağdaları uygulamaktadırlar. Ağdacılardan başka birisi ağda yapmamaktadır ancak görüşmelerde elde edilen bilgiye göre; hamam çok yoğun olduğu zamanlarda ağdacılar natırlara yardım için içeriye (sıcaklığa) girebilmektedirler. Ağda bölümü yoğun olduğunda natırların da yardım edip etmediği sorulduğunda ise olumsuz yanıt verilmektedir. Buna gerekçe olarak; ağda işinin herkes tarafından yapılamayacağı, bilenin yapabileceği yanıtı verilmiştir. Oysaki natırlık için de aynı durum geçerlidir. Ağdacı olarak çalışan kadınlardan birisinin bu işi daha önce hiç yapmadığı, ilk iş deneyiminin Karacabey’de ağdacılık olduğu öğrenilmiştir. Bu durumda, işi bilen olmanın çokça dile getirilmesine rağmen hamamda çalışmak için çok önemli olmadığı, işe adaptasyon becerisinin daha önemli olduğu düşünülebilir.

Doğukent hamamında ise ağdacı olarak kuaför bir görevli bulunmakta, epilasyon hizmetinin yanı sıra kaş- bıyık ve saç işlemlerini de yapmaktadır. Kendisine görevinin ne olduğunu sorduğumda ağdacı yerine kuaför kelimesini tercih etmiş, asıl mesleğinin kuaförlük olduğunu, daha önce yıllarca kuaförlerde çalıştığını, burada ağda da yaptığını ama isteyenlere boya, kesim, fön gibi işlemleri de yaptığını anlatmaktadır. Alan araştırmamın ilk dönemlerinde sadece kuaför kadın çalışırken müşterilerin manikür- pedikür ve tırnak süsleme işlemi talep etmeleri nedeniyle manikürcü aradıklarını öğrenmiş, çok geçmeden de yeni birisinin başladığını görmüştüm. Hamam yönetimi kuaför, manikürcü ve meydancı gibi hizmet verenleri asgari ücretle maaşlı çalıştırmaktadır. Aylık gelirlerini maaşlarının yanı sıra aldıkları bahşişler sağlamaktadır.

2.2.4.5 Meydancı

Hamam çalışanları arasında sıklıkla adı geçen meydancılar her hamamda bulunmamaktadır. Karacabey hamamında görevli meydancı bulunmuyordu ve natırlarla görüşmeler sırasında işleyişi kontrol edecek ve yönlendirecek kişi olan meydancının eksikliğinden çokça bahsedildi. Meydancı olmadığı için natırlar, müşteri içeri girdikten sonra kendileri ilgilenmek zorunda kalıyorlardı. Oysa meydancı olduğunda, müşterinin karşılanması, o müşteriyle ilgilenen ya da sıradaki natıra yönlendirilmesi onun işi oluyordu. Meydancının olmaması nedeniyle natırlar her işi yaptıklarını söylüyorlardı. Her işin kapsamı ise; hamam çatısı altındaki tüm işler yani hamamın temizliği, müşterileri karşılama- uğurlama, kafeteryanın siparişleri, getir- götür işleri şeklindedir. Natırlar meydancının eksikliğinden oldukça şikayetçi olduklarını her açıdan belirtmektedirler. Hatta meydancının olmamasının izin kullanırken de sorun olduğundan yakınmaktadırlar.

Doğukent hamamı örneğinde ise, hamamda natırların yanı sıra meydancılar da görev yapmaktadır. Nöbet usulü çalışan meydancılar, müşterilerin karşılanması- uğurlanması, odalarının gösterilmesi- anahtar teslimi, kafeterya ve yiyecek içecek siparişlerinin alınması- sunulması gibi hizmetleri sunmaktadırlar. Meydancının varlığı natırların sadece kendi işlerine odaklanmalarını kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda hamamcı kadının işlerini de kolaylaştırdığı görülmektedir. Çünkü sabah erken saatlerde hamamcı kadın daha işe gelmediğinde ya da hamamcı kadının o sırada kasada olmadığı zamanlarda kasanın takibi, müşteri ücretlerinin tahsisi gibi konularla da meydancılar ilgilenmektedirler.

2.2.4.6 Diğer Çalışanlar

Metinlerde hamamcı, tellak, natır, havlucu, nalıncı, terlikçi, boyacı, yanaşma... gibi bir sürü çalışanın adı geçmektedir. Ancak birçok çalışanın günümüz hamamlarında varlıklarına rastlanmamaktadır. En sıklıkla karşılaşılan meslekler önceki bölümlerde açıklanmıştır. Araştırmanın konusu natırlar olduğundan çoğunlukla bu konuya değinilmiştir. Hamamda çalışan diğer kadınların da yaptıkları işlerle, bir aradaki paylaşımlarıyla natırlarla farklılık oluşan durumlarda hepsinin birbiriyle ilişkisine dair notlara da yer verilmiştir.

2.3 Geçmişten Günümüze Hamamlar

Eyice; tarih boyunca hamamın oldukça yaygın olarak inşa edildiğini ve kullanıldığını, bu yoğunluğun en çok Roma devrinde göze çarptığını belirtir. Bu dönemde hamam, sadece yıkanma yeri olarak değil aynı zamanda eğlence yeri olarak da şekillenmiştir (1997: 402). Hamamı konu alan kaynakların çoğu, Türk hamamlarını Roma hamamlarının devamı olarak yansıtmaktadır.

Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti zamanında, sınırlar dahilinde birçok yere hamamlar yaptırılmıştır. Bu hamamlar kimi zaman genel hamam olarak inşa edilirken, kimi zaman zengin kesimlerce yaptırılan özel hamamlardır. Tarihi metinleri incelediğimizde; Osmanlı Devleti zamanında yapılan neredeyse tüm camilerin külliyelerinde hamamlara da yer verildiği görülmektedir. Bu yapıların çoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Sebebi ise; gelir getirmesi amacıyla yapılan bu hamamların işlevini kaybettiğinde kullanım dışı bırakılmaları olarak yorumlanmaktadır (a.g.m.: 414).

Türk hamamlarının, Roma hamamlarının devamı olarak görülmesi araştırmacılar tarafından irdelenmiş bir konudur. Türk hamamlarında kullanılan eksen düzenlemesi mimari açıdan Roma hamamlarıyla ayrı düşmeye sebep olan bir husustur.

Burada değinilmesi gereken bir diğer konu ise; hamamların çifte yapılarıdır. Bu yapı, Arap ülkelerinde pek fazla tercih edilmemekte iken, Türklerde erkekler ve kadınlar için iki binadan oluşan birbirine bitişik çifte hamamlar inşa edilmiştir (a.g.m.: 412).

Bu durum; Türklerdeki hamam yaygınlığını dini gerekçeler ile bağlantılı olarak açıklamanın önüne geçebilir veya bu konuda soru işaretlerine sebep olabilir. Hamamı ihtiyaç safhasından çıkararak; kadın ve erkek için sürekli çalışabilecek iki aktif bölümün olması hamamın toplumsal açıdan başka rollerinin olduğunun kanıtı sayılabilir.

Selçukluların hamam geleneklerinde de günümüz Türk hamamı yapısına uygun bir düzen göze çarpmaktadır. Kurna başında yıkanma alışkanlığı, göbek taşının varlığı ve soyunma yeri olan soğukluk bölümünde kahve/ çay ocağının bulunması ile Türk hamam geleneğinin çok değişime uğramadığı düşünülebilir (a.g.m.: 412).

Çoğunlukla vakıf sahiplerince yaptırılan hamamlar, hamamların kazancının bollaşması sayesinde yatırım amacıyla çok talep görmüştür. Böylelikle, birçok yere hamam inşa ettirilmiştir. Bu durum; hamam sayısının ciddi oranda artmasına neden olmuştur. Bu sebeple de su ve odun tüketiminin gereğinden fazla olması nedeniyle on sekizinci yüzyılda devlet eliyle hamam sayısının artışı önlenmeye çalışılmıştır (a.g.m.: 414). Suyun israfı günümüzde de bir sorun olup, buna yönelik tedbirler güncelleştirilmiştir. Hamamlarda uyarı levhaları ile su tasarrufu yapılmaya sağlanmaktadır.

Roma hamam mimarisi genellikle ortasında bir havuz olan, bu havuzun içine girilerek yıkanılan bir yapıya sahiptir. Türk hamamlarında bu havuza yer verilmemiştir. Havuz yapısı sadece kaplıca ve ılıcalarda görülmektedir. Türk hamamlarında havuz yapısının bulunmamasına sebep olarak; İslamiyet'in etkisi kabul edilebilir. İslami şartlarda, akan suyun temiz kabul edilmesi ve durgun suya girmenin temizliği sağlamayacağı inancı yaygındır. Bu sebeple Türk hamamlarında kurna başında yıkanma tercih edilmektedir. Günümüz hamamlarında eğlence amaçlı havuzlara yer verildiği

görülmektedir. Doğukent Hamamı buna örnek teşkil edebilir. Havuzun yanı sıra kaydırakların da bulunduğu bu alan hamamın sağladığı sosyallığe başka bir açıdan bakmamızı sağlayabilir.

Emeviler dönemi Suriye’inde hamamlar; kentsel ve kırsal alanlarda, görkemli villalardan sade çiftliklere kadar yaygınlığını korur. Bu dönemde hamamın rağbet görmesi, sıklıkla İslam’da fiziksel temizliğe verilen öneme ve abdest gerekliliğine bağlanmaktadır. Din, Emevilerin hamamlar inşa etmesinde etkili olmuş olsa da Arapça ve diğer dillerdeki kaynaklarda, abdest alma ihtiyacının hamam yapımında rolü olduğundan bahsedilmez (Tohme, 2012: 85).

Anadolu Selçuklularından kalan yapılar incelendiğinde en büyük grubu oluşturan kervansarayların yakınlarında hamam yapıları bulunmaktadır.

Türk hamamlarının şehir hayatında etkin bir rol oynadığı zaman on beşinci ve on altıncı yüzyıllara denk gelmektedir. Bu dönemde; sadece yıkanma mekânı olan hamam yapılarının, soyunmalık adı da verilen soğukluk kısımlarının toplanmaya imkân verecek şekilde büyütüldüğü dikkat çekmektedir (Şehitoğlu, 2008:18). Bu durum; hamamların kamusal alanda anlam değiştirdiğinin ve artık belirgin yer ettiğinin kanıtıdır.

Hamamın toplumsal yaşamla nasıl iç içe olduğuna bir diğer örnek ise; *külhanbeyi* sözcüğüdür. Bu sözcük, hamam kültürünün meyvesidir. Anlatılan odur ki; hafif bir suç işleyip gece bekçisi tarafından yakalanan suçlular suçun cezasını bütün geceyi fırınlarda ve hamamlarda odun taşımak, külhanı ateşlemek gibi görevlerle geçirirlermiş. Sabaha kadar çalışıp, sabahleyin üstü başı is pis içinde yorgun bir halde onu görenler onun gece külhanda çalışan bir suçlu olduğunu anlar, onu aşağılamak için ‘külhanbeyi’ diye seslenirlermiş (Hürel, 2004: 131).

Günümüzde, hamamlar eski etkisini kaybetmek üzereyken, geleneksele duyulan arzunun da etkisiyle tekrar gündelik hayat pratiklerinde yer almaya başlamıştır.

Hamamın hijyenik olup olmadığı, birçok otelin Türk hamamı adı altındaki küçültülmüş, her iki cinsiyete de hizmet veren, hijyen standartlarını yüksek tuttuğunu iddia eden SPA yapılarının yaygınlaşması ile geleneksel Türk hamamı eskisi kadar talep edilmemektedir. Ancak; günün değişen koşulları ve modernite çerçevesinde aslında eski moda olarak addedilebilecek uygulamalar arasında olan gelin hamamı gibi aktivitelerin hamamda gerçekleştirilmesi, bu etkinliklerin güncelleştirilerek hayata geçirilmesi Türk hamamına hayat öpücüğü sayılabilir. Burada çok yüzeysel olarak gerekçelendirilen bu durum, Türk hamamının bir lüks olarak yirmi birinci yüzyıl Türkiye'sinde tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır.

2.3.1 Gelin Hamamı

Hamamlar tarih boyunca birçok toplumsal olaya sahne olmuştur. Bunların içerisinde isyanlar yer alırken, gelin-damat hamamı, kırk hamamı, lohusa hamamı gibi gelenek göreneklere uygun etkinlikler de yer almaktadır.

Osmanlı döneminde gelin hamamı düğün sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Gelinin arkadaşları, ailesi ve damat tarafının kadın üyelerinin süslenmiş eşyalarla ve yemeklerle hamama gidip yıkandığı, eğlendiği bir ritüeldir. Kaynaklarda bu ritüelin Salı günleri yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Hamamda yıkanan gelin göbek taşının etrafında üç kez turlayarak büyüklerinin ellerini öpmekte ardından ödünç alınmış giysileri giymektedir. Bu giyinme töreninin nedeni tam olarak bilinmemekle beraber alçakgönüllü olmakla yorumlanabilmektedir (Ferriman, 1911: 214-215).

Tarih boyunca bu gelenek göreneklerin hayata geçirilişi, manevi duyguları beslemek adına yapılırken artık bu durum değişimler geçirmektedir. Günümüzde hamamcılar bu etkinlikler ile belirgin bir ekonomik kazanç sağlamaktadır. Şu çok açık ki günümüzde bu tür gelenekler kendilerini moda aktiviteler olarak sürdürüyor. Lohusa

hamamı devam ettirilmeyen bir gelenekken, kırk uçurma artık evlerde dahi sıklıkla yapılmıyor. Baby shower, gender party¹² gibi yeni nesil gelenekleri oluşturma süreci ise devam ediyor. Bu batı temelli geleneksilikler bu gruplar tarafından yapılan gelin hamamı töreni ile devam ediyor. Gelin hamamı, artık romantize edilebilecek türde bir gelenek değil, modernite ürünü bir gelenek olarak adlandırılabilir. Kına gecesi yerine, hamamda gelinin daha çok arkadaşlarını çağırdığı bir eğlence halini almıştır.

Bugünlerde hamamlar gelenek göreneklerin hepsine ev sahipliği yapmamakta ancak gelin hamamı halen devam ediyor. Alan araştırmamı yürüttüğüm Karacabey Hamamı gelin hamamının aktif olarak yapıldığı bir hamamdı. Kız tarafı, gelin hamamı için rezervasyon yaptırarak, kişi sayısını hamama veriyor. Bu sayı değişkenlik gösterebiliyor. Gelin hamamı için hamam akşamları kapatılıyor. Gelin ve diğer misafirler hazırlanıp hamama geliyorlar. Canlı müzik rastlanan bir şey değil ve genellikle müzik çalardan faydalanılıyor. Gelen misafirler yanlarında yiyecek getiriyor. İçecekler hamamın kafeteryası/ kantininden karşılanıyor. Kaç kişi gelirse gelsin 2019 yılı son aylarındaki fiyat tarifi dört bin Türk lirası olarak bana söylendi.

Gelinin bindallısı ve diğer süslü kıyafetleri hamamda giydiriliyor. Dans ederek ve arz-ı endam ederek başlayan tören, gelinin sıcaklığa alınması ve göbek taşının etrafındaki turu ile tamamlanıyor. Gelin bol köpüklerle yıkanıyor ve temizlenerek temiz havlularına, süslü peştamallarına sarılıyor. Eğlence bu şekilde ilerliyor. Kına gecesi ve gelin eğlencesi bir arada burada tamamlanıyor. Aslına bakarsanız bu ritüel günümüzde kına gecesi ve gelin hamamı olarak bilinen iki ayrı geleneği bir araya getiriyor. Alan görüşmelerine katılan yönetici kadrosundan sayılabilecek birisi ile yaptığım görüşmede bu geleneği modern çizgide yaşatmaya çalıştıklarını öğreniyorum. Natırlardan ‘has kadro’ olarak bazılarının bu tür gecelerde görevli olduklarını söylüyor, has kadronun başında olan natırı göstererek... Has kadronun başındaki natır alaycı bir gülümsemeyle

¹² Baby Shower, bebeğin doğumundan kısa süre önce yapılan bir kutlama organizasyonu iken; Gender Party, bebeğin cinsiyeti belli olduğunda anne baba ve yakınlarının yaptığı bir cinsiyet kutlama organizasyonudur.

pası alıyor ve devam ediyor. Burada biz çalışıyoruz gelin hamamlarında, herkes süslenir püslenir gelir, pastalar börekler, müzik hepsi güzeldir. Sonra eğlence, yeme içme bitince herkes içeri (sıcaklığı kastediyor) geçer, kimse kimseyi görmez o saatten sonra. Gelin kim onu bile bilmezler diyerek açıklıyor. Aslında tamamen gelin üzerine kurulu bir gecenin, kimin gelin olduğunu bile göremeyecek kadar bireyselleşmiş bir şekilde bittiğini öğreniyorum.

Karacabey hamamının soğukluğunda gelin hamamında kullanılan salıncak, süs ve diğer eşyalar normal hamam günlerinde de kenarda durmaya devam ediyor. Hamam gelin hamamında dönüştürüldüğü sırada kenardaki eşyalar ortaya çıkarılarak içerisi süsleniyor ve gündelik çarşı hamamı gelin hamamı oluveriyor. Eskiden gelin hamamına özel ortaya çıkarılan bazı eşyalar (salıncak, fotoğraf çerçevesi...) şimdi sürekli ortada duruyor. İnsanlar bunlarla fotoğraf çektirsin, reklam olsun diye orada bırakıldıklarını öğreniyorum görüşmecimden.

Gelin hamamının önemli ayrıntılarından birisi de çağırılan dansöz! Evet, hamama dansöz çağırılıyor ve bu dansöz ‘kadrolu’ sayılabilir. Tüm gelin hamamlarına aynı dansöz çağırılıyor, ücrete dahil olan dansöz misafirlerin eğlencesine eğlence katıyor.

Bir diğer önemli nokta damat konusudur. Kına gecesi ile birleştirilen gelin hamamı aktivitesinin kına gecesi kısmında damat kadınlar hamamına alınıyor kına yakılırken gelinle bulunuyor ve bir tur göbek attıktan sonra hamamdan uğurlanıyor. Kadınlar hamamındaki damat ile ilgili önemli bir anıya denk geldim: Hamamın Instagram sayfasında bir gelin hamamına ait görseller gelinin izni alınarak paylaşılıyor. Bu paylaşımlar soğukluktaki eğlencenin görselleri olmasına karşın damat hamamı arayarak kızıyor ve fotoğrafların sosyal medyadan kaldırılmasını istiyor. Hamamcı fotoğrafları kaldırmak zorunda kalıyor. Bu durum hamamda tuhaf karşılanıyor, gelinin

izin vermiş olması ve damadın müstakbel eşi ile ilgili koruyucu tavrı hamamdakilerce kural dışı olarak karşılanıyor.

Natırlar, gelin hamamında bahsederken, bazı natırlar oldukça sessiz ve dışarda kalıyor. Sanıyorum gelin hamamı ile ilgilenen çok küçük bir grup var ve bu grubun dışında kalanlar bu konuya hiç girmiyorlar. Gelin hamamı ile iş olarak ilgilenenler dışında orta yaşlı natırlardan bir tanesi bundan on beş sene önce kendi kızının gelin hamamını yaptığını ve bu eğlencenin ne kadar şaşılağı olduğundan bahsederek bu işi ne kadar iyi yaptığını gösteriyor. Gelen tüm misafirlerin ne kadar eğlendiğini, üzerinden geçen o kadar zamanda bile öyle eğlence olmadığını anlatarak övünüyor. Sanıyorum gelin hamamı organizasyonunu yapmak hem hamamcı hem de natırlar tarafından bir gurur kaynağı olarak görülüyor.

2.3.2 Turistik Açıdan Bir Değerlendirme

Bu kısımda araştırmanın odağı olan hamamlar dışında araştırmanın kavramsal çerçevesine katkı sağlayacağı düşünülen bazı kaynaklardan elde edilen bilgilere yer verilmiştir. Türkiye'nin en kalabalık şehri olan, tarihi yapılarıyla dünyada ilk sıralarda yer alan İstanbul hamamları ile de zenginliğini göstermektedir. Zeyrek Çinili Hamam¹³ adındaki tarihi hamam yaklaşık 600 yıllık tarihi ile misafirlerine müze olarak hizmet vermenin yanı sıra restorasyon sonrası bir bölümü aktif bir biçimde hamam olarak işlevini sürdürmektedir. Altı asırlık bu hamamın internet sayfasında hamam paketleri, fiyatları ve rezervasyon imkanı sunulmaktadır. Dikkat çekici olan husus hamamın internet sayfasının yabancı dile uygun olmasıdır. Türkçe dil seçeneğı mevcuttur ancak verilen fiyatlar Türk parası cinsinden değildir. Sitenin alışveriş bölümünde satılan ürünlerin hepsinin bazı tasarımcıların imzasını taşıması ve günümüz orta kesim vatandaşına göre oldukça pahalı olarak değerlendirilebilecek fiyatlarda olduğu

¹³ Zeyrek Çinili Hamam, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025] <https://zeyrekcinilihamam.com/en>

gözlemlenmiştir. Bu durum hamamın Türk halkına değil turistlere yönelik hizmet verdiğini düşündürmektedir.

Bu örneğin yanı sıra İstanbul'a gelen turist bir çiftin Türk hamamı deneyimini anlattığı bloglarında bahsettiklerine göre İstanbul şehri turistlere oldukça farklı çeşitte imkanlar sunmaktadır. Bu çalışma boyunca anlatılanlara paralel ve farklı olarak bazı hususların da yer aldığı bu blog yazısı hamamın kese köpük alanının cinsiyete özel, meydan olarak adlandırılabilir bölümünün ise karışık yani her iki cinsiyete de açık olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Bu durum da zamanın koşullarına ve hitap edilen kitleye göre geleneksel Türk hamam kültürünün ne kadar dönüştürülebildiğini göstermektedir. Turistik bir bölgede olmayan herhangi bir Türk hamamında karışık cinsiyet deneyimine rastlayamazsınız. Hatta kadınlar hamamında bir erkeğin görülmesi oldukça sansasyonel bir durum olarak görülebilir. Buna dair vurucu bir örnek ise zamanında haber programlarında yayınlanan şu durum olabilir:

2010 yılında Kayseri Tarihi Hunat Hamamında baca temizliği için hamamın çatısına çıkan bir ustanın camın kırılması sonucu göbek taşında yıkanan kadının üzerine düşmesi sonucu kıyamet kopar. Üzerine ustanın düştüğü kadın F.E. verdiği röportajda yaşadığı şaşkınlığı ve öfkeyi anlatır. Üzerine cam kırıkları ile beraber bir erkeğin düşmesi sonucu yaptığı ilk şeyin 'Hamamda erkek var!' diye bağırarak olduğunu haberlerde görürüz. Ve o sırada hamamdaki diğer kadınlar da 'Sapık var!' diye bağırarak kaçırlar¹⁵. Kadınlar hamamında bir erkekle karşılaşılmasının ne kadar mümkün olmadığını hayal edebileceğimiz gibi, üzerine erkek düşen kadının yaralanması, üzerindeki erkeğin ağır yaralı olarak hastaneye kaldırılması bir yana o sırada ilk akla gelen şey hamamda bir erkeğin varlığı olarak algılanıyor. Ortalık can pazarı olmasına rağmen mahremiyetin önemi bu kadar güzel görülebilirdi.

¹⁴ İstanbul Hamam Deneyimi Blog Yazısı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025] <https://www.twofortheworld.com/istanbul-hammam-experience/>

¹⁵ Hamamda başına düşen adamı anlattı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025] <https://www.haber7.com/yasam/haber/655655-hamamda-basina-dusen-adami-anlatti>

3 ANKARA HAMAMLARI

Ankara’da bilinen hamamların çoğu Osmanlılardan kalmıştır. Günümüzde ihtiyaçlara uygun olarak inşa edilmiş çarşı hamamları da bulunmaktadır. Tarihi hamamların bir kısmı halen işler haldeyken, Roma Hamamı açık hava müzesi halindedir. Ancak işler halde olmasa da Ankara Hamamlarından bahsederken Roma Hamamını da kısaca anlatmanın uygun olacağı düşünülmüştür. Ankara genelinde en çok rağbet edilen hamamlar hakkında kısa bilgiler verilecek olan bu bölümde en çok detay araştırmanın odağı olan Karacabey ve Doğukent Hamamları hakkında olacaktır.

3.1 Roma Hamamı

Ulus meydanından kuzeye giden yol üzerinde, Çankırı caddesinin solundadır. Yapılan kazılar sonunda, hamamın İmparator Caracalla (M.S. 211- 217) zamanında yapıldığı ve Bizans Döneminde onarıldığı anlaşılmıştır. Kazılarla palestra ve kapalı kısımları ortaya çıkmıştır. Kapalı kısımlarda frigidarium (soğukluk), tepidarium (ılıkılık), calderium (sıcaklık) gibi bölümler vardır. Frigidariumda pscina (yüzme havuzu), apoditorium (soyunma yeri) bulunmaktadır. Caldariumda yıkanma yeri ve sudatorium (terleme yeri) ve ayrıca avlular, külhan (ocaklar), servis kısımları ve su depoları ortaya çıkmıştır (Akok, 1969: 5- 13). Kentten 60 km uzaklıktaki Elmadağ’dan taş borularla getirilen suyun, bu hamamla birlikte bütün mahallelere dağıtıldığı kaynaklarda geçmektedir (Gülekli, 1948: 29- 30).

Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan kazılarda 1937- 1943 yıllarında ortaya çıkarılan hamam, bugün kısmen restore edilmiş bir alan halindedir. Ankara çevresinden toplanan yazıt ve mezar taşlarının sergilendiği açık hava müzesi halindedir (İdil, 1993).

3.2 Tarihi Şengül Hamamı

Günümüzdeki adıyla İstiklal mahallesinde olan hamam, Ankara kalesinin güney batı eteklerinde yer almaktadır. Mahalle, Osmanlı döneminde Yahudi Mahallesi olarak bilinmektedir. Hamamın, İshak Paşa tarafından 15. Yüzyılın ikinci yarısında yaptırıldığı tahmin edilmektedir (Şahin, 1991). Hamam XIX. Yüzyılda tadilat, 2009 yılında da yenileme geçirmiştir.

Kadınlar ve erkekler için ayrı kısımları olan hamam çifte hamam olarak çalışmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan hamam özel bir şirket tarafından işletilmektedir. Hamamın erkek bölümü 05.00- 24.00 saatleri arasında açıkken, kadınlar bölümü 06.00- 20.00 (cuma günleri kapanış saati 22.00) saatlerinde açıktır.¹⁶

3.3 Tarihi Eyne Bey Hamamı (İnebey Hamamı)

Gazi Lisesi arkasındaki yolun kenarında yer alan hamamın tahminen 1405 yılında yaptırıldığı düşünülmektedir. 1527 yılında harap olan hamamın 1582 yılında onarılarak hizmete açıldığı ve 'Öğlen Hamamı' diye anıldığına dair belgeler bulunmaktadır (Şahin, 1991: 79). Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temizlenerek 1992 yılında tekrar kullanıma açılmıştır.

Birinci Murad'ın Subaşılardan Eyne Bey'in Balıkesir'deki zaviyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırdığı altı hamamdan birisi olan Eyne Bey Hamamı, Melike Hatunun para yardımlarıyla yaptırılmıştır (Erdoğan, Günel, Kılıcı, 2008).

Hamamın internet sitesinde kuruluş tarihi 1502, restorasyon tarihi 2000 ve hizmete açılış tarihi 2001 olarak verilmektedir. Hamam sadece erkeklere hizmet vermektedir.¹⁷

¹⁶ Tarihi Şengül Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 23.04.2025] <https://tarihisengulhamami.com/>

¹⁷ Tarihi Eynebey Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 22.04.2025] <https://www.tarihieynebeyhamami.com/hakkimizda/>

3.4 Karacabey Hamamı

Talatpaşa Bulvarında, ismini verdiği Hamamönü semtinde yer alan hamam, kadınlar ve erkekler için çifte hamam olarak yapılmıştır. İki bölümünün de yan yana uzandığı hamamın erkekler tarafı cadde kenarındadır. Ana caddenin kaldırımında yürürken erkekler bölümünün kapısının ve soğukluk bölümünün camlarının önünden geçerek ilerlemeniz mümkündür. Kadınlar kısmına binanın batı cephesinden girilir. İçeri doğru kıvrılan bir sokakta bulunan kadınlar girişinin etrafı peyzaj düzenlemeleri ile süslenmiştir. Hamamın erkekler bölümü yirmi dört saat hizmet verirken, kadınlar bölümü 07.00-21.00 saatleri arasında hizmet vermektedir.

1440 yılına tarihlenen hamamın, 1979 yılında yıkanma kısmının, bir süre sonra da soyunmalık kısmının onarılması ile hizmete açılmıştır (Erdoğan vd, 2008). Erdoğan'ın açıklamasına göre; hamam için önemli bir yer tutan 'Dede Kurnası' ve 'Dede Çeşmesi' bugün mevcut değildir (2008). Ancak sahada bulunduğum sürede, 'Dede Kurnası'nın aktif olarak kullanıldığına şahit oldum. Çeşmenin gerçekten var olup olmadığı, ya da bu konuda natırların bilgi sahibi olup olmadığına daha sonra değineceğiz.

İmaret cami, türbe ve hamamdan oluşan Karacabey Külliyesi'nin parçası olan hamam, toplam 94 kişi kapasitelidir. Hamamda aşırı nemi önleyen bir hava dolaşım sistemi mevcuttur. Hamamın müstemilatında ücretsiz otoparkı da bulunmaktadır.

Hamamla ilgili bilgiler arasında yer alan hikâye ilgi çekicidir:

Yapımına 1427 yılında başlanan ve 1440 yılında bitirilen Karacabey vakıf külliyesi yapıldığı zamanın en büyük yapısı olması ile bilinmektedir. Aslen Ankaralı olan Karacabey tüm mal varlığını Ankara'ya hizmete harcamıştır. Ankara'ya yatırımını takip eden Karacabey, cami inşaatı sırasında yaşanan bir olaya dikkat kesilir. Caminin temel taşlarını taşıyan bir işçinin elinde aynı taşla sürekli gidip geldiğini gören Karacabey, sinirlenerek işçiyi huzuruna ister. İşçi Bey'in huzuruna çıkar ancak bu

davranışının sebebini herkesin içinde söyleyemeyeceğini yalnız kalmak istediğini söyler. Herkesi uzaklaştıran Karacabey'e gece uyurken ihtilâm¹⁸ olduğunu ve sabaha abdest alamadığını, yıkanamadığını bu nedenle de çok utandığını söyler. Abdestsiz iken camii temeline taş koymaktan çekindiğini anlatan işçinin hikayesi üzerinde karar veren Karacabey, cami inşaatının durdurularak bu taşlarla aynı yere bir hamam yapılmasını emreder. Cami inşaatına da hamam tamamen bitirildikten sonra başlanır.¹⁹

Yukarıdaki anlatının çok benzeri yine 1440'lü yıllarda inşasına başlanan Bursa Ulucami için de söz konusudur. Şehitoğlu'nun Yenal'dan alıntıladığına göre neredeyse aynı olay Ulucami inşaatı sırasında da gerçekleşmiş, caminin inşaatına ara verilerek Bursa Şengül (Ulucami) Hamamı yapılmıştır.

Hamamın internet sitesindeki 'Hamam Kültürü' bölümünde; gelin hamamı, hamam ve sağlık, hamama girmeden önce dikkat edilecekler, hamamda terapi uygulamaları başlıkları verilmiştir.

Hamam kullanımı ile ilgili dikkat edilmesi gereken ayrıntılardan birisi hamama girişten itibaren kullanım süresinin üç saat ile kısıtlı olduğudur. Bu süreyi aşan durumlarda hamam giriş ücreti çifte tarife olarak alınmaktadır.

Aynı zamanda hamama getirilen erkek çocukları için yaş sınırlaması bulunmakta, dört yaşından büyük erkek çocuklarının içeriye alınmayacağı yönündeki uyarı levhası²⁰ girişte asılıdır.

¹⁸ İhtilâm: Rüya da cinsel haz duyarak bazı temel ibadetleri yerine getirmeye engel olan manevi kirlilik halinin oluşması anlamındaki fıkıh terimi (TDV İslam Ansiklopedisi [Son Erişim Tarihi 12.05.2025] <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtilam>)

¹⁹ Karacabey Hamamı, [Son Erişim Tarihi 22.04.2025] <https://karacabeyhamami.com.tr/>

²⁰ Levhada tam olarak şu uyarı yazmaktadır: '4 yaşından büyük erkek çocukları giremez.'

3.5 Eryaman Hamamı

2018 yılında Eryaman ilçesinde açılan hamam, ildeki en büyük tesis olduğunu iddia etmektedir. Çifte hamam olan hamamın erkek girişi binanın ön yüzüdeyken, kadınlar girişi binanın yan tarafından yapılmaktadır. Kadınlar girişine yakın bir kısım otopark girişi olarak da kullanılmaktadır. Günümüz mimarisi ile hamam mimarisinin başarılı bir kompozisyonu olan hamamın kadınlar bölümü, oldukça şaşıaalı soğukluk düzenlemesinden ve sıcaklığın küçük tutulduğu daha çok ılıkılığı geliştirildiği bir düzene sahiptir. Hamamda diğer hamamların çoğunda görülen kişiye özel soyunma giyinme alanı olarak verilen kabinler bulunmamakta, soyunma odası şeklinde bir odada kilitli dolaplar bulunmaktadır.²¹

3.6 Yenişehir Hamamı

Çankaya/ Kızılay'da Sümer- 1 sokakta bulunan hamam 1970 yılında hizmete açılmıştır. Osmanlı tipi hamam olarak tanımlanan hamam çifte hamam olarak çalışmaktadır. Hamamın bayanlar bölümünü açıklayan internet sayfasında; hamamlarını keselenme ve yıkanma amacının ötesinde, bedensel ve ruhsal açıdan arınma, masajla tedavi ve vücut bakımlarının yapıldığı sosyal, kültürel ve sağlık merkezi olarak nitelemektedirler.²²

3.7 Doğukent Hamamı

2020 yılında faaliyetlerine başlayan Doğukent Hamamı Ankara Mamak ilçesindedir. Çifte hamam olarak hizmet veren hamam günümüz teknolojisi ile inşa edilmiş olup, içerisinde geleneksel hamam mimarisinin özellikleri yansıtılmıştır.

²¹ Eryaman Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 22.04.2025] <http://www.eryamanhamami.com/hakkimizda/>

²² Yenişehir Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 22.04.2025] <https://yenisehirhamami.com.tr/>

Doğukent caddesi üzerinde yer alan hamam ön tarafında otopark arka tarafında ise mahalle yerleşim yerleri olacak şekilde konumlanmıştır. Hamamın ön yüzünde hem kadınlar hem erkekler bölümünün girişleri mevcuttur. Erkekler bölümü otopark girişinin karşısında kadınlar girişi biraz daha içeri kısımda kalmaktadır. Kadınlar girişi açılır kapanır camlı bir kapıdan küçük bir antreye –bu antrenin sol tarafında sigara içmek için camla kapalı bir alan bulunmaktadır- oradan da ipli perde ve cam açılır kapanır ikinci bir kapı ile hamamın soğukluğuna/mezdanına giriş yapılmaktadır. Mezdanın girişinde solda hamamcı kadının ve kasanın olduğı bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün iç tarafı ve çevresi hamamda kullanılan ve satışa sunulan ürünlerle doludur. Bunlar; havlu, terlik, mayo/bikini, yüzme havuzu eşyaları (simit, kolluk, bone), kese, lif, şampuan, sabun, duş jeli... gibi ürünlerdir. Mezdana ileri doğru yürüdüğünüzde sağlı sollu oturma alanları vardır. Sağ tarafta masa ve sandalye şeklinde sol tarafta büyük rahat koltuklar şeklinde olan oturma alanları sağda kafeterya solda natırların bankosu ile sona erer. Natırların bankosu onların işlemlerini not ettikleri defterlerinin, cep telefonu ve su şişesi gibi şahsi eşyaları ile müşterilere verilecek peştamalların bulunduğı alandır. Sağ tarafta sırasıyla masaj odaları, epilasyon odaları, manikür-pedikür odası ve kuaför salonu bulunmaktadır. Bunların ardından müşterilere verilen odaların bir kısmı giriş katta bulunurken solda çıkılan merdiven ile üst katta diğer müşteri odaları bulunmaktadır. İki katta da müşterilerin hamamdan sonra uzanarak dinlenmeleri için uzanma koltukları bulunmaktadır.

Hamamın internet sitesinde Ankara’da kapalı aquapark keyfini yaşatan ilk yer olduğı ve geleneksel hamam kültürünün modern yorumu olduğunu belirten bir açıklama mevcuttur.²³ Instagram sayfasında ise ‘Aileniz ile gelebileceğiniz Türkiye’nin en büyük ve en temiz 5000 m² hamam& aquaparkında’ açıklaması bulunmaktadır.²⁴

²³ Lux Doğukent Hamamı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025]
<https://www.luxdogukenthamami.com/hakkimizda/>

²⁴ Lux Doğukent Hamamı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025]
<https://www.instagram.com/luxdogukenthamami/>

Hamam girişinde iki yaş üstü erkek çocuklarının alınamayacağı müşterilere bildirilmektedir. Bu yaş sınırını takip etmek adına kimlik kontrolü hamamcı kadın tarafından yapılmaktadır. Üç saatlik hamam kullanımı sınırlandırması bu hamamda da kurallar arasındadır. Hamamı  saatten uzun süre kullanma halinde ifte tarife ücret talep edilmektedir.

Hamam tüm metinde Doğukent Hamamı olarak geçse de tabelasında ve internet sitelerinde ismi Lux Doğukent Hamamı olarak geçmektedir.

4 HAMAMIN İÇ DÜNYASI

4.1 Bedenin Çabasıyla Alanı Kazanmak

Hamam araştırmaları hamamdan uzak yapılamayacak nitelikte çalışmalardır. Buna gerekçe olarak sunabileceğim çokça kaynak bulunmaktadır. Tarihsel bir sırayla ilerlememiz gerekirse; ilki 1532 ile 1540 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış olan Luigi Bassano'nun Türklerin gündelik yaşamlarına, örf ve adetlerine dair kaleme almış olduğu kitaptır. Yaklaşık beş yüz yıl öncesine dayanan bu metnin içerisinde Türklerin uyandıkları saatten hamam alışkanlıklarına veya hayvanlarına nasıl baktıklarına kadar bilgiler mevcuttur. Metinde erkeklerin hamam kullanımlarına dair detaylı incelemeler bulunurken kadınların hamam kullanımları hakkında da erkeklerinkine kıyasla daha yüzeysel bir anlatım yer almaktadır. Erkek bölümüne dair incelemelerin detaylı olması şüphesiz ki yazarın deneyimine dayanmaktadır. Kadınlar bölümü ise doğrudan deneyimleyemedikleri için gözlemler sonucu elde edilen ifadeler ile doludur (Bassano, 2015: 13- 21).

İkinci kaynak; 1700'lü yılların ikinci on yılında eşinin görevi nedeni ile İstanbul'a gelen Lady Montagu'nun yazdığı mektuplardır. Montagu Türkiye'de geçirdiği süre boyunca Türk kadınları ile çeşitli alanlarda zaman geçirerek yaşantılarını mektuplarında yazmıştır. Hamam deneyimleri Sofya'dan İstanbul'a detaylı bir şekilde tasvir edilen eserde Türk kadınlarından da kendisine davranıştan da ince ayrıntıları ile bahsedilmektedir (Montagu, 2008).

Bu iki kaynaktan özellikle ilkinde Türk hamamlarına oryantalist bir bakış açısı ile yaklaşılmaktadır. Luigi eserinde kadınların birbirlerini yıkama ve ovma konusunda hoş duygular besledikleri ve hatta bir erkekle kadın arasında yaşanabilecek aşkın iki kadın arasında da olabilmesinin bundan kaynaklandığını ifade etmektedir. Güzel kadınları yıkayıp dokunabilmek için Türk ve Rum kadınların fırsat aradıklarına şahit

olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca hamamda ve çıkışında kadınların edepsizlikleri olarak nitelediği başka ayrıntılardan da bahseder (2015: 19- 21).

Hamamın içindeki işleyişi bilmeden sadece okuyarak da metin yazmak mümkündür. Ancak sosyal antropoloji gibi bir alanda hele de etnografi yapılacağı düşünülürse hamamı bilerek hamam okuması yapmak her pasajın sonunda hamamın sıcaklığını ve kokusunu hissetmeye olanak sağlar.

Hamama dair okuduğum metinlerin çoğu mimari incelemelerdi. Mimari incelemeler genellikle hamam planları üzerine konumlandırılmıştı. Sosyal açıdan yapılan incelemeler ise kimi zaman hamamı egzotikleştirerek kimi zaman da cinsiyetçi temsiller ile yer bulmaktadır. Türk hamamının turistik çekiciliği oryantalist düşüncelere zemin hazırlayarak, doğunun büyüleyiciliğine kapı aralamıştır. Tabii ki verilen kaynaklarda da olduğu gibi hamam ziyaretlerini bilhassa gerçekleştirerek bu konuda detaylı yazınlar sunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu metinleri okuyarak, inceleyerek aşına olmanın verdiği cesaretle şunu ifade etmekten çekinmeyeceğim: hamamı araştırmak, hamama dair bir metin kaleme almak merakla başlar. Hamamın kapalı kutu yapısı dışarıdan cezbedici ve keşfedilmeye açıktır. Bu nedenle hamamları araştırmanın altın kuralını alana terleyerek girmek olarak niteleyebilirim. Natırları gözlemlemek, müşterileri gözlemlemek, içeride olmak bambaşka bir deneyimdir. Halvetlerin²⁵ birisinde sırtını mermer duvara yaslayarak oturup, suyun sesi ile içeride yankılanan konuşmaları anlamaya çalışmadan buharı izlemek... sanki dakikalar, saniyeler ağırlaşıyor, zaman ağır çekimde ilerliyor gibi hissettirir. Bu ağır çekimin içinde arı gibi çalışan natırlar var. Hızlı hızlı yıkanan, alelacele saçını başını toparlayıp yıkanıp çıkma derdindeki müşteriler sürekli gidip gelerek değişirken natırlar sabittir.

Alanda terleyerek, alanda terleyenlerin derdini bir nebze de olsa anlamak mümkündür. O koşturmacayı içinde olmadan anlamak, anlamlandırmak bence mümkün

²⁵ Halvet: Türk hamamlarında sıcaklık bölümünde yer alan küçük odacıklara verilen addır (TDV İslam Ansiklopedisi [Son Erişim Tarihi 12.05.2025] <https://islamansiklopedisi.org.tr/halvet--hamam>)

değildi. Natırlar ellerindeki müşterilerini hem ilgiyle hem hızla işleme alıp, bir an evvel işlemiden çıkarıp öteki müşteriye küstürmemeye derdindeler. İçerideki telaşı, bir kese köpük ücretini daha sıraya koyabilmek için ricalarla ertelenen diğer müşterileri, beklemeye alınanların mızızlanması, şikâyetleri, kimi zaman sert tepkileri sadece soğuklukta bekleyerek fark edilemeyecek şeylerdir. Metni yazarken, bu gözlemlerin kuru kuruya değil, gerçek anlamda ıslak ve sıcak hatta çok sıcak olduğunu her fırsatta hatırlıyorum.

Alanda terlemekten bahsederken natırlar arası ilişki ayrı bir önem taşıyor. Görüşmelerimin bir kısmı hamamın ıslak bölümlerinde sıcaklıkta yapılırken kimisi de soğuklukta, oturma alanında idi. Karacabey hamamında soğuklukta görüşmelerimden birisinde natırlarla sohbet ederken, hamamcının yeğeni olduğunu öğrendiğim vekil hamamcı konuştuğumuz konularla ilgili yorum yapıyordu. Onun anılarını dinlerken, yanımdaki iki natırdan birisi diğerine *şuna bak sanki kırk yıllık hamamcı* diye söylendi. Hamam hakkında konuşmak için ‘az hamam bilgisine sahip olduğu düşünülen’ bu kadın konuşmaya oldukça hevesliydi oysaki. Bunu yaşadktan sonra natırların bana bakışlarını da daha farklı yorumlamaya başladım. Ben dışarıdandım. Tıpkı bu vekil hamamcı gibi. İçerisi ancak onlar tarafından bilinebilir, görülebilirdi. Biz kendince bu konuya meraklı birkaç kişiydik. Sanki hamamda yeteri kadar terlemeden söz hakkın olmuyordu. Bu durum natırlar arasındaki deneyim farkında da görülüyordu. Bir konuda yorum yaparken yaşça büyük, daha uzun yıllardır hamamda çalışanın sözü daha geçerliydi. Ki bu konuşmalar yapılırken deneyimli natır oturuşuyla ve jest- mimikleriyle bu işi ne kadar iyi bildiğini her açıdan vurguluyordu. Bu statüyü tanımayan natırlar da vardı. Natırların kendi aralarındaki farklı dinamikler ve gruplaşmalar ilerleyen bölümlerde detaylandırılmıştır.

Alanda çalışırken en büyük sorun fısıldaşmalardı. Bu benim kendi duygularımı hesaba katarak karar verdiğim bir sorundu. Ben hamama girdiğimde müşteri olarak mı

yoksa görüşme için mi geldim bunu anlamak için dikkatlice bakıyorlardı. *Yıkanmak istiyorum* demediysem kimse karşılama ve oda gösterme zahmetinde bulunmuyor, yerlerinde oturmaya devam ediyorlardı. Yanlarına gidip, teklif beklemeden oturmak en doğrusu oluyordu çünkü kimi zaman teklif gelmiyordu. Bazen natırların çoğu ya mutfakta ya da içeride sıcaklıkta oluyorlardı. Bu zamanlarda yanımdaki natırlar ilk başta benimle baş başa olmaktan dolayı tedirgin oluyor sonra hâl hatır sorarak iletişim başlıyordu. Mutfakta yemek yiyen natırlar olduğunda, yanlarına gidip çay alacağım zaman benim varlığıma bağlı olarak ilk başta susuyorlar, sonra *o yabancı değil* diyerek konuşmalarına devam ediyorlardı. Ötekileştirilmem ve aralarına dahil edilmem hiç bitmedi, her seferinde önce ötekileştirildim sonra dahil edildim. Bu husustaki en önemli sebebin Karacabey hamamında hem natırlarla hem hamamcı kadın ile görüşmem olduğunu düşünüyorum. Çünkü, hamamcı kadınla yaptığım görüşmelerde -sanki karşı tarafın yanında yer alıyormuşum gibi- bakışlarıyla beni takip ediyorlardı. Biz hamamcı kadın ile görüşürken, natırlar gerekli ya da gereksiz sebeplerle yanımıza gelip bir şeyler sorarak bizi dinliyorlar, ne konuştuğumuzu anlamaya çalışıyorlardı. Ben hamamcı kadınla görüştüğten sonra natırlar bana bir adım daha uzak duruyorlar, güvenmiyorlardı. Bakışları, bedenleri daha geride oluyor, kısa cevaplar veriyorlardı. Kendimi fazlaca dışlanmış hissettiğim zamanlar oldu. Ama bu dışlanmışlık bambaşka şeyleri anlamamı sağlıyordu.

Doğukent hamamında bu dışlanmışlığı neredeyse hiç hissetmedim. Yıkanmaya ya da görüşmeye gittiğim günler fark etmeksizin her zaman sıcak ve samimi bir ifade ile karşılandım. Hatta hamamda aktif olarak çalıştığım birkaç seferden sonra aramızdaki samimiyet çok daha farklı boyutlara ulaşmış, onlarla aynı sofraya oturmam için davet edilmiştim.

4.2 Hamamda Gündelik Pratikler

Hamamcı kadın camekânlı bölmesinde, yakın gözlüklerini burnunun üzerine indirmişti. Natırlar, kapıdan gireni rahatlıkla görebilecekleri yerde yan yana oturmuş karşılarındaki televizyona bakıyorlardı. Ortamda gergin bir hava seziyordum. Natırlar kendi aralarında fısıldaşıyor, hiçbir şey yokmuş gibi televizyona bakıyor gelen müşterileri paylaşıyorlardı. Hamamcı kadının sesiyle yankılandı hamam: ‘Sizin hiçbirinizde vicdan yok mu? Ne vardı iki kişi az alsanız? Bu kıza da yazık değil mi?’. Karşıdan cevap gelmiyordu. ‘Bu kız’ kimdi? O da bilinmiyordu. Natırlar kendi aralarında konuşmayı kesmişler, oldukça sessiz oturuyorlardı. Annesinden azar işiten yaramaz çocuk gibiydiler. Ama yaramaz çocuk gibi başlarını öne eğmiyor, her ne olduysa kimse bundan rahatsızlık duymuyordu. Az sonra hamamcı kadının sesi tekrar yankılandı. Bu sefer yumuşak ve anaç bir tonda ‘o kız’ ile konuşuyordu: ‘Sen doğrusun kızım, sen doğru olmaya devam et, elbet iyiler seni bulacak, kusurumuza bakma, yolun açık olsun’ diyerek genç bir kadını kapıdan uğurladı. Kadın kapıdan çıkar çıkmaz hamamcı kadın natırlara döndü: ‘Neyi anlamadınız? Dört Kişiyi birden alacağına ikisini bu kıza niye vermedin? İş yapsaydı, azıcık da o kazansaydı? (Natırın birisine doğru söylüyordu) Bu kız üniversite mezunu, üniversite! Üniversite mezununun burada ne işi var? Anlamıyor musunuz paraya ne kadar ihtiyacı var, görmüyor musunuz? Yazıklar olsun size, vicdansızlar!’ Bütün hamam sessizliğe gömülmüştü. Televizyonun sesi boşlukta yankılanıyordu. Hamamcı kadın başka hiçbir şey söylemeden camekânlı bölmesine geçip oturdu. Natırlar, kendi aralarında tek kelime etmediler, birbirlerine bakmadılar, mimiksiz yüzlerini televizyona döndürüp hiçbir şey olmamış gibi izlemeye devam ettiler. Müşteriler hiçbir şey sormadı, kimse de tek kelime anlatmadı. Bu olay olduğunda ben hamamdan yıkanıp çıkmış Karacabey hamamının soğukluğunun üst katındaki odamda giyiniyordum. Sesleri duyar duymaz kapıdan çıkıp balkon kısmından

aşağıyı gözetleyerek kulak verdim. Olay sona erdiğinde hamamda herhangi bir hareket yoktu. Natırlara göre bu ve benzeri şeyler sıradandı.

Hamamda gündelik hayat bu gibi sadece beş on dakika süren trajik olayları da kapsıyordu. Kimi zaman bir kavga, kimi zaman parasını ödemeyen müşteri... gibi bir sürü olay sıklıkla karşılaşılan şeyler arasındaydı. Adil olmak, hırslar, kıskançlık, kin tutma, üstü kapalı işler hepsi hamamda gündelik hayatın bir parçasıydı. Benim şahit olduğum bu olay sadece bunlardan birisiydi. Kim haklı kim haksız, kim vicdansız kim daha vicdanlı tartışmaya oldukça açık ama bu araştırmanın amacı bunu tartışmak değil. Natırlar kendi aralarında belirli bir düzene göre çalışıyorlar, kimi zaman adaletsiz gelen bu düzen birçok şeye hizmet ediyor görünüyor. Natırların maaşlı çalışan işçiler olmadıkları göz önünde bulundurulduğunda bir kese- köpük fazla iş almak akşam eve götüreceği parayı değiştiriyordu. Bu nedenle bu düzen kurtlar sofrasıydı. Amaç bir diğeriyle rekabet edip onun ekmeğine mâni olmak değil daha fazla para kazanmaktı.

Karacabey ziyaretlerimin en başında o zamanın hamamcı kadını yıllardır görevindeydi ve hamam belirli bir düzende ilerliyordu. Sonradan yaptığım görüşmelerde öğrendiğime göre; o zamanlar sıraya göre müşteri alma yokmuş. Yani yukarıda anlattığım olayın gerçekleşmesi müşteri sırası uygulamasını devreye sokmuş/ tetiklemiş olabilir. Bu arada; müşteriyi sıraya göre alma uygulaması birçok hamamda yapılan bir uygulamaydı. Karacabey’de bunun gerçekleştirilmemiş olması beni biraz şaşırtsa da temelinde birden fazla düşünce yatıyor olabilirdi: öncelikle müşteri sırası olmadan önce hamam kapısından rastgele giren herhangi birisi o sırada boş olan ya da müşterinin kendi tercihiyle bağlı olarak bir natır tarafından alınırdı. Bu durum, natırlar arasındaki rekabeti kızdıracağı gibi kazançlarını da artıracığından işlerine geliyor olabilirdi. Şimdi uygulanan müşteri sırası ile kimi kimin alacağı aşağı yukarı belli olduğundan natırlar arasındaki rekabet şekil değiştirmişe benziyor. Burada da natırların marifetleri ve iş etiği devreye giriyor. Bir müşteri içeri girip herhangi bir natırı

seçtiğinde ötekiler buna müdahale etmiyor. Bunu oldukça normal ve saygıyla karşılıyorlar. Bu bana oldukça anormal gelen bir durumdu. Çünkü normal şartlarda bunun bireyin bencil düşünme sistemleri nedeniyle bu kadar sakince karşılanabilir bir şey olduğunu düşünmemiştim. Ama iş ahlakı bambaşka bir durumdur! Ve natırların ciddi bir iş ahlakı vardır. Örneğin, natırlardan birisinin müşterisi o gün her zaman gittiği natırdan değil bir başka natırdan hizmet almak istediğinde eski natırı bunu anlayışla karşılıyor ve müşterisini diğer natıra yönlendiriyor. Bunu ilk duyduğumda anlayamadım bile. Israrla *bu seni rahatsız etmiyor mu* diye sorduğumu hatırlıyorum. Ancak cevap çok rahatça söylenmişti: ‘Yoo neden rahatsız etsin ki! İstemiyor demek!’. Böylesine oturmuş bir benlik saygısını başka birçok meslekte görmemişim. Ancak sonrasında başka bir metaforla karşılaştım: ‘*Kürkçü dükkanına dönerler nasılsa...*’. Söylenene göre; natır değişikliği yapan müşteriler eninde sonunda eski natırlarına geri dönüyorlarmış. Bu sürecin bu kadar rahat atlatılmasının temelinde nasılsa bana geri dönecek inancının yatması da olabilirdi. Bu anlamda; hamamdaki asıl kontrolün ve egemenliğin müşteride değil, natırlarda olduğunu söyleyebilirim. Çocuğunun gereken yerlerde doğru kararı verebilmesi için sakince bekleyen ebeveyn gibi hareket ediyorlardı. Ve bunu enine boyuna düşünüp tartmadan, mesleki tecrübeleri ile yapıyorlardı.

Hamamda gündelik hayat hem oldukça sıradan hem de enteresan olabiliyordu. Karacabey hamamında sabah yedi buçukta başlayan mesai akşam dokuzda bitiyordu. Her natır saat dokuza kadar hamamda kalmıyor, belirli bir nöbet çizelgesine göre bunu planlıyorlardı. Hafta içi her gün bir natır görevliydi ve saat yediden sonra o kalıyordu. Hafta sonu tüm natırlar saat dokuza kadar kalıyordu. Hamam temizliği akşam sekizden sonra yapılabilirdi ve bununla ilgili hamamcı kadının net uyarıları vardı. Sözel uyarıları yetmemiş olacak ki, natırların soyunup giyindikleri odaya hamam temizliğinin saat sekizde başlayacağına dair bir yazı asılmıştı. Hamamın içini, tuvaletleri, soyunma

odalarını ve üst katı ayrı ayrı natırlar temizliyor, kendi aralarında bununla ilgili bir sıralama oluşturunlardı. Kimi zaman işleri daha yoğun, kimi zaman da daha sakin olabiliyordu. Haftanın gününe, bayram/ tatil zamanlarına göre değişen yoğunluklar olabiliyordu. Bu yoğunluğa, gelen müşterinin tavırlarına, hamamcının kurallarına ve natırların bu kurallara uyup uymamasına göre hamamın havası değişiyor, farklı dinamikler ortaya çıkabiliyordu.

Doğukent hamamında mesai saat yedide de nöbetçi natırın kapıyı açıp, ortalığı güne hazır hale getirmesi ile başlıyor. Natırların bir kısmı sabah erken saatte -sekiz civarı- hamama geliyor diğerlerinin gelmesi ise saat on biri buluyor. Sabah erken gelenler akşamüstü üç dört civarı işten çıkarken, geç gelenler akşam temizliğini yapıp kapanışta çıkıyorlar. Önceki gün akşamında hamam temizlendiği için sabah nöbetçisi peştamal ve havluları yıkayıp kurutmak ve katlayıp kaldırmak, ortalıkta döküntü, dağınıklık olmamasına özen göstermek, gelecek natırlar için çayı demlemek, hamamın girişini ve kapı önünü süpürmek, paspasları sermek, hamam girişindeki sigara içilen odayı temizlemek gibi işleri yapmaktadır.

Karacabey hamamında natırlarla gündelik hayat hakkında sohbet ederken hamamın artık lüks olduğunu söylediler. Yıkanmanın nesinin lüks olduğunu sordum. Sonuçta hamamı lüks yapacak çok unsur olmadığını düşünüyordum. Çok açık olmamakla birlikte konuşmalardan şunu anladım: İnsanlar eskisi kadar sık hamama gelmiyorlardı. Gelin hamamı gibi etkinlikler geleneklerin yaşatılması amacıyla ziyade hamama ekonomik açıdan başka bir kapı açmaktadır. Hamam ücretlerinin orta kesime uygun ama ekonomik açıdan darda olan gruba çok da hitap etmiyor olması hamamın lüks sayılmasının sebeplerinden sayılabilir. Bu konularda yapılan konuşmalardan hamamın artık gündelik hayatın içerisinde değil ayrı bir konuma sahip olduğunu anlıyorum. Gelenek olan gelin hamamı gibi ritüellerin de artık ticari amaçlı olduğunu gözlemliyorum. Bu durum akla ‘icat edilmiş gelenek’ kavramını getirir. Gelenek önceki

toplumsal işlevini değil, yeni bağlamlara uyarlanmış ekonomik veya turistik bir işlevi yerine getirir (Hobsbawm ve Ranger, 2006).

Natırlarla müşteriler hakkında konuşurken, soğukluğun kapısı aralandı ve iki genç kadın içeri baktı, birkaç saniye sonra kapıyı kapattılar. O sırada yanımda oturan natırlar *'Buyurun hanımlar, hoş geldiniz'* diye seslendiler. Kapanan kapının ardından niye girmediklerini sordum. Bu sıklıkla olan bir şeymiş. Birileri kapıyı aralayıp bakıp sonra girmiyormuş. İçeri girmeyecekse neden gelip içeri bakıyor diye şaşırarak sordum. *'Millet karşılama bekliyor!'* yanıtını aldım. Oysa Hamamcı Ülfet romanındaki karşılama yüz sene önceydi, insanlar verdikleri ücretin karşılığında karşılama istiyordu, çünkü hamam lükstü.

Doğukent hamamı çalıştırdığı meydancılar ile bu karşılamayı misafirlerine sağlıyordu. Kapıdan girdiğinizde size hoş geldin diyerek karşılayan ve ne olacak diye soran bir meydancı ile karşılaşıyorsunuz. Bu meydancı size *'Bilgi vermemi ister misiniz?'* diye soruyor. Bu soru hamamın kullanımında ve natır- hamam ücretlerinin ödenmesinde çok önemli bir ayrıntıdır. Çünkü size sürecin nasıl işlediğini ve hepsinin tek tek ücretlerini söyleyerek bilgi verilir. Bu da hamam çıkışında kasada ödeme yaparken ödemeye karşı çıkılacak bir durum oluşmamasını güvence altına alır.

5 NATIR

5.1 Bir Meslek Olarak Natırlık

Yüksek lisans mülakatında tez konusu olarak bu konudan ilk bahsettiğimde kadın tellaklarla çalışmak istediğimi söylemiştim. Jürideki akademisyenlerden uyarı aldım ve onların adının kadın tellak değil natır olduğunu öğrendim. O günden sonra bu konuda konuşurken her zaman natır terimini kullanmaya özen gösterdim. Ancak bazı ortamlarda bu konudan bahsederken natır terimi anlaşılmadı ve bana ne olduğunda dair sorular soruldu. Bu zamanlarda açıklamam *kadın tellak* şeklinde oldu. Metnin içerisinde de bahsedildiği üzere birçok kaynakta natır terimi çok açık kullanılmamaktadır. Yerine kadın tellak, tellak, yıkayıcı gibi birçok terim kullanılmaktadır. Bu yolda aklıma takılan en belirgin sorulardan birisi natırların kendilerinin ne iş yaptıklarını nasıl adlandırdıklarıydı. Bunu onlara sormamdan önce bu soru bana soruldu.

Karacabey hamamında soğuklukta yaptığımız bir toplu görüşme sırasında natırlardan birisi onları neden araştırdığımı sormuştu. Mesleklerinin neden ilgimi çektiğini onlara söyledikten hemen sonra ‘Sen bize ne diyorsun?’ diye bir soru duydum. Bu soruyu duyduğumda konunun gidişatının beni ne kadar mutlu ettiğini anlatmam kelimelere sığmazdı. Ben cevap vermeden hemen önce kendi aralarında yaptıkları konuşmalar konunun kıymetini daha da artırdı. Ben yanıtlamadan hemen önce bir natır soruyu sorana cevaben; tellak diyerek atıldı. Öteki kadın tellak diye düzeltti. Bir başkası masör dedi ve hemen ardından bir başkası ‘masöz bir kere o! Masör erkeğine deniyor’ diyerek düzeltti. Ve o esnada birisi natır dedi. Toplam üç dört saniye içerisinde gerçekleşen bu diyalogda beklediğim yanıt bulmanın hevesiyle ‘Evet, natır deniyor’ diye ekledim. O ana kadar yorumlar yapan natırlar hemen bu kelimeyi ellerine alıp çevirmeye başladılar: natır mı, o da ne kız, aaa ben natır ama sen katır... gibi espriler yapmaya başladılar. Bu arada kendisini masöz olarak tanımlayan natıra arkadaşı, ‘masöz sadece masaj yapıyor biz keseciyiz’ diyerek güncelleme yaptı.

Natırlar, kendilerini masöz olarak tanımlayarak toplumsal statü odaklı bir mesleki kimlik inşa etmektedirler. Natırların ‘katır’ ifadesi üzerinden aktardıkları deneyimler, meslekî konumlarına dair algıladıkları olası toplumsal değersizlik hissine işaret etmektedir. Bu durum, doğrudan bir toplumsal küçümsemenin kanıtı olmaktan ziyade, natırların kendi öznel yorumlarını yansıtmaktadır. Nitekim, ilerleyen bölümlerde de sıklıkla bahsedileceği üzere, natırların mesleklerini sevmedikleri, çoğunlukla kimsenin bu işi yapmasını istemedikleri yönündeki yorumları bu öznel yorumun dile dökülen biçimi olarak algılanabilir.

Hamama araştırma için birisinin gelmesi tüm çalışanlar tarafından oldukça normal görülmektedir. Birilerinin araştırma amacıyla hamama gelmesinin sıklıkla yaşanan bir durum olduğu belirtilmektedir. Ancak natırlarla görüşme yapmak istemek hem hamamcı kadın hem de natırlar tarafından normal görünmemekte, şaşkınlıkla karşılanmaktadır. Şaşkınlıklarına sebep olarak o ana kadar kimsenin onlarla konuşmak için hamama gelmediği, genellikle hamam yapısı ya da müşterilerle görüşmek için araştırmacıların ziyaret ettikleri belirtilmektedir. Karacabey hamamında natırlara araştırmamdan ilk kez bahsettiğimde; ‘Çok gelen var sen de gelirsin’ diye yanıt almıştım. Sonra hamamı görmek değil, onlarla görüşmek, birlikte olmak istediğimi söylediğimde bir adım geri gittiler ve benden uzaklaştılar. Bu uzaklaşma fiziksel olarak gerçekleşen bir eylemdi. Birbirleriyle konuşurken, benim neden orada olduğumu soruyorlar, kendi aralarında ‘Onlarla konuşmak için geldiğimi, öylesine zaman geçireceğimi’ söylüyorlardı. Bunu duyan öteki natır/ natırlar ‘Bizimle ne işi varmış?’ diye soruyorlardı. Sohbetler sırasında hiçbir konuda bilgili olmadıklarını, neyi merak ediyorsam hamamcı kadından öğrenebileceğimi, zaten natırların bir şey biliyor olsalar hamamda olmayacaklarını belirtiyorlardı. Bu durum neredeyse birebir aynı şekilde Doğukent hamamında da yaşandı. Natırlığın merak edilecek bir meslek olmadığı, benim

öğrendiklerimi çevremdeki herkese anlatmamı ve kimsenin bu işe bulaşmaması öğüdünü verdiler.

Kendi kesemi yapan natırıma sorduğum bir soru aklıma geliyor: ‘Ne iş yapıyorsun?’. ‘İnsanların kirlerini temizliyorum ne yapacağım!’ cevabını aldım. Psikoloji alanındaki eğitim programlarımda insanlara yaptıkları iş ile ilgili düşüncelerinin işe bağlılıklarını tamamen etkilediğini anlatıyorum. İşini ne kadar çok ürettiği ve çıktılarını olumlu açıdan yorumladığı şekilde tanımlayanlar aksine göre çok daha mutlu çalışanlardı. Hamamda çalışanların çoğunun yaptıkları işi insanların kendilerini iyi hissetmelerine olanak sağlayan bir şey olarak görmedikleri ortadaydı.

İlk görüşmem sırasında yeni tanıştığım natırlardan birisine benim okul için hamama geldiğimi söylediler. Tez çalışmam olduğunu açıklamış olmama rağmen tekrar üstüne düşüp detaylandırmadım, en nihayetinde okulla ilgili bir çalışmaydı. Ancak okul ve araştırma kısmı yanlış anlaşılmış olacak ki ‘sen okuldaki öğrencilere söyle, iyi okusunlar, iş güç sahibi olsunlar buraya düşmesinler’ öğüdünü aldım. Neden böyle düşündüklerini sorduğumda ‘Böyle iş mi olur!’ tepkisini aldım.

Natırlara göre; yaptıkları iş, başka bir iş olmadığına yapılabilecek bir işti! Bu işi isteyerek, severek yapan pek yoktu ve çalıştığı yerde mutlu olanlar da bu işi değil çalıştıkları yeri ve parayı seviyorlardı. Genel görünüm bu olsa da bunlar sadece yaptığım görüşmeler sonucu elde ettiğim bilgilerdi. Ancak sıklıkla yapılan para vurgusu bu işin başka hiçbir sebeple yapılamayacağının mütemadiyen altını çiziyordu. Kazanç, gelir gibi terimler yerine parayı kullanıyor olmamın sebebi direk bu şekilde ifade ediliyor olmasıdır. İlk görüşmecilerimden, deneyimli natırlardan birisine artık hamamın sıcaklığında çalışmanın zor olup olmadığını sorduğumda aldığım yanıt bu terimin ilk sebebidir: ‘Para çok tatlı!’. İşten bu kadar rahatsız olup paradan dolayı işe devam etmeleri aylık gelirlerini merak etmeme neden oldu. Kayıtlı bir gelirleri yoktu, maaşlı personel değillerdi, kese- köpük ve bahşişle geçimlerini sağlıyorlardı. Natırları

gözlemlediğim zamanın çoğunda onların çok düşük meblağlara çalıştıklarını düşünüp üzülüyordum. Kazançlarını her sorduğumda hep geçiştirerek böyle bir soru sorulmamış gibi davrandılar. Bu soruya yanıt alamadığımda günde kaç müşteri aldıklarını sordum, bu kısmen cevapladıkları bir soruydu. Değişiyor yanıtını verdikten sonra o belli olmaz diye de güya cevaplayarak önümü kapattılar. Bu konuda daha dolambaçlı bir yoldan ilerlemeye karar vererek hiç siftahsız günlerinin olup olmadığını sordum. Şükrederek Allah'ın her zaman rızıklarını verdiğini, siftahsız gün olmadığını söylediler. Hemen bir başka natırın bir gün siftahsız gidecekken saat üç sularında dört tane müşterisinin geldiğini sevinerek aktardılar. Dört müşteri bir gün için hiç de az bir rakam değildi, en azından kamu görevlisi olarak benim günlük yevmiyemle kıyaslandığında ben daha kötü durumdaydım. Bu anlatı, zor bir mesai günü geçiren bir natıra aitse iyi günleri veya normal kazançlı günlerinin çok daha iyi olduğunu tahmin etmek içten bile değildi. Sosyal hakları açısından hiç iyi durumda olmayan bu grubun kazanç açısından üzülecek halde olmadıkları çok açıktı.

Natırlarla görüşmelerim sırasında laf arasında geçen bazı söylemler çok dikkat çekiciydi. Müşterilerin natırlara bağlılığı konusunda konuşurken şu dikkat çekici cümleyi duydum: 'Bugün gel buraya işe başla, yarın gelir benim natırım buydu derler, son on yıldır senin keselediğini söylerler, inandıramazsın.' Müşteri hafızasının çok uzun süreli olmadığı düşünülüyordu. Haliyle natırlar, müşterilere kendilerini hatırlatmalı, ilgiyi sürekli üzerlerinde tutmalıydı.

Bazı natırlar görüşme sırasında huzur konusuna vurgu yapıyordu. 'İnsanın çalıştığı yerde huzuru olacak, huzur çok önemli...' açıklamalarını duyuyordum. Çalıştığı hamamda mutlu/ memnun olmayan natırlar orada çalışmaya devam etmek istemiyorlardı. Ama başka hamama geçmelerini önerdiğimde bunu usulca reddettiler. Alıştıkları yerden vazgeçemeyeceklerini, düzeni bozamayacaklarını söylediler. Konfor alanlarının dışına çıkmayı istemiyorlardı. Bir yerde anlaşılabilir bir düşünceydi.

Müşteriler güvenilir değildi, onları takip etmeme ihtimalleri yüksekti, haliyle bu hamamı bırakıp bir başka hamamda çalışmaya başladıkları takdirde gelirlerini ve refahlarını kaybedebilirlerdi.

5.2 Damgalar

Şehitoğlu; hamama girdiğiniz andan itibaren size gösterilecek itibarın belli olduğunu belirtir. Dar gelirli kimselerin hamama girdiklerinde soyundukları bir bölüm olduğu, daha varlıklıların ise özel odalarda konuk edildiklerinden bahseder (2008: 39).

İşleyişte en merak ettiğim hususlardan birisi de buydu. Acaba kime neye göre ihtimam gösteriliyordu. Bu soruyu sorduğum grupta yirmi senelik natırların yanında henüz birkaç senelik natırlar oturuyordu ve vekil hamamcı kadın diye tanımladığım kadın yanımda bizi dinliyordu. Vekil hamamcı kadın böylesi bir iletişime sorun çıkarmadan katılıyor neredeyse her soruma kendi bakış açısından cevaplar veriyordu. Özel müşteri statüsünün olup olmadığını sorduğumda; natırlardan birisi hemen yok diye yanıt verirken, vekil hamamcı kadın tabi *VIP müşterilerimiz* var diye atıldı. *Özel müşteri* yerine *VIP* terimini kullanması dikkat çekiciydi. Vip müşteri için hazırlıklar yapılıyormuş; gelmeden önce odası rezerve ediliyor ve peştamalı odadaki sedyenin üzerine seriliyormuş. Müşteri geldiğinde odasına yerleştirilerek, natırı tarafından içeriye kadar eşlik edilerek ilgileniliyormuş. Bu özel müşteriler; yıllardır müşterimiz olan kişiler diye bahsediliyor. Hamamcının müşteriye kayırdığı durumun varlığı benim tereddüt yaşamama neden oluyor, çünkü ben hamamdaki belirsiz kazanç oranının natırlar için daha yüksek olduğunu düşünüyorum. Belirsiz ile anlatılmak istenen; yaptığı işin birim ücreti dışında bahşiş oranının esnek olmasıdır. Böylece; natır işini yapıp birim ücretini alırken müşteriye ilgisi ve alakası karşılığında bahşişini de almaktadır. Ne kadar çok ilgi alaka gösterirse o kadar çok bahşiş alacaktır. Buna bir örnek de ağdacılardan

geliyor. Ağdacılardan birisi, müşterisinin arayıp oda ayırtmak istediğini söylüyor. Ağdacı, odayı ayırıyor ancak kendisi diğer müşterilerin işlemlerini yaparken, o odanın ayrılmış olduğundan haberi olmayan bir natır gelen müşteriye odayı veriyor. Odayı ayırtan müşteri geldiğindeyse boşta oda olmamasına sinirlenerek ağdacıyı *bir işi becerememek* ile suçluyor. Beceriksiz etiketini üzerine alan ağdacı bir daha kimseye böyle bir yardım etmeyeceğini söylüyor. Çünkü ilk denemesinde itibarsızlaştırıldığını ifade ediyor.

Goffman birbirinden üç farklı damga tipinden bahsetmektedir: ilki beden in korkunçlukları olarak adlandırdığı fiziki deformasyonlardır. İkincisi; bireysel karakter bozukluklarıdır ki bunları bağımlılık, işsizlik, hapis yatmak, radikal siyasal davranışlar olarak örnekler. Üçüncüsü ise; etnolojik damgalardır. Etnolojik damgalar; soy bağıyla da aktarılabilecek, ırk, din, ulus gibi açıklanabilir (Goffman, 2014: 33). Natırlar ve müşteriler açısından düşünüldüğünde bu üç damga tipini ayrı ayrı ele almak makul olacaktır. İlk tipteki fiziki deformasyona örnek bir olayı alan araştırmam sırasında yaşamıştım. Natırlardan biri kalçasında tenis topu büyüklüğünde bir kitle olan müşteriye kese yapıyordu. Kitle, kadının kalçasının sağından dışarı doğru taşmış haldeydi. Kadının kese- köpük işlemi bittikten sonra natıra kadının hastalığının ne olduğunu sordum. Natır gayet sakin bir şekilde ‘O yıllardır öyle, gelir gider, kötü bir hastalığı yok’ diyerek yanıt verdi. Müşterinin kalçasındaki kitle tüm yıkıcı anlamını orada kaybetmişti. Çünkü benim çok ciddi bir hastalık olarak düşündüğüm şey natır tarafından böyle yorumlanmamıştı. Tıpkı; kendi başıma gelen gibi. Kendi vücudumda- göğsümde- çıkan bir sivilce nedeniyle hamama gitmekten vazgeçmeyerek, sivilcenin üzerini su geçirmez bantla kapatıp sıcaklık bölümüne girmiştim. İlk başta yanımdan geçenler göğsüme bakıyordu ama bu bakış dikizlemek gibi dik dik bir bakış değildi. Kimse ne olduğunu sormamıştı, sürekli işlemlerimi yapan natır dışında. Neyim olduğunu oldukça normal bir ses tonunda sorduğunda, basit bir sivilce yanıtını verdim ve durum tekrar

normalleşti. Natırların bu konudaki kayıtsız tavırlarını görünce bu durumun nereye kadar normal olduğunu anlamak istedim. Natırlara fiziksel açıdan rahatsız oldukları bir müşteri olup olmadığını sordum. Çoğunlukla; pis, yaralı, hasta müşterilerden rahatsız olduklarını söylediler. Bu hastalık; yukarıda örneği verilen kalçadaki kitle gibi bir şey değil, daha çok bir tür cilt hastalığı olarak tarif ediliyordu. Bu tip durumlarda da müşteriyi kabul etmek zorunda olduklarını söylüyorlardı. Ama böyle bir hasta ya da oldukça pis görünen birisi müşteri olarak gelirse kendi keselerini kullanmadıklarını belirtiyorlardı. Damgalama başarıyla gerçekleşiyor ve ötekileştirmeyi de kendilerine ait ürünü kullanmayarak yapıyorlardı. Eğer o müşteriyi işleme almama şansları olsaydı bunu kullanacakları da açıkça belirtiliyordu.

Alan araştırmamın ilk gününden itibaren ne zaman natırlarla konuşmak istesem bana verecekleri bilgileri olmadığı yanıtlarla karşılaşıyordum. Natırlık işi ile ilgili neyi merak ediyor olabileceğim onlar için çok tuhaf ve şaşırtıcıydı. Herhangi bir şeyi merak etmem saçmaydı çünkü bu iş yapılacak bir iş değildi. Kendilerini öyle bir yerde konumlandırmışlardı ki, *sosyal açıdan kabul görme vasfından menedilmiş* (Goffman, 2014: 23) gibi davranıyorlardı. Damgalama tipleri açısından irdelendiğinde bu durum ilk tip ile üçüncü tip arasına sıkışmış bir tür gibi görünmektedir. Natır olmak, soylarına bulaşacak bir şey değilken, tam olarak bireysel karakter bozukluğu da değildi. Natırlardan birisinin bana öğütlediği gibi ‘söyle çocuklara çok çalışınlar buraya düşmesinler!’ bu onların suçu ve cezasıymış imajı yaratılan durum, hamamı natırlara cezaevi kılar mıydı? Burada Doğukent hamamındaki görüşmelerde bir natırın eğer cumhurbaşkanı olsa ilk kararının hamamları kapatmak olacağını ifade ettiğini not etmek gereklidir.

Natırlar o kadar kabullenici ve umursamaz davranabiliyorlardı ki! Gelen tüm müşterilere eşit mesafede olmalarının bir sebebi de buydu. Bir yandan da *varsayılan toplumsal kimlik* (Goffman, 2014: 31) algılarına göre bazı damgaları kullandıklarını

görebiliyordum. Bunlar gelen müşterilerin içindeki tutumu, görüntüsü, maddi yapısı ile ilgili olabiliyordu. İlk başlarda birbirlerine beni tanıtırken, müşterisi olduğum natırın ismini vererek *onunki* diye kısaca açıklayıveriyorlardı. Sonra annemi de işin içine kattılar. Annesiyle geliyordu diye bahsetmeye başladılar. Daha sonra bu etiketleri bırakıp beni konuşmaya gelen kız diye tanımlamaya başladılar. Kimlikleri irdelemeyen natırlar bunu çeşitli ön adlarla yapıyorlar ve sorgulamıyorlardı. Kimliğim sürekli dış faktörler bağlamında değişime uğruyordu.

Bu konuda aklıma takılan bir detay son görüşmelerimden birisinde ortaya çıktı. Natırlardan birisi parasını ödemeyen bir müşteriden bahsediyor ve kızıyordu. Kızarken de ne kadar kilolu bir kadın olduğunu eli koluyla birisine sarılır gibi büyükçe açarak kadının kalçasını gösteriyordu. Müşteri kiloluydu ve kese- köpük parasını ödememişti. Kilolu olmak başka bir anlam içeriyordu. Kilolu bir müşterinin kesesi- köpüğü daha uzun sürüyor, daha fazla güç istiyor olabilirdi. Bu nedenle de parasını ödememesi ayrıca zararlı görünüyordu. Hamamdaki damgalama başka bir şekilde işliyordu. Müşteri zayıf olsaydı ve parasını vermeseydi sadece *parasını ödemeyen* müşteri olacakken, *parayı ödemedi bir de üstüne üstlük çok şişmandı* demek daha çok zarardayım anlamını yaratıyordu. Müşterinin fiziki deformasyonu parasını ödemediğinde damga olarak geri dönüyordu. Oysa, kilolu olan ve natırlarla iyi bir ilişkiye sahip olan müşteriler bu damgaya sahip değillerdi.

Bir görüşmeci olarak benim onları nasıl damgaladığımı da merak konusu olabiliyordu. Sadece bir kez, onlarla konuştuklarımızı birisinin okuyup okumadığını sordular. Henüz bitirmediğimi ama bitirince okunacağını söylediğimde; ‘millet, ne bozuk bunlar der bizim için!’ diye bir tepki verdiler. Neden bozuk olduklarını düşündüklerini sordum. Dudak bükerek, ‘öyle değil miyiz’ diye soruyla yanıt verdiler. Benim hissettiğimin bu olmadığını söyledim. Yüzlerinde samimi bir gülümseme

göründü. Sosyal beğenirlik gün yüzüne çıkmıştı ve dışarıdan nasıl göründüklerini, görüneceklerini merak ediyorlardı.

Damgalar, hamam çatısı altında değiştirilerek farklı formlarda kullanılıyor, deneniyordu. Ama asla bırakılmıyordu.

5.3 Natırların Toplumsal Kökenleri ve Akrabalık Yapıları

Osmanlı Devleti'ndeki hamam çalışanları ile ilgili önceki bölümlerde bahsedildiği üzere Patrona Halil İsyanına kadar hamamlarda çalışan tellakların tamamı Arnavut kökenli seçilmiştir. İsyanın ardından devlet büyüklerinin kararıyla hamamda belirli kişilerin çalışmasına izin verilmiştir. Bu kişiler Anadolu veya İstanbul'dan olmak şartıyla çalıştırılmıştır. Hamam idarecileri genellikle Doğu Anadolu bölgesinden gelenleri çalıştırmaya başlamıştır (Ergin, 2012: 188).

Günümüzde ise hamam idarecileri ve çalışanları genellikle Tokat ve Sivas illerinden çıkmaktadır. Karacabey'deki natırların büyük çoğunluğu Tokatlıydı ve doğrudan ya da dolaylı olarak soy bağı taşıyorlardı. Doğukent hamamında da aynı durum geçerlidir. Her iki hamamda da farklı illerden gelen natırlar vardır. En çok Sivas, Kayseri gibi iller de natırların kökenleri arasındadır. Natırlar arasında, soy bağına dayanmayan fakat ortak yerellik, mahalle komşuluğu veya eski hemşerilik zemininde inşa edilen sosyal ilişkiler gözlemlenmiştir. Bu bağlar, akrabalık dışında gelişen fakat toplumsal dayanışmayı destekleyen önemli sosyal örgütlenme biçimleridir (Carsten, 2000, s. 18). Doğukent hamamındaki natırlar bu konuya açıklık getirerek açıkladılar. Hamama natır gerektiğinde yöneticilerin öncelikle çalışan natırlara sorduklarını, o natırların çevrelerinde iş arayan birileri varsa veya başka hamamlarda çalışanlar varsa bu kişileri yönetime tavsiye ettiklerini, yapılan iş görüşmesinden sonra da işe başladıklarını belirtmektedirler. Bu durumun ifadesinde özellikle kullanılan cümle şudur: 'Sizin gibi sağlam olsun'. Bu ifade çalışan natırların işini iyi yaptıkları, güvenilir

oldukları, hamamı iyi temsil ettikleri anlamlarının hepsini birden taşımaktadır. Burada natırlar kendileri kefil olamayacakları kimseyi tavsiye etmiyorlar olarak yorumlamak mümkündür. Buna dair olan sorularda ise ‘Zaten işi bilen geliyor, bilmeyen gelmiyor’ diyerek açıklanıyor.

Bu kadar çok Tokatlının ya da akrabanın aynı yerde toplanmasını ise kendileri şöyle açıklıyor: ‘Önce evimize yakın diye bu hamama geldik, sonra yakınımızdakilere söyledik sen de gel diye, sonra keseci aradıklarında eltimi tavsiye ettim. Böyle böyle ilerledi’ diye belirtiyorlar. Tokatlıların keseciliğe ilk nasıl başladıklarına dair yorumları ise kesinlikle büyük önem taşımaktadır: ‘Her yeri dolaşmışlar, dürüst olanları aramışlar Tokatta bulmuşlar. İhale Tokat’a kalmış’ diye belirtiliyor. Natırların kendi arasında yaptığı bu açıklama aslına uygun ve tarihi açıdan doğruluk payı taşıyor.

Karacabey hamamındaki bir natırın köken konusunu konuşurken yaptığı paylaşım dikkat çekicidir. Bu natır eltisinin Antalya’da bir hamamda natırlık yaptığını söylüyor, aynı zamanda internetten hamamın fotoğraflarını da gösteriyor ve hamamın tüm fiziksel özelliklerini ve işleyişini büyük bir beğeni ile anlatmaktadır. Eltisinin çalışma koşullarını hayranlık derecesinde beğeniyordu ve o hamamın çok profesyonel bir işleyişi olduğunu dile getiriyordu. Sonunda da Antalya’ya gidersem uğrayacağımı söylediğimde eltisinin adını bana vererek kendisinin gönderdiğimi söylememi, böylece bana özel bir hizmet sunacağını belirtiyordu. Natırlar arasındaki akrabalık ilişkisi başka şehirlerden dahi birbirine avantaj sağlayacak şekilde sürdürülmektedir.

Görüşmeler sırasında birbirlerinden bahsederken mütemadiyen kim olduğuyla birlikte anlatıyorlardı: şu şunun akrabası/ eltisi/ teyze kızları ya da memleketini söylüyorlardı. Arada Tokatlı olmayanların nereli olduklarını vurgulayacak şekilde; Sivash, Ordulu ya da başka bir ilin adı geçiyordu. Kendi içlerinde küçük gruplaşmalar önce il bazında/ hemşerilik ile sağlanıyordu. Sonra akrabalık devreye giriyordu. Bu akrabalığın seviyesi üçüncü yaklaşmayı belirliyordu. Yani Tokatlı olmanız tek başına

sizin kiminle yakın olacağınız konusunda etkili değildi. Tokatlı ve akraba hatta yakın akraba olmanız gerekiyordu. Bu bağlamın içinde Tokat dışındaki iller dışlanmıyordu. Bu illerden gelenler de farklı açıdan sosyal ilişkiler ile yakınlık kurmuşlardı. Ya mahalle komşuluğu gibi sosyal ilişki kurmuşlardı; komşu, elisinin komşusu gibi. Ya da ortak mesleki kimlik nedeniyle yakınlaşmaktadırlar; ağdacılık gibi.

Karacabey hamamındaki hamamcı kadın, natırları anlatırken, herkesin natır olabileceğini ifade etmektedir. Dönem dönem iş için aynı ya da yakın illerden özellikle başvuruların olduğunu, bunun bir anlamı olmadığı belirtmektedir. O sırada çoğunlukla Tokatlı ve Sivaslıların hamamlarda çalıştığını söylerken, bunun onlar iyi olduğu için değil, akraba akrabayı çağırdığı için gerçekleştiğini belirterek: ‘Her dönem farklı bir grup gelir, birbirlerini çağırırlar’ der. Oysa tarihsel çerçevede incelendiğinde bu çok da rastgele gerçekleşmiş bir durum değildir.

5.4 Emek, Güven ve Yabancılaşma: Natırların Günlük Deneyimlerinde Mağduriyet Döngüsü

Karacabey hamamı saha gözlemleri sırasında, natırların müşteriler tarafından sistematik biçimde mağdur edilmeye açık bir konumda oldukları gözlemlenmiştir. Natırlar, kese-köpük hizmetini sunduktan sonra müşterinin hamam kullanım süreci boyunca sıradaki müşterileriyle ilgilenmekte ve hizmet sonrası doğrudan ödeme alamamaktadırlar. Nitekim sıcaklığa girerken müşterinin yanında cüzdan taşıyabileceği bir durum tasavvur edilemeyeceğinden bu ancak daha sonraki bir zamanda mümkün olacaktır. Müşteri, hamamdan çıkarken ödeme noktasında natırı çağırarak kese-köpük ücretini ödemekle yükümlü olsa da bazı müşteriler bu çağırışı kötüye kullanarak natırların ücretini ödemediği hamamı terk etmektedirler. Ücretini talep eden natır ise, müşteri tarafından “yanlış hatırlamakla” ya da “iftira atmakla” itham edilmektedir. Bu

durumun sonucunda natır ısrarcı olamamakta ve mağduriyetine rağmen sessiz kalmaktadır.

Bu durum, Hochschild'in (2012) tanımladığı duygusal emek kavramı üzerinden okunabilir. Hochschild'e göre hizmet sektörü çalışanları yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda duygusal anlamda da kendilerini disipline etmek zorundadırlar. Natırlar da karşılaştıkları adaletsizliklere rağmen müşterilere karşı hoşgörölü davranarak duygularını yönetmek ve profesyonelliklerini korumak zorundadırlar.

Yaşanan birkaç deneyimin anlatısında gerek hamamdan usulca kaçmak gerek natırın hizmetini beğenmeme gerekçesi ile hizmetin karşılığını ödemeyen müşterilerin tekrar hamama geldiğinde talep ettiği hizmetleri sunmama seçeneğinin olmadığı dile getirilmektedir. Bu durum natırlar için bir zorunluluktan öte 'Ne yapacak o kadın? Ortada mı kalacak?' şeklinde yorumlanmakta, mağduriyetin yönü natırdan müşteriye doğru değişmektedir.

Natırların, bu tür mağduriyet durumları karşısında geliştirdikleri savunma mekanizmaları ise kültürel ve inanç temelli dayanışma stratejileri ile şekillenmektedir. Özellikle "Başımın gözümün sadakası olsun" gibi ifadeler kullanarak, kayıplarını dinsel ve ahlaki bir çerçevede anlamlandırmakta; bu tür adaletsizlikleri "hayır" ve "sevap" kazandıran deneyimler olarak yorumlayarak duygusal yüklerini hafifletmektedirler. Geertz'in (2010) kültürel sistemlerin bireylerin dünyayı anlamlandırmalarına nasıl yardımcı olduğu üzerine geliştirdiği görüş, bu noktada aydınlatıcıdır. Geertz'e göre inanç sistemleri, yalnızca metafizik açıklamalar sunmaz; aynı zamanda bireylerin belirsizlik ve adaletsizlikle baş etme yollarını da yapılandırır. Bu nedenledir ki hamam gibi ıslak, kaygan zeminde iş yaparken başlarına gelme ihtimali olan kazalardan korunmalarını böyle sebeplere bağlamaktadırlar. Ya da daha önce verilen bilgileri destekler nitelikte, sifatsız gün geçirmemeyi, Allah'ın rızıklarını vermelerini bu yaşadıkları mağduriyetlerle bağlantılı görmektedirler.

Öte yandan, Mauss'un armağan ekonomisi kuramı da natırların bu davranış biçimlerini anlamada işlevseldir. Mauss'a göre, armağanlar yalnızca maddi değiş tokuşlar değil, aynı zamanda sosyal bağların yeniden üretildiği birer pratiktir. Natırların müşterilerden doğrudan ödeme alamamalarına rağmen hizmet sunmaya devam etmeleri, kısmen sosyal ilişkilerin sürekliliğini ve hamamdaki kolektif düzeni koruma çabasıyla ilişkilendirilebilir (Mauss, 2013). Hizmeti karşılıksız sunmak, her ne kadar maddi kayıp doğursa da hamam içinde toplumsal uyumu ve profesyonel saygınlığı sürdürmeye yönelik bir strateji işlevi görmektedir.

Karacabey hamamındaki alan gözlemlerim sırasında, natırların yalnızca müşteriler tarafından değil, aynı zamanda işyerlerindeki yönetsel pratikler yoluyla da emeklerinin değersizleştirildiğine tanıklık ettim. Nitekim, hamamcı kadın, ödeme alamayan müşterilere doğrudan müdahale etmekten kaçınmakta, bu tür uyarıları natırların yapmasını istemektedir. Bir natırın anlatımına göre, ödeme yapmayan bir müşteriye 'bir daha hamama gelmemesini' söyleme görevi, işletmeci tarafından kendisine verilmişti. Burada dikkate değer olan, mülkiyet ve otorite sahibi konumunda olan kişinin doğrudan ilişkiye girmemesi, araya daha kırılgan bir konumda olan işçiyi sürmesidir. Bu durum, Wolf'un (1982) "aracılar" kavramı üzerinden açıklanabilir: Emekçiler, doğrudan güç odakları ile yüzleşmeden önce bile ikincil baskı mekanizmalarının taşıyıcıları haline gelmektedir.

Öte yandan, anlatılara göre, ödeme yapmayan müşterilerin bazen başka müşteriler tarafından tolere edilmesi, yani bir müşterinin natırın emeğinin karşılığını kendi cebinden ödemesi gibi olaylar, dayanışma pratiklerine işaret etmektedir. Ancak bu dayanışmanın da sınırlı olduğu ve natırların genel olarak sistematik bir korunmadan yoksun kaldıkları açıktır. Başka müşterilerin araya girerek natırların kaybını minimize etme isteği kimi zaman hamamcı kadın tarafından eleştirel bir dille yanıt bulmaktadır. Bu gibi durumlar olmadığında ise natırların doğrudan çatışmadan kaçınarak, sessizce

kabullenerek ve dini bir kabulle ("başımın gözümün sadakası olsun") durumu meşrulaştırdıkları gözlenmektedir.

Natırların kendi ifadelerine göre emekleri karşılıksız kaldığında izledikleri yol araştırmacı olarak şahsi tepkilerimle çelişmekte, onları oldukça sakın değerlendirmekteydim. Bu durumu emeklerine yabancılaşma olarak yorumlamak mümkündür. Marx'ın (2011) tanımladığı anlamda, üretim süreci natır için içkin olmaktan çıkmış, ona dışsal bir zorunluluk hâline gelmiştir. Emeği, kendi kişisel üretimi olmaktan çıkıp müşterinin ya da işverenin mülkiyetine dönüşmüştür. Bu süreç, natırın yaptığı işten kopmasına ve kendi emeğine yabancılaşmasına yol açmaktadır. Emek artık bir özgürleşme alanı değil, katlanılması gereken bir yük hâline gelir. Dolayısıyla natır, emeğini ancak maddi karşılık ya da manevi bir tatmin (hayır işlemek ve sevap kazanmak) üzerinden anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Alan notlarında geçen bir diğer önemli gözlem, yeni açılan modern bir hamamda yaşanan ücretlendirme ve ödeme süreçleridir. Bu mekânda, geleneksel doğrudan ödeme sisteminin yerine, müşterilerin kasaya ödeme yaptığı bir sistem kurulmuştur. Ancak natırların kendi aralarında yaptıkları konuşmalardan, alınan ödeme ile verdikleri hizmet arasındaki dengesizlikler açıkça anlaşılmaktadır. İşlem yapılan müşteri sayısının, natırların aldıkları ödeme sayısı ile örtüşmemesi, natırların işyerindeki yönetime dair güven kaybı yaşadıklarını göstermektedir.

Buradaki güven eksikliği, Giddens'ın (1994) "modern toplumlarda soyut sistemlere duyulan güven" kavramı ile açıklanabilir. Giddens'a göre bireyler, yüz yüze ilişkilerin ötesinde, sistemlere güvenmek zorundadır. Ancak burada hem müşteriye hem de işyeri sistemine duyulan güvensizlik, natırların yalnızlaştığı ve bireyselleştiği bir alan yaratmaktadır. Nitekim natırların "burada kendinden başka dostun yok" gibi ifadeleri, işyerinde kimseye güvenememe duygusunun günlük dile yansımasıdır.

Sonuç olarak natırların müşterilerle ilişkilerinde yaşadıkları mağduriyetler, yalnızca bireysel düzeyde değil; aynı zamanda duygusal emek, kültürel inanç sistemleri ve toplumsal normlar çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Bu stratejiler, natırların yapısal eşitsizliklere karşı ayakta kalmalarını ve meslekî kimliklerini korumalarını mümkün kılmaktadır.

Doğukent hamamında da olası mağduriyetleri kültürel inanç sistemlerine göre yorumlama vardır. Ancak bu hamamda natırlar arası adil müşteri dağılımını sağlayan bir sistemin varlığı, ödemelerin kasaya yapılmasının verdiği rahatlık ve güven, anlatılar çerçevesinde elde edilen bilgilere göre ücretin ödenmesinde sorun çıkaran müşterilere karşı hamamcı kadının tutumunun oldukça katı ve *natır-hami*²⁶ oluşu natırların emeklerine yabancılaşmalarını engellemektedir. Sisteme duyulan güven natırların iş aidiyetinin artmasını sağlamakta, meslektaşlarını ve hamam yöneticilerini aile olarak gördüklerini belirtmektedirler.

Doğukent hamamında, natırların emeklerinin korunması ve emek-değer dengesinin sağlanması için yönetsel düzeyde koruyucu mekanizmalar oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Bu tür mekanizmalar, emek gücünün metalaştırılmasına karşı belirli bir direnç alanı oluşturur (Marx, 2003). Çünkü burada natır, yalnızca hizmet üreten bir işgücü değil, aynı zamanda işletmenin koruma altına aldığı bir aktör olarak konumlanmaktadır. Natırın ürettiği hizmet, sadece bireysel bir emek ürünü değil, aynı zamanda işletmenin bütünsel hizmet kalitesinin bir parçası olarak değerlendirilmekte, dolayısıyla natırın emeği doğrudan kurumsal itibarla ilişkilendirilmektedir (Wolf, 1982).

Bu natır-hami mekanizmalar sayesinde üretim süreci natırdan kopmuş bir faaliyet olarak deneyimlenmez (Marx, 2003).

²⁶ Sözcük yazar tarafından oluşturulmuş olup, natırı koruyan, savunan kişi olarak anlamlandırılmıştır. Hami; himaye eden, koruyan anlamı taşımaktadır (Nişanyan Sözlük [Son Erişim Tarihi 05.05.2025] <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/hami>)

Sonuç olarak, yönetsel destekli hamam modelleri, natırların duygusal ve ekonomik mağduriyetlerinin önlenmesinde kritik bir rol oynamakta; emek-değer ilişkisinin çalışan lehine yeniden düzenlenmesini sağlamaktadır.

5.5 Hamamda Eşitlik ve Adalet: Mekânsal Deneyim, Sosyal Statü ve Çalışma İlişkileri

Avcıoğlu, Urquhart'tan aktardığı bilgilerde, hamam mimarisinin en önemli özelliklerinden birinin eşitlikçi yapısı olduğunu belirtir. Urquhart'a göre, sosyal tabakaların bir araya gelmesini ve dolayısıyla diyalogu mümkün kılan açık planlı hamam yapısı, kendine özgü bir toplumsal mekân sunar (Urquhart'dan aktaran Avcıoğlu, 2012, ss. 327–368). Nitekim günümüzde de hamamın soğukluk bölümünde bir süre oturup çevreyi gözlemlemek, her sosyoekonomik gruptan bireyin bu mekânda bir araya geldiğini açıkça gösterir.

Hamam ziyaretleri sırasında, yanlarında kendi yemeğini veya içeceğini getirerek, yıkanma sonrası soğukluk bölümünde tüketen müşterilere rastlanabileceği gibi; pahalı markalarla donanmış bireyler de görülebilmektedir. Müşterilerin kıyafetleri, kullandıkları kişisel temizlik ürünleri ve taşıdıkları eşyalar, statülerinin kamusal bir temsiline dönüşür. Bu statü göstergeleri, diğer müşteriler ve çalışanlar tarafından sezgisel olarak algılanır ve hitap biçimini (örneğin "teyze", "abla" ya da "hanımefendi") belirler. Ancak bu statü farklılıkları, hamam deneyiminin temel işleyişine büyük ölçüde etki etmez; her müşteri benzer kese, köpük ve masaj hizmetlerinden yararlanır.

Natırların, işlerini henüz ödeme almadan ve profesyonel bir özenle sürdürmeleri bu noktada dikkat çekicidir. Le Frigaro'dan bir yazar, hamamın Paris'te rüşvetin işe yaramayacağı bir yer olduğunu çünkü Türk hamamı giysilerinin cepleri olmadığını aktarılır (Avcıoğlu, 2012: 362). Türkiye'deki hamamlarda natırlar işlerini

alt- üst çamaşır takımı ile yaparlar. Ama dışarıda, soğuklukta üstlerine çoğunlukla siyah yarım kollu tişört altına da eşofman altı ya da ince pantolon giymektedirler. Ve bu alt giyim ürününün cepleri vardır. Bununla birlikte, natırların rüşvet kabul etmedikleri, kazançlarının kese-köpük ücretleri ve müşterilerin takdirine bırakılan bahşişlerden oluştuğu ifade edilmektedir. Bahşişler müşterinin sosyoekonomik konumuna ve natırın hizmetinden aldığı memnuniyete göre değişiklik gösterebilmektedir.

Natırların istemedikleri bir müşteriye reddetme hakları bulunmamakla birlikte, kimi müşterilerle kurdukları duygusal bağ daha istekli bir hizmet sunumuna yol açmaktadır. Bu durum, yazılı olmayan, sessiz bir işleyiş kuralı olarak varlığını sürdürmektedir. Buna dair sorulan sorulara alınan yanıtlara göre natırların bazı müşterilerinin hem iyi niyetleri ve sıcak tavırlarıyla hem de bahşişleriyle gönül kazandıkları belirtiliyor. Burada şu deneyimden bahsetmek gerekir: Natırlarla kurulan ikili ilişkiler neticesinde aramızda bir bağ oluşmuş olup bana duydukları sevgiyi gösterme yolu olarak ‘Seni güzelce bir yıkasam, ben seni ovarım, ykarım kuzum’ gibi ifadeler kullanılmıştır. Ama şu hassas bir konudur ki, natırlara karşı aşağılayıcı tutumları olan bir müşterinin yüksek bir bahşiş vermesi bu tutumlarını telafi edememektedir. Sırf para için işi yapıyor ancak iş gönülden yapılmıyor. Natırın istemediği, sevmediği bir müşteriye reddetmek gibi bir hakkı yok. Bu yasaklanmış bir şey değil. Sessizce kabul edilmiş bir yazılı olmayan kural diyebiliriz.

Hamam mimarisi, çıplaklık ve standart yıkanma ücretleri üzerinden biçimlenen bir eşitlik alanı sağlar. Ancak bu eşitlik, yalnızca bedenlerin yarı görünür hâlde ortak bir sıcaklık alanını paylaşmaları ile sınırlıdır. Müşteriler birbirlerinin bedenlerini görebilirler, ancak bu bakışlar rahatsız edici bir gözleme dönüşmez. Hamam deneyiminde, bireylerin kendi bedenlerine ve başkalarının bedenlerine karşı bir tür yabancılaşma hali gelişir. Bu durum, bedenlerin nesneleşmesini önleyerek, mahremiyeti ve bedensel adaleti destekler.

Karacabey hamamı örneğinde, hamam çalışanlarının çalışma koşulları bağlamında adalet kavramı tartışmalıdır. Natırlar, sigortalı işçi statüsünde çalışmamakta; kese-köpük ücretlerinden doğrudan gelir elde etmektedirler. Hamamcı kadının kendi ifadesi ile natırlar ‘kendilerine çalışmaktadırlar’. Kendisine çalışmak, kese- köpük ücreti karşılığında çalışmak, sigortasını kendisinin ödemesi, hamamcının natırlara herhangi bir desteğinin olmaması anlamına gelmektedir. Hamam işletmecileri, natırların sigorta işlemlerinden sorumlu olmadıklarını ifade etmekte, bunu devletin vergi kaybı (natırların kayıtlı çalışan olmamaları üzerine hamamcı kadının yorumu ‘devlet onlardan vergi alamıyor bu çok büyük kayıp’ şeklindedir) üzerinden yorumlamaktadırlar. Sigortasız çalışmanın hukuki boyutuna dair sorulara verilen yanıtlar, bu durumun resmî kurumların sorunu olarak algılandığını göstermektedir. Dolayısıyla hamam, mekânsal düzeyde kısmi bir eşitlik sunarken, ekonomik ve iş gücü hakları bağlamında ciddi adaletsizlikler üretmektedir.

Karacabey hamamındaki durum bu şekilde seyrederken Doğukent Hamamı’nda natırların sigorta primlerinin bir kısmının hamam işletmesi tarafından karşılandığı görülmüştür. Bu uygulama, tam anlamıyla kayıtlı ve güvenceli istihdamın sağlanmadığı, ancak işletmenin kısmi bir destek sunduğu bir çalışma biçimine işaret etmektedir. Natırların kese- köpük ücretlerinin bir kısmı sigorta primleri için kesintiye uğramaktadır. Bu durum natırlarda olumsuz bir intiba yaratmamakta, kurumsal aidiyete bağlı duygularla yanıt bulmaktadır.

Bedenlerin yarı çıplak hâlde ortak bir sıcaklık alanını paylaşması, toplumsal rollerin, sınıf göstergelerinin ve bireysel farklılıkların geçici olarak görünmez kılındığı bir deneyim sunar. İnsanların kamusal alanda çıplak halde yan yana bulunmaları normal değilken hamamda bu normaldir ve hamamı kullanan herkes tarafından da normal olarak kabul edilir. Bu durum, Goffman’ın çerçeve analizinde tarif ettiği gibi, gündelik yaşamın sıradan kurallarının askıya alındığı bir sosyal sahne yaratır (Yalçı, 2022).

Ancak, bu geçici eşitlik yalnızca belirli mekânsal ve fiziksel koşullarla sınırlıdır; hamamın dışında geçerli olan sınıf farklılıkları, içeride de kişisel eşyalar, kullanılan ürünler ve bedensel bakım pratikleri aracılığıyla yeniden üretilmektedir.

Hamam çalışanlarının statüsü, çağdaş esnek emek rejimlerinin tipik bir örneğini sunar. Standing'in (2014) "prekarya" kavramında belirttiği gibi, natırlar da belirsiz, güvencesiz ve bireysel risk altında bir çalışma ilişkisi içerisindeyler. Sigortasızlık, gelir istikrarsızlığı ve hukuki koruma eksikliği, onların iş yaşamında süreklilik ve güvenlik duygusunu zedelemektedir. Bu bağlamda hamamın sunduğu eşitlikçi mekânsal deneyim, çalışanlar açısından ciddi adaletsizliklerle gölgelenmektedir. Bu durum günümüzün endişesi değildir. Asırlar boyunca süregelen hamam kültürünün olağan yapısı olarak yorumlanmalıdır.

5.6 Hamamda Kriz Müdahale Pratikleri ve İyi Niyetin Organizasyonu

Hamam, doğası gereği yüksek sıcaklık ve nem oranına sahip bir mekândır. Bu fiziksel koşullar, özellikle yaşlılar, tansiyon hastaları ve kronik rahatsızlıkları bulunan bireyler için bayılma, baş dönmesi ve düşme gibi sağlık risklerini artırmaktadır. Kendi saha gözlemlerim sırasında böyle bir olayla karşılaşmamış olsam da görüştüğüm natırlar, bu tür durumların hamam rutininde zaman zaman yaşandığını belirtmişlerdir.

Bayılma ya da düşme vakalarında uygulanan prosedürler, formel bir sağlık protokolünden çok natırların geliştirdiği pratik bilgiye ve deneyime dayanmaktadır. Bir müşteri düştüğünde, içerideki natırlardan biri hızla hamam dışına çıkarak ambulans çağırılmasını sağlar. Ambulans geldikten sonra, müdahale ekibine hastayı teslim ederler. Bu durumun sık karşılaşılan bir olay olduğu bilgisi, natırların müdahale pratiğini sıradanlaştırmıştır.

Bayılan müşterilere uygulanan ilkyardım yöntemleri natırdan natıra değişmektedir. Dil altına şeker koymak, hastayı baş aşağı pozisyona getirmek (ayakları yukarı kaldırmak), soğuk su ile yüzüne müdahale etmek veya hafifçe tokatlamak gibi yöntemler kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu müdahalelerin bilimsel bir standarda dayanmadığı açıktır; ancak natırların bu müdahaleleri büyük bir rahatlık ve kendiliğindenlikle gerçekleştirdikleri gözlemlenmiştir. Onlar için bu tür olaylar, günlük işlerinin olağan bir uzantısı haline gelmiştir.

Özellikle dikkat çekici olan nokta, natırların yardım etmeye yönelik güçlü eğilimleridir. Günümüz şehir yaşamında sıkça karşılaşılan “sorumluluk almaktan kaçınma” eğiliminin aksine, hamam natırları, herhangi bir zorunlulukları olmamasına rağmen müşterilere aktif olarak yardım etmektedirler. Görüştüğüm natırlar arasında, bayılan müşteriye yalnızca ayıltmakla kalmayıp, onu durulayan, havluya saran, gerekirse taşıyarak soğukluğa çıkaran ve durumunu takip eden kişiler olduğu anlatılmıştır. Hatta bazı natırlar, müşterinin giyinmesine yardım etmekte ve sonrasında da iyi olup olmadığını kontrol etmek amacıyla odasına kadar gitmektedir.

Bu dayanışmacı tavır, formel kurallarla değil, güçlü bir iyi niyet ve mesleki sadakat duygusuyla açıklanabilir. Saha görüşmelerim sırasında sıkça ifade edilen “başımın gözümün sadakası olsun” anlayışı, natırların yardımseverliğini kültürel bir ethos olarak içselleştirdiklerini göstermektedir. Natırların bireysel inisiyatifiyle gelişen bu müdahale pratikleri, hamam kültüründe yalnızca hijyen ve bedensel bakımın değil, aynı zamanda müşteriye yönelik koruyucu bir sosyal özenin de inşa edildiğini ortaya koymaktadır.

5.7 Hamamda Sağlık İmajı ve Natırların Deneyimi

Meml kler döneminde hamam kültürü, yalnızca temizlik amacıyla değil, aynı zamanda hastalıklardan korunma ve iyileşme aracı olarak da önemli bir yer tutuyordu. Dönemin inanişına göre sıcaklık ve terleme, bedeni arındırarak sağlığı destekliyordu (Kortantamer, 2009: 173). Suyu atfedilen şifalı özellikler, yalnızca Meml kler'e özgü değil, farklı uygarlıklarda da suyun kutsal ve tedavi edici bir unsur olarak görülmesiyle kendini göstermiştir. Bu anlayış, hamamın da bir tür sağlık mekânı olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır.

Bu tarihsel arka planı günümüz hamam pratikleriyle karşılaştırmak amacıyla yaptığım saha görüşmelerinde, natırların su, kese ve masaj uygulamalarını sağlıkla ilişkilendirip ilişkilendirmedikleri üzerine odaklandım. Görüştüğüm natırlar arasında deneyim süresi bir yıldan yirmi yıla kadar değişen bireyler bulunmaktaydı. Görüşmeler sırasında kırsal kesimlerde sıkça kullanılan "eli şifalı" ifadesini tartışmaya açtım ve onlara doğrudan bu nitelermeye kendilerini uygun görüp görmediklerini sordum.

Deneyimsiz natırlardan biri bu soruya coşkuyla "Evet, tabii!" şeklinde yanıt verirken, uzun yıllardır hamamda çalışan yaşlı bir natır, hafifçe gülümseyerek "Ne şifalı olacak! Benimkiler kırk senedir aynı gidip geliyor, kimseye bir halt olmadı!" sözleriyle yanıt verdi. Bu gerçekçi yaklaşım, bazı natırların yaptıkları işin şifa yönüyle doğrudan bir ilişki kurmadıklarını göstermekteydi. Yaşlı natır, kese ve masaj uygulamalarının iyileştirici etkisinin sınırlı olduğunu, gerçek bir sağlık değişimi yaratmadığını belirtti.

Öte yandan, daha az deneyime sahip natır, müşterilerin kese ve masaj sonrası rahatladıklarını ve bu rahatlama halinin hamamı "şifalı" kıldığını inandıklarını dile getirdi. Bu yorum, rahatlama ve iyileşme kavramlarının müşteri algısında nasıl i  içe geçtiğini göstermektedir.

Hamam işleteni kadın ise konuya hem destekleyici hem de eleştirel bir açıdan yaklaşmıştır. Ona göre, hamamda uygulanan masaj teknikleri belirli bir uzmanlık

gerektirmemekte; kapıdan giren herhangi biri bile bu hizmeti sunabilmektedir. Müşterilerin ise, uygulayıcılar arasındaki kalite farkını çoğunlukla ayırt edemediklerini, yalnızca uzun yıllar bu işi yapan natırların pratikte kendilerini geliştirdiklerini vurgulamıştır.

Bu yorumları değerlendirirken, kendi deneyimlerimi de gözden geçirdim. Bir müşteri olarak, masaj veya kese kalitesini ayırt edebilmem için belirgin bir farklılık olması gerektiğini fark ettim. Hamam veya SPA deneyimlerinde benim için en belirleyici unsurlar; hizmet sunucunun davranışı, iletişimi ve en son olarak da dokunsal becerileriydi. Bu gözlem, müşterilerin bir tür "yanılsama" içerisinde olduklarını düşündürmektedir: Natır seçimi yaparak kaliteyi belirlediklerine inansalar da, aslında küçük farklar dışında büyük bir kalite ayırtına sahip değillerdi. Ancak belirgin derecede yetersiz hizmet sunan natırlar (zayıf kese yapan veya etkisiz masaj uygulayanlar) kısa sürede müşteri kaybına uğramaktaydı.

Sonuç olarak, natırların sunduğu kese ve masaj uygulamaları, tarihsel bağlamda hamamın sağlıklı ilişkilendirilen işlevini günümüzde de belli ölçüde sürdürmekte; ancak natırların kendi pratik bilgileri, bu iyileştirici iddiayı her zaman desteklememektedir. Müşteri memnuniyeti ise büyük oranda algısal faktörlere dayalıdır.

5.8 Natırların Gözünden Hamam Yönetimi ve Kuralların Bağlayıcılığı

Hamamcı kadının hamama, natırlara ve müşterilere yönelik görüşlerine geçmeden önce, Karacabey hamamı natırlarının hamamcı kadın hakkındaki düşüncelerini ele almak açıklayıcı bir çerçeve sunacaktır.

Hamamcı kadının değişmesiyle birlikte, hamamdaki ilişkilerde belirgin bir farklılık gözlemlenmiştir. Bu değişiklikler natırların ifadelerinde genellikle şikâyet formunda ortaya çıkmıştır. Baş başa gerçekleştirilen sohbetlerde natırlar, "huzurum

yok" gibi cümlelerle memnuniyetsizliklerini dile getirmiştir. Çalıştığım hamamda bir meydancı bulunmamaktaydı ve natırlara göre bu durum, iş yüklerinin ve çalışma koşullarının ağırlaşmasına neden oluyordu. Natırlar, bir meydancı bulunsaydı izin alma süreçlerinin daha kolay işleyeceğini ifade etmişlerdir.

Belirsiz ve güvencesiz çalışma koşullarında izin almanın neden zor olduğunu sorduğumda, görünürde serbest bir çalışma düzeni olmasına karşın, natırlar açısından oldukça bağlayıcı bir işleyiş bulunduğu ortaya çıkmıştır. İşe düzenli devam etmek ve disiplinli davranmak zorunlu görülmektedir. Çalışmadıkları günlerde gelir elde edemedikleri halde, işe gelmediklerinde hamamcı kadının öfkeli tepkileriyle karşılaştıkları belirtilmiştir. Hamamcı kadın, işin doğasını natırların perspektifinden değil, kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmektedir. Zira hamamın müşterilerini cezbeden unsurların başında natırların hizmetleri gelmekteydi; dolayısıyla, natırların davranışları üzerinde yoğun bir kontrol mekanizması kurulmuştu.

Bu sohbetler sırasında yağlı masaj odasında uyuklayan bir natıra rastladım. Yanımdaki natıra, uyuklayan natırın yorgunluğunu dile getirdiğimde, "Aman hamamcı görmesin" diyerek kaygıyla gülümsedi. O esnada hamamcı kadın hamamdan erken ayrılmış, yerine genç vekil hamamcıyı bırakılmıştı. Bu genç vekilin, natırlarla daha yakın bir ilişki kurmaya çalıştığı izlenimini açtı. Ancak bu tutumun samimi mi yoksa bilinçli bir "iyi polis" stratejisi mi olduğu belirsizdi. Natırların aktardıklarına göre, hamamcı kadın böyle uyuklama, uzanma gibi durumlarda sert bir müdahalede bulunarak, "Kalk, evine git, on beş gün gelme" şeklinde cezalar uygulamaktaydı. Bu zorunlu izin süresi, natırların on beş gün boyunca gelir kaybı yaşaması anlamına geliyordu ve bu nedenle ciddi bir cezalandırma aracı olarak işlev görmektedir.

Ücretlendirme konusunda ise, vekil hamamcı kadınla gerçekleştirdiğimiz görüşmede, hamam giriş ücretlerine sıkça zam yapıldığı, ancak natırların kese-köpük ücretlerinin yalnızca iki zamda bir artırıldığı ortaya çıkmıştır. Hamam giriş ücreti yirmi

beş liradan otuz liraya yükseldiği halde, natırların altı lira olan ücretlerinde bir değişiklik olmamış; bir süre sonra bu ücret yedi buçuk liraya çıkarılmıştır. Giriş ücreti otuz beş liraya yükselmesine rağmen, natırların ücretleri uzun süre yedi buçuk lirada kalmıştır. Ancak uzun bir gecikmeden sonra kese-köpük ücretleri on liraya çıkarılmıştır. Bu duruma ilişkin eleştirimi dile getirdiğimde, ücret belirlemesinin Hamamcılar Odası tarafından yapıldığını belirtti.

Hamamcılar Odası'na dair bu açıklama, kamuoyunda çıkan bir haberi hatırlamama sebep olmuştur: "Biz çok tehlikeli değiliz!" başlığıyla yayımlanan bu haber, Berberler ve Hamamcılar Odası başkanlarının, sektörlerinin "tehlikeli iş kolu" statüsünden çıkarılmasına yönelik taleplerini aktarmaktaydı. Haberde, Hamamcılar Odası Başkanı, hamamlarda yaşanan ölüm ve yaralanma vakalarının oldukça düşük olduğunu ve çoğunlukla kalp rahatsızlıklarından kaynaklandığını vurgulamıştı. Tehlikeli iş yeri olarak sınıflandırılmanın, iş sağlığı ve güvenliği kontrolleri nedeniyle esnafı mali yük altına soktuğu ifade edilmişti²⁷.

Hamamcı kadınla yaptığım görüşmede, iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları hakkında bilgi düzeyinin oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Kendi anlatımına göre, hamamda zaman zaman bir görevlinin gelip natırlara olası kazalar durumunda nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair kısa bilgilendirmeler yaptığı, ancak kendisinin doğrudan böyle bir uzmanla hiç karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık altı aydır hamamı işleten hamamcı kadın, iş yerinin "tehlikeli iş yeri" statüsünde olduğundan ve bunun olası yükümlülüklerinden habersiz görünmekteydi.

²⁷ Araştırmanın başlangıcında ele geçirilen bu bilgiye ait haber sitesinin internet adresi ne yazık ki kullanım dışı olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle şu anda bu bilgiye ait kaynak gösterilememekte, şahsi anlatımla ifade edilebilmektedir. (Yenigün Gazetesi, [Son Erişim Tarihi: 15.12.2019] <https://gazeteyenigun.com.tr/biz-cok-tehlikeli-degiliz/148532>)

5.9 Beden Emeği, İnanç ve Şifa Arayışı Bağlamında Hamamda Dindarlık

Bu bölüm, natırların gündelik hayat pratikleri içinde yer alan inanç ve dindarlık deneyimlerine odaklanmaktadır. Özellikle, daha önce değinilen "başımın gözümün sadakası olsun" anlayışının dinî bir dünya görüşüyle nasıl iç içe geçtiğı dikkat çekmektedir.

Saha gözlemlerim sırasında, natırların hem bedensel emek süreçlerinde hem de boş zaman kullanımlarında inanç pratiklerine yer verdikleri görölmüştür. Örneğın, gün sonunda hamamdan ayrılırken tesettüre bürünen natırların görünüşlerindeki değışim, içerideki beden emeği performansıyladış dünyadaki kimlik temsilleri arasındaki ayrımı görünür kılmıştır. Hamam içerisinde bedenlerini açık şekilde kullanan natırlar, kamusal alana geçerken dinî bir kimliğin estetik ve etik kurallarını benimsemektedirler.

Bu gözlem, Bourdieu'nun (2015) habitus kavramıyla açıklanabilecek biçimde, bireylerin iş ortamlarında içselleştirdikleri değerlerin ve pratiklerin bir süreklilik hâlinde varlık bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda beden performativitesi yaklaşımı da dikkate alındığında, natırların bedenleri üzerinden yalnızca meslekî değil, aynı zamanda etik ve inanç temelli kimlikleri de yeniden ürettikleri söylenebilir (Butler, 2019).

Natırların dinî kimlikleri doğrudan sorgulanmamış, ancak uzun yıllara dayanan güven ilişkisi içerisinde bazı bilgiler edinilmiştir. Ramazan ayında hamamın genel yoğunluğu azalsa da natırların iş temposu değışmemekte, çalışanların yaklaşık yarısının oruç tuttuğı gözlemlenmektedir. Bedensel emek yoğunluğunun dinî ibadet pratikleri üzerindeki etkisine ilişkin olarak, oruç tutmayan bir natırın "Açlıkla ibadet olmaz" ifadesi, dindarlıkla beden sağlığı arasındaki pragmatik ilişkiyi yansıtmaktadır.

Hamamda beden emeği, yalnızca fiziksel güç kullanımı değil, aynı zamanda etik ve kültürel değerlerin sahnelendiğı bir alan hâline gelir. Oruç gibi ibadetler, bir gösteri unsuru olmaktan ziyade, bedenın doğal bir ritmi içerisinde yaşanır. Bedeniyle çalışan natır, oruç tuttuğunda ya da namaz kıldığında, bunu sessizce ve iş sürecine

eklemlenen bir eylem olarak gerçekleştirir. Bu da habitus kavramıyla açıklanabilecek bir biçimde, bireylerin iş ortamlarında içselleştirilmiş değerler ve pratiklerle davranmalarına işaret eder (Bourdieu, 2015).

Karacabey hamamı içerisinde inanç pratiklerinin görünürlük kazandığı diğer bir alan da *Dede Kurnası* çevresinde şekillenen şifa arayışıdır. Hamamın göbek taşını çevreleyen perdeli localardan birinde yer aldığım bir gün, kese- köpük sonrası son suyu dökerek durulanmak için eşyalarımın olduğu locaya döndüğümde, Dede Kurnası'nda su döken ve hıçkıra hıçkıra ağlayan yaşlı bir kadınla karşılaştım. Kadın, varlığımdan habersiz bir şekilde ağlıyor, suyu başından aşağı dökerken duvara doğru bakıyordu. Müdahale etmekten kaçındım; eşyalarımı sessizce toplayarak ortamdan ayrılmaya çalıştım. Kadının “Yıkan kızım, sen yıkan!” demesi üzerine, kurnanın öbür tarafına oturarak bir süre su dökerek ritüele eşlik ettim. Durulanma aşamam sona erdiğinde toparlanarak locadan ayrıldım. Olay sonrasında natırlarla konuştuğumda, bu kurnanın “Dede Kurnası” olarak adlandırıldığını, burada akan suyun şifalı olduğuna inanıldığını öğrendim. Natırlar arasında bu kurnayla ilgili farklı anlatılar mevcuttu: Bir kısmı burada bir yatır bulunduğunu, bir kısmı ise Karacabey'in burada yıkandığını ifade etmekteydi. Ancak tüm anlatılar ortak bir şeye işaret ediyordu: Su aynı su, kurna aynı kurna olmasına rağmen, inanç şifayı mümkün kılan temel unsur hâline gelmişti.

Hamam metinlerinde ve resmî belgelerde, Dede Kurnası'nın özgül bir şifalı özelliğinin bulunmadığı ve restorasyon sırasında bu kurnanın değişime uğradığı belirtilse de müşteriler ve natırlar arasında bu inanç güçlü bir şekilde yaşamaya devam etmektedir. Bu durum, duanın plasebo etkisini konu alan çalışmalarda ortaya konduğu gibi (Hoşrik, 2014: 15-21), inancın bedensel ve ruhsal iyileşme süreçlerine katkıda bulunabileceğini düşündürmektedir. Fransa'daki Lourdes bölgesinde şifalı sulara yönelik inançla benzerlik taşıyan bu örnek, hamam mekânında şifaya ve korunmaya yönelik ritüelleşmiş davranışların nasıl sürdüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak, hamam natırlarının dindarlık pratikleri, yalnızca bireysel bir inanç manifestosu olarak değil, aynı zamanda mekânsal, bedensel ve kültürel dinamiklerin bir bileşkesi olarak ortaya çıkmaktadır. Beden, emek ve inanç burada birbirine eklenmiş, günlük hayatın ayrılmaz unsurları hâline gelmiştir.

5.10 Natır Dayanışması: Hamamda Emegın Simgesel ve Pratik Paylaşımı

İş gününün sonunda hamam atmosferinde bulunmak, gündelik rutinin dışında farklı bir deneyim sunmaktadır. Müşterilerin ayrılmasıyla birlikte natırlar, gün içerisinde giydikleri üniformaları çıkararak kendi kıyafetlerine bürünmekte ve böylelikle çalışma saatlerindeki kimliklerinden ayrışarak daha gündelik bir görünüm kazanmaktadırlar. Bu geçiş, yalnızca bireysel temsillerinde değil, hamamın fiziksel düzeninde de kendini göstermektedir: Hamam temizlenmekte, toplamakta ve günün kapanış ritüeli tamamlanmaktadır.

Karacabey hamamında natırlar arasında dikkat çekici bir iletişim biçimi gözlenmiştir. "Ben yarımım, sen tam mısın?" gibi ifadelerle birbirlerine gün içerisindeki iş bölümlerini hatırlatmakta; isimler üzerinden "şu yarım aldı, bu tam aldı" gibi detaylı tartışmalar yürütmektedirler. Anlaşıldığı kadarıyla, burada "yarım almak" yalnızca kese ya da yalnızca köpük hizmeti sunan natırları ifade ederken; "tam almak" her iki hizmeti birlikte gerçekleştirenleri tanımlamaktadır. Ücretlendirme sistemi de bu ayrım üzerinden işlemektedir: Kese ve köpük hizmetleri onar lira olarak hesaplanmakta ve iki hizmeti birlikte sunan natır toplamda yirmi lira kazanmaktadır (Bu fiyatlar 2025 yılını değil araştırmanın Karacabey hamamı kısmının yapıldığı 2019 yılına aittir).

Bu düzen ilk bakışta mantıksız ya da adaletsiz gibi görünse de natırlar arasında yerleşik bir adil paylaşım mekanizması inşa ettiği anlaşılmaktadır. Adil paylaşım mekanizması, topluluk üyeleri arasında maddi ya da manevi kaynakların hakkaniyetli

şekilde bölüştürülmesini sağlayan sistemleri ifade eder. Rawls'un geliştirdiği "Hakkaniyet Olarak Adalet" (Justice as Fairness) kuramı, bu tür mekanizmaların temelini oluşturur. Rawls'a göre adalet, bireyler arasında "herkesin özgürlük ve fırsat eşitliğine sahip olması" ve "toplumun en az avantajlı üyelerinin durumunun iyileştirilmesi" ilkeleri çerçevesinde işler (Rawls, 2017). Yarım iş yapan natır, diğer bir yarım yapan natırla birleşerek "tam" bir işin karşılığını almaktadır. Natırların açıklamasına göre, her birey iş günü sonunda "tam" para aldığını bilerek evine gitmekte ve bu durum, grup içi eşitliğin ve emeğin adil takdirinin bir göstergesi olarak algılanmaktadır. Buradaki "tamlık" kavramı, sadece ekonomik değil, aynı zamanda simbiyotik bir iş birliğini ve topluluk içinde dayanışma ağlarının güçlendiği bir sosyalliği de ifade etmektedir (Turner, 1991).

Doğukent hamamının kadınlar bölümünde gözlemlenen çalışma düzeni, adil paylaşım mekanizmalarının ve kolektif dayanışmanın somut bir örneğini oluşturmaktadır. Gün sonunda, tüm kese ve köpük hizmetlerinden elde edilen ücretlerin toplanarak natır sayısına eşit şekilde bölüştürülmesi, bireysel rekabeti minimize eden ve ortak çıkarı önceleyen bir sistem yaratmaktadır. Bu uygulama, bireyler arasında "sen-ben" ayrımına dayalı bir çatışmayı önleyerek, natırların birbirine karşı ailevi bir bağ geliştirmesini mümkün kılar.

Alan araştırmasının ilk günlerinden itibaren 'Birimizin cebine bir kuruş fazla girmiyor' söylemi hep havada kalmışken bu gözlem ile taşlar yerine oturmuştur. Natırlar arasında uygulanan bu paylaşım sistemi, bireysel performans farklılıklarını göz ardı ederek herkesin eşit pay almasını sağlaması bakımından Rawls'un 'hakkaniyet ilkesi'ne paraleldir. Böylece, kimin daha fazla ya da daha az hizmet verdiği ölçülmeden, tüm natırların ortak emek bütünü içinde eşitlenmesi sağlanmaktadır.

Ücretlerin kredi kartı ile ödenmesi gibi, gelirlerin doğrudan nakit olmaması durumunda dahi, natırların her gün yevmiyelerini eksiksiz ve nakit olarak alabilmeleri

için hamam yöneticilerinin geliştirdikleri sistem dikkat çekicidir. Natırların gelir paylaşımı süreci, bir defter aracılığıyla kayıt altına alınmakta ve her natırın kese-köpük iş sayısı üzerinden genel toplam belirlenmektedir. Bu defterin hareketi, işleyişin şeffaflığını ve güven esasına dayalı bir paylaşım kültürünü pekiştirmektedir. Defterdeki kayıtlar ile kasadaki kayıtlar günün sonunda karşılaştırılarak defter kontrolü hamamcı kadın tarafından yapılmakta ardından defter erkekler bölümüne gönderilmektedir. Erkekler bölümünün müşteri akışının daha fazla olması ve genellikle nakit miktarının erkekler bölümünün kasasında daha fazla olmasına bağlı olarak (natırların verdiği bilgiye dayanılarak) deftere göre nakit haldeki para kadınlar hamamına gönderilmekte ve natırlara verilmektedir. Natırların bir araya gelerek toplam kişi sayısına göre yaptıkları hesaplamalar neticesinde kişi başı günlük yevmiye belirlenerek herkese dağıtılmaktadır.

Bu süreç, aynı zamanda Durkheim'ın (2014) geliştirdiği “kolektif bilinç” kavramı ile de ilişkilendirilebilir. Durkheim'a göre, kolektif bilinç, bireylerin üzerinde yer alan ve toplumun bütünlüğünü sağlayan ortak duygu ve inançlar bütünüdür. Natırların kendi aralarında kurduğu bu düzen, yalnızca ekonomik bir paylaşımı değil, aynı zamanda hamamın sosyal dokusunu güçlendiren bir kolektif bilinci de temsil eder. Gün sonunda her natırın emeğinin ortak bir potada eritilerek eşit şekilde karşılık bulması, grup içi bağlılığı ve güven duygusunu artırmakta; dolayısıyla sosyal bütünlüğü yeniden üretmektedir.

Bununla birlikte, yevmiye paylaşımının doğrudan bölünebilir tutarlarda olmayıp küsuratlı olduğu durumlarda her bir natırın ortaya para üstü koyarak birbiri arasındaki eşitliği sağlama süreci toplam dağılım sürecinin gecikmesine neden olmaktadır. Bazı natırların bu duruma gösterdiği tepkiler ("temizliği saat dokuz buçukta bitirsek bile para işi 10'u buluyor" şeklindeki çıkışmalar), adil paylaşımın pratikte emek zamanının da uzamasına yol açtığını göstermektedir. Bu durum, adil paylaşım

sistemlerinin yalnızca ekonomik eşitlik değil, zaman ve emek maliyetleri açısından da değerlendirilmesi gerektiğine işaret eder.

Bu tür gayri resmi iş bölüşüm sistemleri, yalnızca ekonomik rasyonaliteyle açıklanamaz; aynı zamanda grup kimliğini pekiştiren, bireyler arası güveni artıran ve çalışma ortamındaki sosyal dayanışmayı mümkün kılan kültürel normlara da işaret etmektedir (Douglas, 2007). Dolayısıyla, natırların bu özgün paylaşım pratikleri, yalnızca iş organizasyonu açısından değil, aynı zamanda mahremiyet, emek ve topluluk dinamikleri açısından daha geniş bir sosyo-antropolojik çözümlemeye kapı aralamaktadır.

6 HAMAMDA CİNSİYET, MAHREMİYET VE SOSYAL İLİŞKİLER

6.1 Edebiyat ve Kuramsal Bir İnceleme

Hamam kültürünün edebî temsillerinden biri olarak Ahmet Rasim'in *Hamamcı Ülfet* adlı romanı (ilk yazımı 1920'ler, yayımlanışı 1958) dikkat çekicidir. Roman, hamamdaki kadınlar arasındaki eğlenceyi, duygusal ve cinsel ilişkilere uzanan etkileşimleri ele almakta; aynı zamanda natırların iş yapma biçimlerini ve toplum içindeki konumlarını detaylı bir şekilde betimlemektedir (Rasim, 1958).

Hamam pratiğini değerlendirirken yalnızca kuramsal literatüre dayanmak yerine, bu tür edebî metinlerde hamamın nasıl temsil edildiğine odaklanmanın daha sağlam bir temel oluşturabileceği kanaatindeyim. *Hamamcı Ülfet*, kendi döneminin toplumsal ilişkilene biçimlerini farklı ve zengin bir dille ortaya koymaktadır. Roman, Ma'rufe isimli genç bir natırın anlatımıyla başlar. Natır kızı olan Ma'rufe, tatlı dili ve hatırşinaslığı ile tanınır. Hamama gelen kadınların arabalarla gelişleri ve girişte karşılanma ritüelleri, hamamın farklı görevli kadınları —hamamcı hanım, natır hanım, usta hanım ve ana kadın— tarafından üstlenilmektedir. Bu dört figürün görevleri şöyle tanımlanmaktadır:

- **Hamamcı hanım**, hamamın sahibi veya kiracısıdır; kasa başında durur, gelen müşterilere “hoş geldin”, gidenlere ise “sağlık suları olsun” diyerek uğurlar. Alelade müşterilerle pazarlık yaparken, kibar hanımlardan daha yüksek ücret talep ettiği belirtilir.
- **Natırlar**, müşteri girişinde tas taşır, kurna gösterir; birinci sınıf müşterilerin koltukaltına girerek onlara eşlik ederler.
- **Ustalar**, yıkama işinden sorumludur.
- **Ana kadın**, hamamın genel temizliğini sağlar (Rasim, 1958).

Roman, ustaların yıkama işleminin sertliğini vurgular; defalarca sabunlanan başlar, taranan saçlar ve sabunlanarak kızarıp moraran vücutlar betimlenir. Geçmişte

natır olarak bahsedilen figürün günümüzdeki karşılığı natır ve meydancıdır. Usta olarak bahsedilen figür ise günümüzde natır olarak iş yapmaktadır. Bugün natırların kese uygulamaları geçmişe kıyasla daha yumuşak bir biçimde gerçekleştirilmektedir. Günümüzde kirin çıkışı ya da cildin kızarıklığı natırın becerisinin bir ölçütü olarak görülmemektedir.

Bu gözlemler, yüz yıl içinde hamam pratiklerinin nasıl değiştiğine işaret eder. Natırların geçmişte daha fazla işlev üstlendiği, günümüzde ise görevlerin daha daraltıldığı ve otomatikleştiği söylenebilir. *Hamamcı Ülfet* ayrıca, hamamdaki duygusal ve cinsel ilişkilenebilirliğe de yer verir: Hamamcı kadının Ma'rufe'ye duyduğu aşk ve yaşça büyük bir kadının genç bir kıza yönelik hisleri romanın önemli temalarındandır. Kadınlar arası aşk ve beğeniyi vurgulayan bu anlatı, günümüz hamam deneyiminden oldukça farklıdır.

Günümüzde bu tür cinsel yönelim ve duygusal yakınlık konularının hamam ortamında sorgulanması riskli ve hassas bir mesele haline gelmiştir. Bu bağlamda, hamam çalışanlarına doğrudan cinsellik içerikli sorular sormak, hakaret veya saygısızlık olarak algılanabileceğinden ciddi sosyal tepkiye yol açabilir. Nitekim benzer bir deneyimi farklı bir alanda, manikürcü ve ağıdacı kadınlarla yaptığım küçük çaplı bir alan araştırmasında gözlemlemiştim: Bir müşteri, genital bölge ağıdası sırasında kuaföre bu işten zevk alıp almadığını sormuş ve bu soru dükkânda büyük tepkiyle karşılanarak müşterinin bir daha kabul edilmemesiyle sonuçlanmıştı.

Bu nedenle, günümüz hamam ortamında cinsellik temalı doğrudan sorular sormak sakıncalı bulunabilir. Yine de daha dolaylı biçimde, kadınlar arası sözel ya da fiziksel taciz olaylarının yaşanıp yaşanmadığını sorduğumda, böyle bir olayın yaşanmadığı bilgisine ulaştım. Bu da kadınlar arasında bakış ve beğeni olsa dahi, bunun taciz düzeyine ulaşmadığı ya da bu şekilde değerlendirilmediği şeklinde yorumlanabilir.

Tarih boyunca birçok ressam tarafından Türk hamamı resmedilmiştir. Bu resimler çoğunlukla doğulu kadın imajını erotikleştirilmiş bir çerçevede oryantalist bakış açısıyla değerlendirmiştir. Bu eserler, kadının çıplak bedenini kimi zaman erotik ifadelerle resmederken (bknz. Resim 1) kimi zaman da gündelik düzene uyumlu olarak resmetmişlerdir (bknz. Resim 2).

Resim 1. Ingres – Türk Hamamı (1862)²⁸

Günümüzde hamamda yıkanırken tamamen çıplaklık istenmemekte, mayo ya da çamaşır giyme, peştamalla örtünme kuralları hem sözlü hem de yazılı olarak yapılmaktadır. Kadınların olası çıplaklıkları hem diğer kadınlar tarafından hem de çalışanlar tarafından hoş karşılanmamaktadır.

Alan araştırmaları sırasında özellikle akşam hamamın kapanış saatine yakın sıcaklıkta kalan son müşterilerin tamamen soyunarak yıkandıkları gözlenmiştir. Bu kadınların yıkanırken ya da birbirlerini yıkarken erotik bir temsil oluşturacak şekilde gözlenmediği açıkça belirtilmelidir. Bu nedenledir ki hamama dair çokça kaynakta

²⁸ Ingres- The Turkish Bath (1862) [Son Erişim Tarihi 05.05.2025]
<https://www.flickr.com/photos/28433765@N07/6211510934/in/photostream/>

geçen²⁹ gerek erkekler gerek kadınlar hamamında yaygın olarak bahsedilen homoseksüelite alan araştırmasının yürütüldüğü hiçbir hamamda gözlenmemiştir. Aksine Karacabey hamamında hamamcı kadına bu konu sorulduğunda çok net bir ifade ile '*Burası mahalle hamamı değil, onların gittiği kendi hamamları var*' diyerek durumu açıklığa kavuşturmuştur. Cinsel yönelimi farklı olan kadınların ve erkeklerin bu hamamı tercih etmediklerini söylerken, hiç gelmediklerini mi yoksa gelip kabul edilmedikleri mi sorulduğunda alınan yanıt; gelmedikleri yönündeydi. Kadınlar bölümünde bu hiç yaşanmamıştı. Ama erkekler bölümünde olduğunda; erkeklerin bunu anlayıp müdahale edeceklerini ve o kişiyi dışarı çıkaracaklarını oldukça emin bir şekilde belirtiyordu.

Resim 2. La Turquie- Camille Rogier (1846)³⁰

²⁹ Pasin (2013) etnografların, kadın araştırmacıların ve gezginlerin kaleme aldıkları metinlerin incelikli okuma ve yorumlamalarını yaparak kadınlar hamamını cinsiyetlenme biçimleri üzerinden analiz etmektedir. Feminotopya başlığı altında kadınlığın kültürel, dişiliğin temsili mekanları ile kadın iradesi, güçlenmesi konularını analiz etmekte, Osmanlı- Türk toplumundaki heterojen cinsiyetlenmenin homojen bir sosyalleşme biçimi olarak sonucu olan kadınlar hamamındaki homososyalleşmeyi irdelemektedir.

³⁰ La Turquie- Camille Rogier (1846) [Son Erişim Tarihi 05.05.2025] <https://collections.vam.ac.uk/item/O1105532/la-turquie-entree-au-bain-lithograph-camille-rogier/la-turquie-lithograph-camille-rogier/>

Sonuç olarak hem tarihsel hem güncel hamam pratikleri, yalnızca temizlik ve bakım işleviyle sınırlı kalmamakta; kadınlar arası sosyal ilişkilerin, duygusal yakınlıkların ve bedensel etkileşimlerin de önemli bir sahnesi olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda hamam, cinsiyet ve mahremiyet dinamiklerinin tarihsel dönüşümünü anlamak için zengin bir saha sunmaktadır.

6.2 Kimlik

Önceki bölümlerde natırların, mesleklerinin ismine yabancı oluşlarını açıklamıştım. Natırların, natır kimliğini bir meslek olarak kullanmamakla birlikte sadece yaptıkları iş üzerinden bir kimlik kazandıklarını görülmektedir. Keseci, masöz gibi meslek tanımlamaları, mesleğin isminden ziyade yapılan işi tanımlamaya yarayan sözcüklerdir. Kesecilik ile ifade edilen; natırın yaptığı işin sadece bir bölümüdür. Burada mesleki açıdan bulanıklaşan bir yapı göze çarpmaktadır. Yaptıkları işi çok farklı isimlerle adlandırmalarına rağmen bununla ilgili kendi aralarında konuşmadıklarını fark edilmiştir. Böyle bir soru sorulmadan, bu konu üzerine konuşmadan meslekleri hakkında yorum yapmamaktadırlar. Bu işin ‘ne’ olduğu önem taşıyor görünmektedir.

Natır kimliği, yüzyıllar içerisinde erkekler hamamı yıkayıcısı olan tellağın yardımcısı iken, statü açısından eşit olarak aynı işi yapmak üzere kadınlar hamamına giriş yapmıştır. Statüyü eşit kılan; işin kendisi ve yapıldığı yerdir. Tellakların yaptığı işin aynısını yapıyor olmalarına rağmen ne kendileri ne müşteriler natır kelimesini duymaya alışkın olmadıklarını belirtmişlerdir. Tellak daha yaygın olarak kullanılırken, natır *ne anlama geldiği* sorulan bir kelimedir. Dili üreten toplumdur. Bu nedenle toplumsal ve mimari yapının dili üretim biçimini incelemekte fayda vardır.

6.2.1 Natır Kimliği, Cinsiyete Dayalı Mekân ve Dil

Erkekler hamamı ile kadınlar hamamı statü bakımından eşitlikçi bir yapıda değildir. Bu eşitsizlik yargısıyla anlatılmak istenen şudur: Erkekler hamamı, kadınlar hamamına kıyasla çoğu zaman fiziksel açıdan daha büyüktür. Erkekler hamamı genellikle yirmi dört saat açık ve hizmet verirken, kadınlar hamamı mesai gözeten bir yapıdır. Sadece gündüz saatleri açıktır. Erkekler hamamının girişi çoğunlukla bulunduğu bölgede ana caddeye bakan gösterişli bir yapıdadır. Oysaki kadınlar hamamına, ara sokağa ya da daha kuytu bir tarafa açılan gösterişsiz, sade bir kapıdan giriş yapılır. Erkekler hamamının kapısı, mevsim koşulları uygun olduğunda ardına kadar açık olabilir ve sokağı gören cam ya da kapılardan içerisi (soğukluk bölümü kastediliyor) rahatlıkla görülebilir. Kadınlar hamamının ara sokak ya da kuytu taraftan olan girişi, yalnızca soğukluğa açılacak olan bir ara kapıya doğru açılır, böylece kadınların mahremi sağlanmış/ korunmuş olur. Defalarca, kadınlar hamamına girmek için erkekler hamamının önünden geçerken, içeride dinlenen, soluklanan, müşteri bekleyen tellakların, beline bağladıkları peştamal ile ortada gezindikleri, kapının/ camın kenarında sigara içtikleri, arkadaşları ile sohbet ettiklerine şahit olmuşumdur. Kadınlar hamamına her gidişimde kapılar sıkı sıkı kapalıdır ve çok nadir bir ya da iki natırın hamam üniformalarını giymiş halde kapının ağzında sigara içtiklerine şahit oldum. Tüm bu fiziksel koşullar ve gündelik işleyişteki *sessiz kurallar* natırların kimlikleri üzerinde oldukça etkilidir. Kadınlar bölümünün girişinin ana yolda olmaması erkekler hamamı çalışanı tellak tanınırken, kadınlar hamamı çalışanı natırın tanınmaması konusunda oldukça açık bir ipucu sunar. Kadınlar hamamı birçok gerekçeyle kenarda kalandır. Bu durum natır kimliğinin belirsiz oluşu bu konuda bir şey düşünülmeysi ile de alakalı olabilir. Literatürdeki anlatılar; natırların tellak yardımcılığı yapan formunun silikliği ile ilgili de temel oluşturabilir.

Dilin kullanımı kadınlar hamamını da anlamak konusunda bize oldukça yardımcı olacaktır. ‘*Kadınlar hamamına çevirmek*’ deyimini, gündelik yaşamda gürültülü patırtılı, kakofoninin³¹ olduğu ortamlar için kullanılır. Kadınlar hamamı, bu tür gürültü patırtının olduğu bir yer olarak kabul görür. Oysaki, kadınlar hamamı her zaman kavganın gürültünün olduğu bir yer değildir. Her yerde olduğu kadar kakofoni burada da vardır. Hamamın sıcaklık bölümünde kadınların birbirleri ile konuşurken yüksek ses kullanmaları ve bu bağırış çağırış kimi zaman tartışma gibi değerlendirilebilir. Yanımdaki natıra kimi zaman bir sorun olup olmadığını sorduğumu hatırlarım. Karşılığında da her şeyin normal olduğuna dair bakışlarla cevap verilir. Natırlar, hamamın içinde olup bitenin doğasına hakimdirler. Bu nedenle tartışma/ kavga çıktığı an hemen anlayıp müdahale edebilirler. O kadar gürültülü konuşmanın olduğu bir yerde hangi bağırışın seslenme hangisinin kavga sinyali olduğunu kestirmek konusunda zorlandığımı söylemeliyim. Hatta bazı zamanlarda konuşmaları anlamakta da oldukça zorlandım. Hamamın ılıklik ve sıcaklık bölümlerinde mermer duvarlarda yankı yapan sesleri birbirinden ayırmak oldukça güçtür.

Hamamın tarihini incelediğimizde; kadınların sosyalleşmek için hamamı sıklıkla kullandıkları görülür. Lady Montagu mektuplarında; hamamın, Türkiye kadınlarının kahvehanesi olduğunu iletir (2008: 22- 25). Birçok kaynakta kadınların sosyalleşmek için hamama gittikleri belirtilir. Kamusal yaşamın içinde kendine sosyalleşmek için yer bulamayan kadınların, haftalık rutinler halinde hamama giderek eşi dostuyla, komşularıyla sosyalleştikleri belirtilir. Bu sosyalleşmeye örnek Montagu’nun mektuplarından verilebileceği gibi, film sahnelerinden de açıkça görülebilir (Döngel Karhanesi, 2005; Tosun Paşa, 1976). Hamam arkadaşlığı tartışmaları da içinde barındırır. Tosun Paşa filminde, iki düşman ailenin hamam eğlencesi yaparken karşılaşp çalgılı çengili atışmaları hamama ayrı bir hava katar.

³¹ Kakofoni: Gürültü ya da uyumsuz sesler bütünü olarak ifade edilebilir (Nişanyan Sözlük [Son Erişim Tarihi 12.05.2025] <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kakofoni>)

Filmde, Şarköy Türküsünün³² sözleri değiştirilerek, ‘O kurnadan bu kurnaya çirkef sıçramış’ şarkı sözü dillerimize kazınmıştır (1976).

6.2.2 Kimliğin Kirlilik ve Temizlik Anlayışına Göre Ele Alınması

Geçmişten günümüze hamam tarihine baktığımızda, çoğu zaman hamam çalışanlarının mekânın ayrılmaz bir parçası olduğunu görürüz. Özellikle Osmanlı hamamlarındaki isyanların ardından hamamlarda çalışmaya başlayan Anadolu tellaklar, zamanla meslek sahipliğini devam ettirmiş; ancak bu süreç, beraberinde kimlik sorunlarını da taşımıştır. Duerr (1999: 213), hamamcılarının düşük statülü bir meslek grubu olarak görüldüğünden bahseder. Onlar, yalnızca toplumun alt basamaklarına yerleştirilmemiş, aynı zamanda onursuz addedilmişlerdir. Hatta Duerr, Grotzfeld'den aktardığı bir bölümde, hamamcılarının tanık olarak dinlenmesinin uygun olmadığından da bahseder (1999: 351).

Bu kadar toplumsal etiketlemenin ardından, hamam çalışanlarının kendi kimlikleri konusunda net ve gururlu bir tavır sergilememeleri şaşırtıcı değildir. Kamusal alanda görünmezleşen bu kişiler, araştırmalar sırasında neden onlarla ilgilenildiğini merak etmiş ve çoğu zaman kendi değerlerini küçümseyerek araştırmaya değecek bir yanlarının olmadığını ifade etmişlerdir. Böylece, görünürlükleri bizzat kendi inisiyatifleriyle silik hale getirilmiştir.

Hamamların hijyenik yapısı da benzer bir toplumsal algı üzerinden sürekli sorgulanmıştır. Birçok kişiyle yapılan sohbetlerde, hamamların "pis" olmasından, buna neden olarak da hem fiziksel koşulların (ıslaklık ve sıcaklık) hem de müşteri davranışlarının etkili olduğundan bahsedilmiştir. Islak ve sıcak ortamların bakteri üretimi için uygun zeminler sunduğu inancı, belirli bir bilimsel temele dayanmaktadır.

³² Anonim

Ayrıca, müşterilerin yasak olmasına rağmen sıcaklık bölümünde tüy tıraşı yapması, saç boyası akıtması gibi uygulamalar da hamamın hijyenik algısını zedelemiştir. Bu ortam, özellikle seks işçileriyle ilişkilendirilmiş ve dolayısıyla daha derin bir "kirlilik" algısı doğurmuştur. Seks işçileriyle ilgili bu algı, hastalıkların mekânsal taşıyıcısı olarak hamamları da kirletmiş; böylece natırların çalıştığı hamamlar iffetsizlikle ve hijyen eksikliğiyle özdeşleştirilmiştir.

Bu bağlamda, Douglas'ın (2007) geliştirdiği kir kavramı çok anlamlı hale gelir. Douglas'a göre kir, şeylerin olması gereken yerden sapmasıdır; dolayısıyla yalnızca fiziksel bir kirlilik değil, kültürel düzenin ihlalidir. Hamam ve natır figürü, tam da bu kültürel sınırların aşılması noktasında yer alır: Toplumsal temizlik, ancak kirli kabul edilen unsurların görünür kılınması ve dönüştürülmesi ile sağlanabilir. Başka bir deyişle, kir temizlik için öncül bir koşuldur. Temiz olmak, kirin varlığı ve onun aşılması üzerinden tanımlanır.

Natır, kirli olanla temiz arasındaki sınırdaki konumlanır. Müşterinin bedenindeki kirin görünür kılınması, natırın dokunuşuyla mümkün olur ve bu kir, ancak müdahaleyle -yani yıkama, ovma ve temizleme ritüelleriyle- temizliğe evrilir. Kir, temizliğin zorunlu öncülüdür: Kir olmadan, temizlik üretilemez; natır olmadan, bu dönüşüm gerçekleşemez. Temizlik, bir "boşluk" değil, kirin aktif olarak ortadan kaldırılması yoluyla var edilen bir durumdur.

Kristeva'nın (2014) "abjection" (iğrenme, dışlama) kavramı da bu durumu derinleştirir. Kristeva'ya göre abject, sınırları belirsizleştiren ve benliği tehdit eden her şeydir. Kirli kabul edilen müşteriye dokunan natır, toplumsal olarak abject bir figüre dönüşür: Kendi bedenini temizlemek yerine başkasının kirliliğine müdahale eden, sınırları bulanıklaştıran bir aktör hâline gelir. Bu nedenle natırlık mesleği hem temizliğe aracılık eder hem de sosyal dışlanmaya maruz kalır.

Tarihsel olarak da bu durum desteklenmektedir. Duerr, İngiltere’de genelev sözcüğünün kökeni ile hamam kelimesinin benzerliğinden bahseder. ‘*Stew*’ sözcüğünün *buharlamak* anlamına geldiği ve genelev sözcüğü (*bagnio*) ile eşanlamlı olduğunu belirtir. XII. Yüzyılda *bagnios*, *hothouses* ve *humums*³³ adlarını taşıyan hamam-genelevlerin varlığını anlatır (1999: 51). Metin içerisinde; Müslüman hamamlarının bazılarının genelev olarak iş yaptığı ve Sufilerin natırlar yerine bıyığı terlememiş oğlanlarla (*amrad*) ters ilişki kurmak için hamama gittiklerinden de bahsedilmektedir (Grotzfeld’den aktaran Duerr, 1999: 303). Burada bahsedilen hamamlar çoğunlukla kadınların çalıştığı ve erkek müşterilere hizmet veren hamamlardır. Masaj salonu ve hamamlar ile genelevler çeşitlendirilmiş görülmektedir. Hatta saygın olarak addedilen hamamlar ile hamam- genelevlerin bir arada aynı çatı altında bulunduğu durumlar da vardı. Bunlardaki şart ise; giriş çıkışlarının ayrı olmasıdır (Bloch ve Otis’ten aktaran Duerr, 1999: 48). Duerr bu hamam-genelev karmaşası ile ilgili adli vakalardan da bahseder. Zaman zaman şikâyet edilen bu hamam- genelevlerin çalışanları olan natırların, komşuları olan manastırın duvarlarına çıkarak vücutlarını ve cinsel organlarını rahiplere gösterdikleri, aynı davranışları üniversite öğrencilerine de yaptıklarından bahsedilmektedir. Bu gibi hamam- genelevlerin hamamdan çok genelev özelliği taşıdıkları da ayrıca değinilen bir husustur. Orta çağın sonunda bu hamamların hepsi bir bir kapatılarak sınırlı sayıda gerçek işlevini sürdüren hamam kalmıştır (a.g.e.: 55).

Duerr ayrıca hamamcıların, cellatlarla kader ortaklığı taşıdığını söyler: Her iki meslek grubu da kana, tere ve kirli bedene temas ettiği için onursuz kabul edilmiştir (1999: 214-215). Natırlık da benzer şekilde, arındırmaya aracılık ettiği için kutsanmaz; aksine, kirle temas ettiği için toplumsal olarak kirletilmiş bir statüye itilir.

³³ Arapça hamam sözcüğü kastedilmektedir (Grotzfeld’den aktaran Duerr, 1999).

Bu düşünce kırklanma ritüelleriyle de desteklenir. Vatansever'in (2011) belirttiği gibi, seks işçilerinin tövbe edip hamamda kırk su ile yıkanmaları, toplumsal olarak arınma ve yeniden doğuş anlamı taşır. Böylece, natırın işi yalnızca bedensel bir temizlik değil, aynı zamanda sembolik bir yeniden doğuşa aracılık etmektir.

Araştırma sırasında akşam hamamın kapanışını görmek ve hamam temizliği, yevmiye bölüşümüne tanıklık etmek adına hamamda yer aldığım bir gün natırlardan birisi tarafından yıkanmak için zorla hamama sokulduğumu belirtmeliyim. Bir süredir yıkanmaya gelmediğimi, kesin kirli olduğumu ve bu kirle hamamı yıkamamam gerektiğini belirten natır beni içeri alıp yıkayıp keselemiştir. Bunun ardından hamamın temizliğine katılımıma onay verilmiştir. Yıkandıktan sonra temizlik yaparken tekrar kirlenileceğine dair sorularım ‘hep beraber duş alacağız’ şeklinde yanıt bulmuştur. Ben yıkanırken aramızdaki samimiyete istinaden normalde bir müşteriye hiçbir şekilde söylenmeyecek olan sözler ‘bak ne kadar kirliymişsin, bir de temizim diyordun, sayemde ak pak oldun’ tarafıma söylenmiş, yaptıkları işten gururla bahsederek övünmelerine neden olmuştur.

Sonuç olarak natır kimliği, temizlik ve kirliliğin kültürel anlamda inşa edildiği bir sınır bölgesinde varlık bulur. Temizlik, ancak kirlinin tanınması ve dönüştürülmesi ile mümkün olurken; natır, bu geçişi sağlayan ama bu temas nedeniyle sürekli marjinalleştirilen bir figür olarak tarih sahnesinde yerini alır. Temizliğe olan tutkunun iffete olan tutkuyla özdeşleşmesi, kirlinin ve kire maruz kalanın toplum tarafından dışlanmasını beraberinde getirmiştir.

6.2.3 Natır Kimliği ve İffet Üzerine İrdeleme

Bir önceki bölümde bahsedilen genelev rolü üstlenmiş hamamların kapatılması ve içeride kadınların çalıştığı ve *iffetli-saygın* kadınların devam ettikleri hamamlar gurur kaynağı olarak nitelendirilmiştir (Duerr, 1999: 48).

İffet ve saygınlığın ölçütünün ne olduğu konusunda emin olunamamakla birlikte bu değerlerin hiçbirisi gözle görünen şeyler değildir. Kadınlar hamamının mahreme gösterdiği özenin sürekli vurgulanması iffeti koruyucu bir şey iken, içeride çamaşırsız gezmek de bunu destekleyen unsurlardan bir diğeri olabilir. Ancak gelin hamamı bölümünde detaylı bir şekilde ele alındığı üzere, hamamın Instagram sayfasında gelinin fotoğrafının paylaşılması olumsuz tepkilere neden olarak, damat tarafından müdahaleye neden olmuştur. Yani iffet hamamda korunamadığı durumlarda bir erkek tarafından müdahale ile korunmaya/ kurtarılmaya çalışılmaktadır. Türkçede iffetin ikinci anlamının namus olması bu argümanın altını doldurmaktadır³⁴. Namusu korumak için hamamdaki kadının korunması ve saklanması gerekir. Ayrıca hamamın çıplaklık gerektiren kullanımı, iffete ters düşen bir unsur olduğundan bunun da açığının giderilmesi, çırılçıplak hamama girişin yasaklanması gereklidir. Hamamlar, özellikle kadınlara ait mahrem bir alan olarak iffetle yakından ilişkilendirilmiş; hamamdaki davranışlar, giyim tarzı ve mahremiyetin korunması bu değer somut göstergeleri olarak değerlendirilmiştir.

Natırlar; hamamın sıcaklık bölümünde işlerini yaparken siyah sutyen ve çamaşır takımı giydikleri gözlenmiştir. Bu takımın üstü dikişsiz ve sporcu atleti gibi, çoğunlukla yüksek bel ve boxer külot tarzı alt çamaşırı vardır. Natırların standartlaştırılmış bir kıyafet giymeleri ve hizmet sırasında cinsiyetlerini ya da bedenlerini teşhir etmeyecek biçimde davranmaları, iffet algısının korunmasına hizmet eden kurumsal bir pratik olarak görülebilir. Sıcaklıkta iş yaptıkları sırada giydikleri

³⁴ İffet kelime anlamı için TDK Sözlük [Son Erişim Tarihi 04.05.2025] <https://sozluk.gov.tr/>

Çamaşır takımını, soğukluğa çıktığında hemen değiştirerek ve tek tip kıyafetlerini giyerler. Çalışılan hamamın konseptine göre değişmekle beraber tişört ve siyah eşofman altı giyen natırlar soğuklukta müşterilerini beklerler. Ağdacılar başka renkte kıyafet giyerek keseci gruptan ayrılırlar. Yine de natırları birbirinden ayıracak kişisel işaretlerin eksikliği (rneğin isimlik takmama, tek tip kıyafet), natır kimliğini anonimleştirmekte ve onların yalnızca bir hizmet aracısı olarak algılanmasına yol açmaktadır.

Bu kimliksizleştirme durumu, hamamı ziyaret eden müşterilerin natırlara bakış açısında da gözlemlenmektedir. Müşteriler natırları kişisel bir figür olarak değil, hizmet veren bir arka plan unsuru olarak algılamaktadır. Ancak bu görünmezlik, natırların kendi iç dünyalarında farklı biçimlerde kırılmaktadır. Örneğin, natırların kendi aralarında kullandıkları lakaplar (rneğin "Body Ekrem") bireysel kimlik oluşturma çabalarının göstergesidir. Bu lakaplar hem grup içi dayanışmayı güçlendirmekte hem de bireysel bir "benlik" inşasına imkân sağlamaktadır (Turner, 1987).

Öte yandan, natırların kimlikleri üzerindeki gerilim yalnızca anonimlik üzerinden değil, aynı zamanda iffet algısına dolaylı yoldan bağlanarak da şekillenmektedir. Hamamın “kirliliği” ve “temizliği” arasında kurulan gerilimli ilişki (Douglas, 2003) doğrudan natırların toplumsal konumuna sirayet eder. Seks işçilerinin hamamı kullanmaları ve bu durumun natırlara atfedilen “kirlenme” algısını pekiştirmesi, özellikle Döngel Karhanesi (2005) gibi popüler kültür örneklerinde de gözlemlenebilir. Hamamdaki seks işçileri, mahalleli kadınlar tarafından doğrudan kirle ilişkilendirilirken; bu kirlenmenin natırları da kapsadığı ima edilmektedir.

İffet söylemi, yalnızca dışarıya karşı değil, hamam ii davranış normlarında da üretilmektedir. Duerr'in (1999) metinlerinde, orta ağ hamamlarında natırların hafif, kolsuz entariler giydikleri, tellakların cinsel organlarını ve kaba etlerini örten bir örtü taktıkları belirtilmektedir. Bu da çıplaklık sınırlarının belirgin şekilde çizilmesi, mahremiyetin ve dolayısıyla iffet algısının nasıl korunmaya çalışıldığını göstermektedir.

Natırların hizmet ederken memelerinin açıkta olduğuna dair bulunan minyatürler ancak kadınlar hamamında çalışan natırlara has olarak görülmektedir. Memeleri açıkta bıraksa dahi hiçbir hamam çalışanının cinsel organını gösteren şekilde gezemeyeceği de kararname ve cezalarla belirlenmiştir. Ayrıca, içerideki kılıklarıyla dışarı çıkmaları da yasak ve cezaya tabidir. Metinlerde hafifmeşrep olarak addedilen hamam çalışanları ile yıkanma adetleri genellikle abartının eseri olarak görülerek aslında iffet hususunun ne kadar mühim olduğu her seferinde vurgulanmaktadır (Duerr, 1999: 44). Bugün modern hamamlarda da natırların sıcaklık alanında belirli bir iç çamaşırıyla çalışmaları, bu tarihsel devamlılığın bir izidir.

Bununla birlikte, iffet kavramı da mutlak bir kategori değildir. Yedi Kocalı Hürmüz (2009) filminde görüldüğü üzere, kadınlar kamusal alanda sakladıkları bedensel varlıklarını hamamda rahatça sergileyebilmekte, hatta müstehcen imalar içeren şarkılar söyleyerek dans edebilmektedirler. Hamam, kadınlar için hem bir özgürleşme hem de bir sınır aşımı alanı oluşturmaktadır. Bu özgürlük alanında natırların müşteri bedenlerine olan nötr tutumu; yani, yaralar, hastalıklar veya bedensel farklılıklar karşısında değerlendirme yapmamaları, iffet kavramının yeniden tanımlanmasına imkân tanır: İffet artık yalnızca cinselliği bastırmak değil, kişinin varoluş hakkının mahremiyet içinde tanınmasıdır.

Sonuç olarak; natır kimliği ve iffet kavramı hamam bağlamında karşılıklı bir etkileşim içinde yeniden üretilmektedir. Natırlar görünmez kılınarak toplumsal hiyerarşinin dışında tutulmakta, ancak kendi iç pratikleri ve grup içi dayanışmalarıyla bireysel kimliklerini yeniden kurmaktadır. İffet söylemi ise, hamamın fiziksel sınırları içinde hem korunmakta hem de zaman zaman esnetilmektedir. Hamam, bu anlamda hem normatif değerlerin hem de bireysel özgürleşmenin kesişim alanı olarak işlev görmektedir.

6.3 Bedenin Toplumsal İnşası

Hamamda bedenlerin ortak mekânı paylaşmasına rağmen, müşteriler arasında mahremiyet sınırlarına yüksek düzeyde bir saygı gözlenir. Burada mahremiyet, yalnızca fiziksel mesafe ile değil, aynı zamanda bakışların ve davranışların denetimi yoluyla da korunur. Iris Marion Young'un (2005) "başkasıyla birlikte olmanın ama ona sahip olmamanın" etiği üzerine düşünceleri, hamamdaki bu karşılıklı sessiz kabullenışı anlamak için kullanılabilir.

Tek başınıza bir kurnada yıkanırken yanınızdaki kurnaya gelip oturan kişi kimi zaman size hiçbir şey söylemez, öylece oturur. Siz de otursunuz. Orada yaşanan; karşıdaki kişiyi görmezden gelme değil kendi bedenini de görmezden gelmedir. Hamam, insanı bedenine yabancılaştırarak bu adaleti sağlar. Kendi bedenine ya da başkasının bedenine tanıdık olarak hamamda olma deneyimini sürdürmek zorlaşır. Ama yabancılarla birlikte bedenler yabancıdır.

Hamam kültürü, bedeni yalnızca biyolojik bir varlık olarak değil, toplumsal anlamların ve pratiklerin yoğunlaştığı bir alan olarak yeniden üretir. Hamamda beden, soyunmanın ötesinde, belirli bir şekilde gösterilen ve kontrol edilen bir mevcudiyettir. Bu bağlamda beden ve toplumsal yapı arasında kurulan ilişkiyi, hamamdaki çıplaklık ve temas pratikleri üzerinden anlamak mümkündür.

Hamamın kapısından girildiği andan itibaren, toplumsal normların bedene yüklediği sınırlar açıkça hissedilir. Her ne kadar fiziksel çıplaklık söz konusu olsa da bu çıplaklık "serbest" değildir; görünürlüğü toplumsal kurallarla düzenlenir. Çırılçıplak kalmak neredeyse mümkün değildir. Mayo, bikini veya iç çamaşırı kullanımı, çıplak beden belirlen bir ölçüde örtülmesi zorunluluğunu getirir. Bedensel çıplaklık, yalnızca kişisel bir tercihi değil, aynı zamanda toplumsal düzenin görünür kıldığı ya da kıldığı kadarıyla izin verdiği bir alanı temsil eder.

Hamamın yazılı olmayan kurallarında, bedenın hangi koşullarda açığa çıkabileceğı, nasıl sunulacağı ve kim tarafından nasıl müdahale edileceğı belirlenmiştir. Bu, toplumsal yapının beden üzerindeki doğrudan hakimiyetidir. Turner'ın (1987) sahne kavramından yola çıkarsak, hamam hem bir sahne hem de bir sahne arkasıdır: Müşteri, natırın sunduğı bedensel hizmetler sayesinde geçici olarak "rahatlayan" bir figürken, natır sahne arkasının görünür ama anonim aktörüdür.

Natırın bedeni, hamamın en çok gözlenen ama en az konuşulan bedenidir. Siyah iç çamaşırı takımıyla dolaşan natır, müşterilerin göz hapsine alınır. Onun kıyafeti, çalıştığı hamamın sıcaklığı ve işlevselliğı gereğı yarı çıplak kalmayı zorunlu kılar. Ancak bu yarı çıplaklık, müşterininkinden farklı olarak erotize edilmez; işlevselleştirilmiş bir çıplaklıktır. Müşteriler, çoğı zaman diğeri müşterilerin bedenlerine değil, natırların bedenlerine bakar. Bu bakışlar, natırın kilosuna, vücut tüylerine, memelerine, kalça biçimine yönelir. Natırın bedeni hem çalıştığı için hem de gözlendiğı için sürekli nesneleşir.

Natırın müşterinin bedenine müdahalesi, otomatikleşmiş bir eylemler zinciridir. Bikini üstü ya da herhangi bir kıyafet parçası, natırın çalışma sahasına engel olduğunda çıkarılarak kenara konur. Bu sırada natır, müşteriden izin almaz; çünkü müşterinin hamama gelişi zaten bu müdahaleye örtük bir onam içerir. Burada bedenler arası sınır, müşterinin sessizce kabulü ve natırın sessizce müdahalesi üzerinden kurulur. Müşterilerin olası müdahaleleri olduğunda ise natır işini rahat yapamayacağını dile getirmekte ve bedensel sınırlara dair bir karmaşa yaşanmaktadır. Müşteri ısrarcı ise natır sadece ona sunulan alanda hizmetini sunmakta daha fazlası için ısrarcı olmamaktadır. Arka planda ise yarım yapılmış bir iş olarak yorumlamaktadır.

Natırın müşteriye yönelik dokunuşu, annelerin çocuklarını yıkamasını andıran bir sahiplenme duygusu taşır. Ancak bu sahiplenmenin ardında profesyonelleşmiş bir otomatiklik vardır; natır, bireysel kimliğinden sıyrılarak bir işçi bedenine dönüşür.

Köpürtmek, keselemek, durulamak; sabunla, suyla, keseyle ve lifle müşterinin bedeni üzerinde yapılan her işlem, natırın kendi bedenine yabancılaşmasını da beraberinde getirir.

Hamam işçilerinin kendi bedenlerine yönelik bakım talepleri, çalışma ortamlarının doğası nedeniyle ertelenir veya ihmal edilir. Müşterilerin bedenlerini temizlemek natırların asli görevi hâline gelmişken, kendi bedenleri "ihmal edilebilir" bir ikincil öneme sahiptir. Natırların kendi aralarındaki diyaloglarda da bu açıkça görülür: Ağdacının natırın taleplerini sürekli ertelemesi, eşlerin "milleti temizliyorsunuz, kendinize bakmıyorsunuz" şeklindeki eleştirileri, beden bakımının natır kimliğinde nasıl ikincilleştiğinin göstergeleridir. Kendi bedenine karşı yabancılaşan natır hamam çatısı altındaki diğer çalışanlara karşı aynı tutumu sergilememektedir. Hamamcı kadın veya meydancıları yıkamak istemeleri, onları keseyle davet etmeleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Doğukent hamamı örneğinde hamamcı kadın ve meydancılardan birisi bir seneyi aşkın çalışma süreleri boyunca bir kez dahi hamama girmediklerini ifade etmektedirler. Natırların kendilerine sok sayıda seçenek sunduklarını ancak içeriye girmeye çekindiklerini belirtmişlerdir. Nitekim araştırma amaçlı hamam ziyareti sırasında yıkanmak için gitmemiş dahi olsam zorla hamama sokulduğum zamanlar olduğunu belirtmeliyim.

Burada, bedene yönelik bakımın kendisinin bir lüks hâline geldiği anlaşılır. Müşteriler için hamam bir rahatlama ve güzelleşme mekânıyken, natırlar için sürekli başkalarının bedenleriyle uğraşmanın getirdiği bir yorgunluk ve yabancılaşma mekânıdır. Kendi ifadeleri ile artık sudan, sabundan bıktıkları defalarca kez duyulmuştur. Bourdieu'nün (2015) "bedensel habitus" kavramı bu noktada açıklayıcıdır: Natırların beden pratikleri, çalıştıkları hamamın yapısal zorunluluklarına göre şekillenmiştir ve bu habitus, kendi bedenleri üzerindeki özenin aşınmasına yol açar.

Hamamdaki natır, sürekli görünür hâlde olmasına rağmen, kendi bedensel özneliği görünmezleşmiştir. Çalıştığı ortamda gözlenen, yorumlanan, bazen eleştirilen bir bedene sahiptir; fakat bu bedenin öznel deneyimi, toplumsal yapının beklentileri arasında kaybolur. Natırın bedeni, başkalarının bedenlerine hizmet ederken kendi varoluşunu ikincil bir düzleme iter.

Hamamda, bedenin ve çıplaklığın "doğallığı" sanıldığı kadar doğal değildir. Duerr'in (1999) aktardığı üzere, Antik Yunan'dan Osmanlı'ya dek çeşitli dönemlerde kadınlar çıplaklıklarını örtmek için çeşitli önlemler almış, örneğin "banyo derisi" gibi koruyucu giysiler kullanmışlardır. Bu da bedenin "doğal" hâlde görünürlüğünün hiçbir zaman tam anlamıyla serbest bırakılmadığını gösterir. Bedenler, toplumsal yapının ince ayarlı kurallarıyla biçimlenir ve bu biçimlenme sürecinde en fazla bedensel emek harcayan natırların bedenleri, en çok göz önünde olup en az dikkate alınanlardır.

6.4 Çifte Hamamlar: İkiliğin Görünürdeki Varlığı ve Cinsiyet Temelli Ayırışmalar

Çifte hamam; kadınlar ve erkekler için ayrı bina ve girişleri olan hamamlara verilen addır. Ankara'daki hamamların büyük çoğunluğu çifte hamam olarak işlemektedir. Bu yapılarda iki bölüm arasında bina girişi, yapının büyüklüğü ve çalışma saatleri gibi farklılıklar bulunmaktadır. Önceki bölümlerde bu farklılıklara detaylı şekilde değinilmiştir. Bu bölümde ise çifte hamam kavramının isimlendirilmesi ve anlamı, farklı bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

"Çift" kavramı, bir şeyin eşi, aynısı veya benzeri anlamlarını taşır; birliktelik ve tamamlanmışlık çağrıştırır. Çifte hamamlar genellikle sırt sırta veya yan yana konumlanmış iki yapıdan oluşur. Kadınlar ve erkekler için tasarlanan bu bölümler, girişleri farklı olacak şekilde düzenlenmiştir. Ancak çoğunlukla erkekler bölümünün

daha büyük inşa edildiği, giriş kapısının caddeye baktığı ve çalışma saatlerinin yirmi dört saat kesintisiz olduğu gözlemlenir. Bu yapısal özellikler, aslında çift hamamların neden gerçek anlamda "çift" olmadığını da ima etmektedir.

Kadınlar ve erkeklerin kullandığı bu yapılar her ne kadar "çifte" olarak adlandırılrsa da neredeyse hiçbir düzlemde eşitlik sunmazlar. Çalışma düzenleri, mekânsal kurguları ve kültürel beklentileri bakımından ciddi farklılıklar taşımaktadır. Örneğin Karacabey Hamamı'nda erkekler bölümünün cadde üzerinde ve soğukluk bölümünün kapısının açık olması nedeniyle içerideki tellaklar ve müşteriler bellerinde yalnızca peştamallarla rahatça görülebilmektedir. Bu durum erkekler açısından bir iffet problemi olarak algılanmazken, kadınlar bölümünün girişi son derece korunaklı tasarlanmıştır; içeriye görmek ya da duymak neredeyse imkânsızdır. Burada iffet ve namusun yalnızca kadına has bir sorumluluk olarak mimariye işlendiği açıkça görülmektedir.

Bu kültürel altyapı yalnızca fiziksel mekânda değil, dilde de kendini göstermektedir. Kadınlar hamamı ifadesi yerine sıklıkla "bayanlar bölümü" ifadesinin tercih edilmesi, toplumsal cinsiyet normlarının dil yoluyla da pekiştirildiğini göstermektedir. Böylece, çift olanın gerçekte ne kadar tek taraflı olduğu görsel, işitsel ve sözel düzeyde her defasında yeniden üretilmektedir.

Çifte olmayan bu "çift" yapının varlığı da çoğunlukla erkeklere yönelik ihtiyaçlar üzerinden şekillenmiştir. Hamam yapılarının özel olarak erkek gereksinimleri göz önünde bulundurularak mı inşa edildiği sorusunun kesin bir yanıtı olmamakla birlikte, Karacabey Hamamı özelinde bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Ankara hamamları bölümünde aktarıldığı üzere, Karacabey'in yaptırdığı yapılar arasında başlangıçta cami yapılması planlanan bir alanda, abdestsiz işçilerin camiye tuğla taşımayı reddetmeleri üzerine, ihtiyaç doğrultusunda cami yerine hamam inşa edilmiştir. Yani temizlik ihtiyacı, ibadet mekânı inşasından dahi öncelikli hale gelmiştir. Bu

bağlamda, kadınlar bölümü ya sonradan eklenmiş ya da mevcut erkekler bölümünden bir parça ayrılarak oluşturulmuştur. Bu durum, kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığı anlatısını hatırlatır; kadınlar hamamı, erkekler hamamının "yancısı" olarak inşa edilmiştir.

Hamam kullanımına dair saha gözlemleri de bu eşitsizliği pekiştirmektedir. Hamam fotoğraflarını çekmek amacıyla yapılan görüşmelerde, sıcaklık bölümündeki yoğun buhar sebebiyle uygun fotoğraf çekmenin zorluğu yaşanmış, bu nedenle internet sitesindeki fotoğrafların kullanılması önerilmiştir. Ancak, internet sitesinde yer alan fotoğrafların büyük çoğunluğunun erkekler bölümüne ait olduğu görülmüştür. Toplam kırk iki fotoğrafın yirmi altısı erkekler bölümünü gösterirken, on altı fotoğraf yalnızca kadınlar bölümünün dış mekân düzenlemesine yer vermektedir. Kadınlar hamamının iç mekânına dair görsel sunumlar neredeyse hiç bulunmamaktadır. Bu durum, sanal ortamda bile kadınlar bölümünün "ikincil" konumlandırıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Erkekler bölümünün fotoğraflarında dikkat çeken bir diğer unsur ise mekânın donanımıdır. Erkekler soğukluk bölümünde işlemeli minderli sedirler, sehpa ve daha özenli bir dekorasyon bulunmaktadır. Oysa kadınlar bölümünde yalnızca plastik sandalye ve masalar kullanılmıştır. Bu farklılık, erkekler için hamamın bir temizlik mekânından öte bir "sosyal yaşam alanı" olarak tasarlandığını göstermektedir. Erkekler bölümünün yirmi dört saat açık olması ve hamamın sosyal işlevinin vurgulanması, hamamcı kadının ifadesiyle şöyle dile getirilmiştir: "Dostundan çıkan bir adam evine gitmeden önce hamama gelecektir ki yıkanabilsin!" Erkekler için hamam, bedensel temizliğin yanı sıra sosyal bir keyif alanı işlevi de görmektedir. Buna karşılık, kadınlar hamamı, seks işçilerini kabul etmeyecek kadar muhafazakâr bir çizgide sınırlandırılmıştır.

Sonuç olarak, çifte hamam kavramı mekânsal ve kültürel anlamda gerçek bir "çiftlik" sunmamakta, erkek merkezli bir yapılaşmanın ürünü olarak varlığını sürdürmektedir.

6.5 Hamamda Mahremiyetin Yapısal ve İlişkiler Bağlamında Düzenlemeleri

6.5.1 Mahremiyetin Yapısal Düzenlemeleri

Hamamlar, halka açık yıkanma mekânları olmalarına rağmen tam anlamıyla kamusal sayılmayan, "yarı-kamusal" alanlardır. Özellikle kadınlar hamamı, bu yarı-kamusalılığı fiziki ve sosyal düzenlemelerle daha da belirginleştirir. Bu yapıların en dikkat çekici unsurlarından biri, katmanlı mekân organizasyonu olan "kapı içinde kapı" mantığıdır.

Kadınlar hamamının çoğunda hamamın iç bölümüne ulaşabilmek için en az üç farklı kapıdan geçmeniz gerekir. Örneğin Karacabey Hamamı'nda, sıcaklığın halvet bölümüne ulaşmak için altı farklı kapı veya geçitten geçilmesi gerekir. İlki, sokağa açılan kapıdır; ikincisi, rüzgarlık görevi gören ara alanının kapısıdır (çoğu zaman açık bırakılır); üçüncüsü, L şeklinde bir koridoru aşarak ulaşılan soğukluğa açılan kapıdır. Bu kapıdan giren ziyaretçi, birkaç basamak inerek merkez alana, soğukluğa ulaşır. Soğuklukta giyinme odaları, tuvaletler, ağda ve masaj salonları yer alır. Soğukluktan ılıklığa geçen başka bir kapı daha bulunur; buradan da sıcaklık bölümüne geçilir. Sıcaklık ve ılıkılık arasında fiziksel bir kapı bulunmamakta, yalnızca bir geçit yer almaktadır. Hamamın sıcaklık bölümünde, göbek taşının etrafında yer alan perdeli localar ve kenarlarda üç adet halvet (küçük yıkanma hücreleri) bulunur. Halvetlerin kapıları yoktur; sadece kubbeli geçitleri vardır. En derin alana, yani halvetlere ulaşmak için altı kapı veya geçit aşılmalıdır. Doğukent hamamında bu durum daha farklıdır. Giriş alanında açılır kapanır camlı bir kapı ardından ip perdelerle içerinin görüntüsünün

kısıtlandığı bir engel ardından bir tane da açılır kapanır camlı kapı bulunur. İki kapı bir perdenin ardından hamamın soğukluğuna giriş yapılır. Hamamın sıcaklığına geçebilmeniz için ise ılıkliğa açılan kapı ve oradan sıcaklığa açılan kapıdan geçmeniz gerekir. Bu katmanlı yapı, yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda sembolik bir işlev de görür: her kapı ve geçit, bireyin kamusal görünürlüğünden sıyrılarak mahremiyete doğru ilerlemesini temsil eder.

Hamamdaki bu kapalı yapılaşmada, pencerenin yokluğu da belirleyici bir rol oynar. Pencereleler, özel alan ile kamusal alan arasında karşılıklı bir görme ve görülme imkânı sağlar. Ancak kadınlar hamamında pencere bulunmaz; sadece kubbelerde, aydınlatma amacıyla kullanılan küçük işlevsel pencereler yer alır. Bu durum, hamamı tamamen içe dönük bir yapı hâline getirir ve kamusal gözden tamamen yalıtılarak mahremiyeti güçlendirir. Öte yandan, Karacabey hamamının erkekler bölümünün girişinde soğukluk bölümüne açılan birkaç pencere bulunmaktadır. Kadınlar bölümünde ise, dış cephede yalnızca süs amaçlı pencere motifleri ve saksılar vardır; gerçek bir pencere bulunmamaktadır. Bu yapı, kadınlar hamamının penceresiz olmasıyla kamusal alanla arasına keskin bir sınır koyduğunu göstermektedir.

Hamamda mahremiyetin korunmasına yönelik bir diğer araç ise perdeli localardır. Karacabey hamamında sıcaklık bölümünde bulunan bu localar, küçük bir alanın girişine gerilmiş perdelerle kullanıcılarına kısmi bir mahremiyet sunar. Ancak bu alanlar sınırlı sayıda olduğundan, burada yıkanabilmek şansa bağlıdır. Yer bulamayanlar, halvetlerde sekiz-on kişiyle birlikte yıkanmak durumunda kalırlar. Doğukent hamamında bu localardan bulunmamaktadır. Perdeli locaların yerini, ılıkılık ve sıcaklık alanındaki kabin şeklinde duşlar almıştır. Doğukent hamamında özel yıkanma alanına imkan veren kurnaların olduğu girintiler bulunur. Buralarda yer bulunamaması durumunda göbek taşına bakan çok sayıdaki kurnadan birisinde yıkanılabilir. Bu noktada natırların rolü devreye girer: bir natırla ilişkisi olan müşterinin,

hamama girişinden itibaren sıcaklık bölümünde kendisine yer ayarlanır ve mümkünse perdeli localardan biri rezerve edilir. Böylece natırlar, müşterilerin fiziksel mahremiyetlerini korumalarına yardımcı olan bir tür aracılık işlevi üstlenir.

Sonuç olarak, kadınlar hamamı, kapılar, eşikler, duvarsız pencere düzeni ve iç içe geçmiş mekân organizasyonu ile bireyin kamusal kimliğini askıya aldığı, mahremiyetin katman katman korunduğu özgün bir yarı-kamusal alan modeli sunar. Hamamdaki bu geçişler, bireyin kamusal görünürlüğünden özel mahrem alanına doğru olan yolculuğunu fiziksel ve sembolik bir düzlemde inşa eder.

6.5.2 Mahremiyetin İlişkiler Bağlamında İncelemesi

Ankara'daki bir başka hamamda tanık olunan deneyim yine bu konuda da fikir verecektir. Eryaman hamamında ılıklik bölümünde havuz girişi, sauna, buhar odası ve tuvaletlerle sıcaklık girişi alanın ortasında plastik masa ve sandalyeler bulunur. Kese-köpük için sıra bekleyenler bu sandalyelere oturarak karşılarında yapılan işlemlerin bitmesini beklerler. Bekleme süresinin ilk dakikalarında kimse farkına varmadan yarı çıplak kadınların keselenmelerini veya köpükle yapılan masajlarını izlerken, bir süre sonra bekleyenler çekinmeye başlayarak sandalyelerini öteki tarafa doğru çevirmektedirler. Sauna ve buhar odası da aynı şekilde bu alana bakmaktadır ve o bölümlerde de oturduğunuzda karşınızdaki kadınları seyredebilmektesiniz. Birilerinin bir başkasının vücudunu seyrettiği fark edilse dahi buna dair kimse herhangi bir yorum yapmamakta, uyarıda bulunmamaktadır.

Bu durum natırlar açısından incelendiğinde; Karacabey'de bir natırın söyledikleri akla gelmektedir: 'Eğer seni izleyen birisi olursa, daha şevkle, daha göstererek iş yapmaya başlarsın! Öyle yaparsın ki, müşteri bu kadın ne güzel iş yapıyor der ve kese için sana gelir!' Natırların reklamı işinde saklıdır. Kese yaparken birisi

izliyormuşçasına çalışılırsa daha çok müşterin kazanılacaktır. Kimi zaman kadının bakışı kadına rahatsız edici gelebilirken, müşteri kadının natıra bakışı yeni iş kapısı anlamına gelmektedir.

Simmel; kadın ve oyunculuk hakkında düşünürken, oyunculuk icra sürecinin kendisi ile ürün arasında aralık kabul etmediğini belirtir (Simmel, 2016: 29). Bu bağlamda; natırların işlerini yaparken, bir başka müşterinin onu izliyor olması natırın oyunculuğu olarak kabul edilirse; natırın yaptığı işte sonuç ortadadır. Kese, köpük, masaj her ne yapıyorsa hepsini adeta dans edercesine bir devinim içerisinde yapar. Aralık bırakmaz. Emek- icra ve sonuç bir aradadır. İşini yaparken bir başka müşteriye de bağlar, ona kendini tanıtmayı, konuşması gerekmez. İşini yaparken sonucu kendisiyle birlikte gelmektedir. Belki de bunun için memnuniyet ya da şikayetlerle ilgili geri bildirimler çok net ve sivridir. Müşteri bir şeyi beğendiğinde bunu duasıyla, bahşişiyle belli ederken, beğenmediğinde de sözel olarak kimi zaman ağır sayılabilecek sözlerle ya da yine bahşiş vermemeye belirtebilir.

Karacabey örneğindeki natırın söylemi geçmiş zamana aittir ve şu anda natırların böylesi bir oyunculuğa ihtiyaçları kalmamaktadır. İşleyişte her bir natırın eşit ücret paylaşımına tabii olduğu belirtildiğinden, natırın kendisini bir başka müşteriye sunması gerekli değildir.

6.6 Kadın Kadına Bir İnceleme

Kadınlar hamamı kadının kadına doyduğu bir yerdir. Baharın güzel günlerinden biri, hafta içi, akşamüstü saatleri, Karacabey hamamında soğuklukta natırlarla birlikte eskiden televizyonun olduğu duvarın karşısında boncuk gibi dizilmiş oturuyoruz. Müşteri geldikçe veya içeriden birisi çağırdıkça yanımdaki natırlar oturup kalkıyorlar. Kimi o sırada benimle konuşan olmak istemiyor, kimi de bana yılların natırı

olarak bilgilerini anlatmaktan keyif alıyor. Hamamın genel düzeni, müşterilerle yaşanan değişik olaylar, hamamcının diktatörlüğü derken herkes birbirine espriler yapıyor, şakalaşılıyor, laflar havada uçuşuyor ve deneyimli natırlardan birisi ile baş başa kaldığım anda kulağıma doğru uzanıp *burada herkes birbirinin dedikodusunu yapar, sen buradan kalk, seni de konuşur, yanına gel canım cicim der, bunlar böyledir* diyor. Tabi bu kişiden kişiye değişiyor, natırlar da her durumu birbirinden bambaşka şekillerde yorumlayabiliyorlar.

Kadın kadının kurdudur!³⁵ Kadınlar bir araya geldiklerinde hemcinsleri hakkında çok acımasız eleştiriler ve suçlamalar yapabiliyorlar. Natırlara ve hamamcı kadına müşteriler ile ilgili soru sorduğumda ilk olarak ‘Kadınlar çok pis’ tepkisini veriyorlar. Hamam kuralları gereği; hamamda çıplak durmak/ gezmek/ yıkanmak, sıcaklıkta ağda/ jilet gibi yöntemlerle tüylerini almak, saç boyasını sıcaklıkta gösterilen halvet dışında bir yerde yıkamak, giyinme odalarını kirletmek yasakken; müşterilerin bunlara dikkat etmedikleri, uyarıldıklarında da tepki göstererek kavga çıkardıkları ifade ediliyor. Hatta natırlardan birisi halvette cinsel organını jiletle tıraş eden bir müşteriye uyardığını, karşılığında azar işittiğini ve dayanamayarak ağlamaya başladığını anlatıyor. Müşterilerin oldukça sert ve yüksek tonda tepkiler gösterdikleri ifade edilmektedir. Doğukent hamamında benzer olaylara ilişkin natırlardan birisinin değerlendirmesi, ‘evinde kocasına kızan kadınların hamama gelip hıncını natırlardan çıkardığı’ yönündedir.

Bazı zamanlarda müşterilerin natırlara gereken baskıyı ve mobbingi uygulamadığı yerlerde hamamcı kadın bu rolü üstlenmektedir. Hamamcı kadının, hamamın düzenini sağlayışını anlattığı sırada, bana dönerek natırların oturduğu sandalyelere bakarak bir natırın oturuşunu gösterir ve ‘Burası bir iş yeri, bu uygun mu şimdi?’ diye çıkışır. Natırlardan birisi ayağının bir tanesini altına alarak oturmaktadır.

³⁵ Thomas Hobbes’un "Homo homini lupus" ("İnsan insanın kurdudur") ifadesinden esinlenilerek, kadınlar arasındaki rekabet, çatışma ve destek eksikliği anlatmak için sonradan türetilmiş sözdür.

Hamamcı kadın gösterdiği anda dönüp bakmıştım ve baktığımız natır tarafından fark edilmişti. Hemen ardından hamamcı kadın bana ‘Bak şimdi nasıl toparlanacak’ diyerek natıra adıyla seslendi: ‘... Hanım!’. Sesi yüksek ve sert çıkmıştı. Natır hızlıca ayağını indirdi. Sadece adıyla seslenilmişti ve sonuç ortadaydı. Hepimiz kadındık. Çalışan, patron, gözlemci, müşteri... olarak farklı rollerle orada bulunuyorduk. Patron kadın; müşteri kadınlara hizmetin kalitesini artırmak için, gözlemci bir kadının yanında çalışanı kadını küçük düşürmüştü. Bunu yaparken; toplumun gelişmesi için kadının güçlenmesinin ne kadar önemli olduğunu, her şeyin kadınla başladığını anlattığı kısmı konuşalı henüz on dakika bile olmamıştı. Kadın, kadının azarı ve fırçasıyla güçlendirilecek, nitelikli çocuklar yetiştirecekti. Çünkü her şey ama her şey kadınla başlardı.

SONUÇ

Hayatımın belli bir zamanında benim için korku nesnesi olan hamam, son yıllarda çalışanları ve müşterileri ile ilgimi çekmeye başladığında bu yolculuğun sonunun bu noktaya varacağını kestirememiştim. Bir sürü ön kabulle çıktığım bu yolda, kimi zaman kendimi eleştirdiğim ve yargıladığım, kimi zaman müşterilere kimi zaman da hamam yönetimine karşı olumsuz duygular beslediğim anlar oldu. Bu alan araştırması boyunca her hamam ziyareti, bu ziyaretler üzerine her düşünme pratiği, ayrı bir dönüşüme ve değişime sebep oldu.

Yola çıkarken natırlara yönelik bazı fikirlerim vardı. Bu fikirlerin bir kısmı toplumsal müdahaleler kapsamında çocukluğumdan bu yana getirdiğim inançlarımın eseri idi. Toplumsal müdahaleler birçok şeyi kapsıyordu: Mahallemizde bir komşunun eşinin hamamda kesecilik yaptığı öğrenildiğinde insanların bu konuda konuşmaktan çekinmeleri ilkiydi. Hala bu konuda konuşmanın neden istenmeyen bir şey olduğunu anlayamıyor, kabul edemiyorum. Temelinde cellatlarla aynı kaderi paylaşan bu insanların, toplumca onursuz ve itibarsız sayılmaları mı yatıyordu? Kamusal alanda cellatlarla benzerliklerinin insanlar tarafından fark edildiğini ve bu şekilde bir düşünce sistemine neden olduğunu düşünmemekle birlikte kapalı kutu olan kadınlar hamamının içinde çalışan bir kadın hakkında konuşulmaması, o kadınların görülmemesi metin boyunca en çok dile getirdiğim hususlardan birisidir. Çok dillendirilmeyen bu konular natırlar tarafından da benzer şekilde algılanıyordu. Kendilerini değersiz görüyorlar, onlarla ilgili konuşmak istememi kabul edemiyorlardı. Bu meslek *istenmeyen* bir meslekti. Natırlar tarafından zorunluluktan yapılan bir iş olarak sınıflandırılıyordu. Halk arasında bu işi yapan kadın ve erkekler için; iyi bir iş olmadığı ama çok para kazandırdığı söylentisi yayılıyordu. Bu söylenti daha çok belirli bir grup tarafından yönetiliyordu. Bu grup; alt- orta düzey sosyoekonomik statüye sahip gruptu. Üst sosyoekonomik düzeye tabii insanlar ise bu konuda daha üstten bir bakışa sahiptiler.

Onlara göre, bu iş ne kadar çok para için olursa olsun yapılmazdı. Üst sosyoekonomik düzeye tabii insanlarla yapılan sohbetler sırasında natırların kese- köpük ücretlerini söylediğinde, bu kadar para için kesinlikle böyle bir şey yapmayacaklarını söylüyorlardı. Bu bakış, natırlara karşı oldukça hassas bir tutum geliştirmeme neden olmuştur. Bana göre onlar zor durumdaydılar. İnsanların kirleriyle uğraşıyorlardı. Çalışma koşulları zaten çok zorlayıcıydı. Sıcak, ıslak, sürekli kas kuvveti gerektiren bir iş yapıyorlardı. Bu durum, nasıl tanımlarsam tanımlayayım içimde acıma benzeri bir duygu ile üst bakışa neden olmuş olmalıydı. Alana girmeden evvel, bu üst bakışın etkisinde olduğumu fark etmediğimi itiraf etmeliyim. Ama sevindiğim husus bu durumun kısa sürmesiydi. Alana girdiğim anda natırlarla kurduğum iletişim sayesinde bu bakış kayboldu. Zamanımın çoğunda ben de onlardan biriymişim gibi hissettiğim. Hatta kimi zaman onlar için yaptığım ufak tefek işlerle çıraklık yaptım diyebilirim. Bu sayede bir natır değildim ama bir yabancı da değildim. Hamamın genel işleyişine katılma pratiklerim ile adeta onlardan birisi olduğumu kendilerinin yorumlarında defalarca işittim.

Natırlara ve hamama dair çocukluğumdan bu yana taşıdığım ön kabuller olumsuz bir perspektiftendi. Çocukluğumda hamamdan çok korkardım. Sıcak olması beni rahatsız ediyordu ve nefes alamayacağımı hissediyordum. Bir sebebi bu iken, diğer sebebi içerideki kadınlardı: Müşteriler ve natırlar. O kadar rahat bir şekilde orada bulunuyorlardı ki bunu anlayamıyor, kabullenemiyordum. Benim çocukluğumda hamamda çırılçıplak yıkanmamak için bir kural olmadığından bir sürü çırılçıplak kadının bir arada olması bende uzun süreli bir korkuya neden olmuştu. Mayo, bikini giyen yoktu. Ya iç çamaşırı giyiyorlardı ya da hiçbir şey giymiyorlardı. O çıplaklık beni rahatsız ediyordu ve bu yüzden içeride olmaktan korkuyordum. Natırlar, yüksek sesle birbirleriyle ve müşterileriyle iletişim kuruyor gayet rahat ne söylendiğini anlıyorlardı. Oysa ben hepsini aralarında tartışma varmış gibi değerlendiriyordum.

Bütün bu birikimle hamama etnografi için girmek farklı bir duyguydu. Birçok şeyi bir arada hissedip adımımı hamama atmıştım. Natırların sırrına vakıf olma arzusu içerisindeydim. Onları anlamak istiyordum. Aslında en başta onlarla orada çalışmayı da arzu ediyordum. Ancak bu isteğim natırlardan birkaçı tarafından uygun bulunmadı. Bunu yapamayacağımı düşünerek tepki gösterdiler. Müşterilerin beğenmeyeceklerini ve beni azarlayabileceklerini söylediler. Her ne kadar sonrasında müşterilerin bu konuda bu kadar keskin olmadığına yönelik birçok şey öğrendiysem de bu konu hala aklımı kurcalıyor. Acaba beni aralarında istemedikleri için mi böyle söylediler, yoksa gerçekten müşteriler tarafından hırpalanmamı mı istemiyorlardı bilemiyorum.

Bu çalışma bu açıkladığım hususlar nedeniyle *diyalojik etnografi* olma özelliği de taşır. Araştırmacı olarak kendim ile natırlar arasındaki ilişkiye bağlı ortaya çıkan etkileşime de odaklanır. Bu sayede sadece sorularla ortaya konamayacak olan bazı süreçleri de bu ilişki ile görmüş oldum. Müşteri olarak geçmişten getirdiğimiz ilişki biçimi, araştırmacı kimliği ile farklı yönde şekillendi. Bu kimliklerin ikisi de ayrı ayrı çıkarımlara neden oldu. Bu nedenle, kuramsal çerçeve yerine daha çok söylem örnekleri üzerinden ilerleyen bir metin ortaya çıktı.

Alan araştırmamı iki farklı hamamda yürüttüm. Karacabey Hamamı tarihi dokusuyla dikkat çeken bir hamamdı. Kadınlar bölümünde yaklaşık yirmi kadın çalışıyordu. Bunların dördü ağdacı olarak görev yaparken kalanı natırdı. Bu sayı sıklıkla değişiyordu. Bazen on veya on bir natır çalışırken bazen on beş on altıya yükseliyordu. Natırların her birinin izin günleri birbirinden farklıydı. Bu nedenle izinde olmayanlarla yaptığım görüşmeler ve birlikte geçirdiğim zaman her gün farklı dinamiklere ev sahipliği yapıyordu.

İlk öğrendiğim şey, bu işi sadece para için yaptıklarıydı. Kimse natır olmak istemiyordu. Hamamda olmayı, natır olarak çalışmayı yerilecek bir şey olarak görüyorlardı. Benim onlarla görüşmemi mantıksız buluyorlar ve sürekli bana

verecekleri kıymetli bir bilgilerinin olmadığını söylüyorlardı. Bu yaptıkları, belki de kendi konfor alanlarını koruma istekleriyle alakalıydı. Çünkü benimle konuşmak bir şeyler anlatmak kendini açık etmek anlamına da gelebilirdi. Natırlardan birisiyle konuştuğumu görenler sonrasında benimle konuşan natıra, ne sorduğumu ve ne anlattığını soruyorlardı. Ya da hamamın işleyişi ile ilgili bir soru sorduysam bunu bir başka arkadaşlarını göstererek onun cevaplamasını istiyor, kaçamak davranıyorlardı. Bu kaçamak tutum, not almak için not defteri çıkardığımda, konuşurken sürekli kaleme ve kâğıda bakmalarına neden oluyordu. Bu nedenle ilk görüşmemin ardından kâğıt kalemi kenara bıraktım. Böyle olduğunda daha rahat konuştuklarını fark ettim. Hemen rahatlamışlardı. Espriler yapıyor, bana özel hayatları ile ilgili bir şeyler anlatıyorlardı. Metin içerisinde görüşmecilerle ilgili net bir bilgi vermekten kaçındım. Görüşmecilerin belirli hamamlardan olması ve niteleyici kısıtlı bilgiyle dahi tanınır olabilecekleri endişesiyle bu bilgileri vermedim.

Doğukent hamamı, geleneksel Türk hamam kültürünü modern bir çatı altında buluşturmuş bir yapıdır. İçeride yirmi- yirmi beş kadar kadın çalışmakta ve bu kadınlar natır, meydancı, kuaför, manikürcü gibi çeşitli meslek kollarındandır. Natırların görev tanımları Karacabey hamamına kıyasla daha belirgin, işleyiş natırları göz ardı etmeyen şekildedir. İki hamamın çalışanları da ses kaydı, onam formu gibi prosedürlere yanaşmamış, taraftar olmamıştır. Ancak zaman zaman bu tezin film olmasına dair isteklerini de ifade etmekten geri durmamışlardır. Özellikle son dönemde yayınlanan Gassal³⁶ isimli dizinin popüleritesi nedeniyle natırların da dizisinin çekilebileceğine dair sohbetler onları çok heyecanlandırmıştır.

Natırlar genel olarak kendi aralarında belirli noktalardan eklemlenen bir ilişkiye sahiptirler. Bu ilişki; akrabalık, deneyim süresi gibi birçok etkene bağlıdır. Araştırma yapılan hamamlardaki natırların birçoğunun arasında doğrudan veya dolaylı

³⁶ Gassal, 2024 yılı yapımı, özel bir platformda yayınlanan dram ve komedi türündeki Türk yapımı internet dizisidir [Son Erişim Tarihi 03.05.2025] <https://tr.wikipedia.org/wiki/Gassal>

olarak soy bağı bulunmaktaydı. Bu bağ olmayanlar da uzun yıllardır birlikte çalışan iş arkadaşlarıydılar. Özellikle akraba olanlar işe bu sayede girmişlerdi. Akrabalık bağları ve iletişimi bu iş kolu için oldukça önemlidir.

Kadınların bir arada, kadınların emrinde ve kadınların hizmetinde çalıştığı bir yerde sorunlarını sorduğumda ‘kadın’ yanıtını alıyordum. Kadınların ne kadar pis, kaba olduklarından şikâyet ediliyordu. Karacabey hamamında hamamcı kadın hem müşterileri hem natırları içine katarak kadınların ne kadar cahil olduğundan şikâyet ediyor bu konuda yapıcı bir kalkınma planı çiziyordu. Yapılan görüşmelerde natırlardan üstünlüğünü her fırsatta dile getiriyor, hamamdaki iktidarını her hareketiyle her sözleriyle tekrar tekrar gözler önüne seriyordu. Doğukent hamamında ise, hamamcı kadın olarak görevli kişinin hamam sahibi değil müdür pozisyonunda olması, natırları hamam için olmazsa olmaz figürler olarak tanımlaması, hamamdaki genel huzurun sebebinin hiyerarşik dayatma olmadığını gösteriyordu.

Özellikle Karacabey hamamı örneğinde natırlar kendilerini herhangi bir konuda rahatça ifade edemiyorlardı. Kendi hesaplarına çalışıyorlardı. Yani o gün içerisinde kaç kese- köpük yaparlarsa o kadar para kazanıyorlardı. Sigortalarını kendileri yatırıyorlardı. İzin kullanmak konusunda katı kurallara tabiydiler. Oysa onları o hamama bağlayan resmi hiçbir şey yoktu. Ama resmi herhangi bir şeyin olmaması onların o işte çalışmalarının sona ermesini de kolaylaştırıyordu. İki dudağın arasında işe gelip gidiyorlardı. Bu durumu kabullenmiş olacaklar ki, ses çıkarmadan çalışmaya devam ediyorlardı. Natır olmanın genel karakteristiği bu olabilirdi: Sessiz ol, görünmez ol, çalış. Müşterinin sırtını keselerken de sessiz, görünmez ve çalışkanlar. Müşteriye kese- köpük ya da masaj yaparken herhangi bir şey sorup konuşmuyorlar. Sadece işlerini yapıyorlar. Bitirip iyi dileklerini söyleyip sıradakine geçiyorlar. Natırlarla ilgili dikkatimi çeken ilk şey buydu. O kadar kendi dünyalarındaydılar ki bunu merak

etmemek imkansızdı. Hamamın kendi kendine işleyen bir düzeni vardı. Hamam bir saat ise, akrebi yelkovanı natırlardı. Onlar bu hamamı canlı kılan kişilerdi.

Her müşteriye sevmiyor ve istemiyorlardı. Ama bir müşteriye reddetme hakları yoktu. Bunu net bir sebeple açıklayamıyorlardı ama reddedemeyeceklerini açıkça ifade ediyorlardı. Aynı şekilde bir müşteri onları istemezse bu durumu kolayca kabullenebiliyorlardı. Durumu kişiselleştirmiyor, saygı duyuyorlardı. Birçok insanın yapamayacağı bir şeyi kolaylıkla başarıyorlardı. Müşterilerin sıklıkla yön değiştirdiklerini, onların kararlarının değişebileceğini ve bunun normal bir şey olduğunu söylüyorlardı. Sevdikleri müşterilere özellikle daha ilgili davrandıklarını ekliyorlardı.

Natırlar kese-köpük yaparken yanlarına koydukları leğendeki suyla müşteriye ve kese- köpüğün yapıldığı yeri yıkamaktadırlar. Bazen onlara kolaylık olsun diye boşalan leğenleri alıp doldurup getirmek kendimi hamama ait hissetmemi sağladı. İlk başta, teşekkür edip yorulmamamı söylediler. Sonra ben bu işe devam ettikçe teşekkürü belli belirsiz etmeye başladılar. Onlara göre, bunu yapmak istiyordum ve yapıyordum, o kadardı. Natırların hiçbirisi hamam veya onlar için yaptığım şeyleri ne görmezden geliyor ne de büyütüyorlardı. Onların yaptığı işi anlamaya çalışmam hiçbir zaman mümkün görünmezken ne zaman denemeye ve yorulmaya başlasam ‘Bak gördün mü, ne kadar zor değil mi?’ diye cevap veriyorlardı. Anlaşılan o ki, işlerinin zorluğunu anlatmak değil göstermek istemektedirler.

Hizmet sektörü çalışanlarının yalnızca fiziksel değil duygusal açıdan da kendilerini disipline etme zorunluluğu (Hoshchild, 2012) hamamda her fırsatta gözlenebilmektedir. Müşteri-natır arası ilişkilerde oluşan mağduriyetleri yorumlama ve baş etme açısından natırların duygusal yükü hafifletmek adına buldukları yollar şaşırtıcıdır. Nasıl ki inanç sistemleri belirsizlik ve adaletsizliklerle baş etmeyi kolaylaştırıyorsa natırlar da bu tip mağduriyet durumlarında inanca sığınmayı tercih edebilmektedirler (Geertz, 2010). Yönetmelikli hamamlar, natırların duygusal ve

ekonomik mağduriyetlerinin önlenmesinde önemli bir rol üstlenerek bu durumun emek-değer ilişkisini çalışan lehine yeniden sağlamaktadır.

Hamamlar, mekânsal olarak eşitlikçi bir deneyim sunsa da bu eşitlik, sınıfsal ayrımların görünmez kılındığı geçici bir durumdur. Soğuklukta gözlemlenen statü göstergeleri, kişisel eşyalar ve hitap biçimleri üzerinden yeniden üretilir. Herkes benzer hizmetlerden yararlansa da natırların güvencesiz, sigortasız ve belirsiz koşullarda çalışmaları, bu eşitliğin çalışanlar açısından ciddi adaletsizlikler barındırdığını gösterir. Hamam deneyimi, gündelik kuralların askıya alındığı geçici bir sahne sunsa da Standing'in (2014) "prekarya" kavramıyla tarif edilen güvencesizlik, natırların çalışma yaşamında belirleyici olmaya devam etmektedir³⁷.

Hamamda karşılaşılan sağlık krizleri —örneğin bayılma ya da düşme gibi durumlar— formel ve kurumsal müdahale protokolleriyle değil, natırların geliştirdiği pratik bilgi, deneyim ve reflekslerle yönetilmektedir. Herhangi bir sağlık eğitimi almamış olmalarına rağmen natırların, bu tür olaylara büyük bir soğukkanlılıkla ve kendiliğindenlik içinde müdahale ettikleri görülmektedir. Dil altına şeker verme, soğuk suyla müdahale ya da müşteriyi ayakları yukarıda olacak şekilde yatırma gibi yöntemler, bilimsel geçerliliği tartışmalı olsa da sıklıkla uygulanan pratiklerdir. Bu müdahaleler sırasında gösterilen özveri yalnızca fiziksel yardım ile sınırlı kalmamakta; müşterinin havluya sarılması, soğukluğa çıkarılması, hatta giyinmesine yardım edilip durumunun odasına kadar takip edilmesi gibi eylemleri de içermektedir. Bu yüksek sorumluluk duygusu, formel iş tanımlarından ziyade natırların içselleştirdiği "iyi niyet" ve kültürel sadakat anlayışıyla şekillenmektedir. "Başımın gözümün sadakası olsun" gibi ifadelere yansıyan bu ethos, hamamın yalnızca bedensel bakımın değil, aynı

³⁷ Prekarya; Guy Standing tarafından literatüre kazandırılan bir kavramdır ve güvencesiz, düzensiz, sosyal haklardan yoksun ve belirsizlik içinde çalışan yeni emekçi sınıfını tanımlar. Prekarya, klasik işçi sınıfından farklı olarak kalıcı iş güvencesinden yoksun, sosyal haklara erişimi kısıtlı bireyleri kapsar. Natırların kurlsız çalışma koşulları, gelir düzensizliği ve sosyal güvence eksiklikleri, onları bu yeni sınıfsal yapının tipik örnekleri arasında konumlandırır (Standing, 2014).

zamanda karşılıklı özen, dayanışma ve insani duyarlılığın da örgütlendiği bir toplumsal mekân olduğunu ortaya koymaktadır.

Hamam tarih boyunca yalnızca temizlik değil, aynı zamanda sağlıkla ilişkilendirilen bir mekân olmuştur. Memlûkler döneminde sıcaklık ve terleme bedenın arınması ve hastalıklardan korunma aracı olarak görülürken, bu anlayışın günümüz hamam pratiklerine nasıl yansıdığı saha görüşmeleriyle incelenmiştir. Natırların kese ve masaj uygulamalarına dair sağlık algıları, deneyimlerine göre farklılık göstermektedir. Deneyimsiz natırlar bu hizmetlerin rahatlatıcı ve şifalı olduğuna inanırken, deneyimli natırlar bu tür uygulamaların sınırlı etkisini vurgulamakta ve “şifa” söylemini abartılı bulmaktadır. Hamam işleteni ise masaj uygulamalarının ciddi bir uzmanlık gerektirmediğini, ancak uzun vadede pratikle geliştiğini belirtmiştir. Müşteriler çoğunlukla hizmet kalitesi konusunda net bir değerlendirme yapamamaları da belirgin şekilde yetersiz hizmet sunan natırların tercih edilmediği gözlemlenmiştir. Bu bulgular, günümüz hamamlarında sağlık imajının hem tarihsel bir miras hem de müşteri algısına dayalı bir yanılsama üzerinden yeniden üretildiğini göstermektedir.

Hamamda yönetim biçimi ve kuralların bağlayıcılığı, natırların çalışma deneyimlerinde belirleyici bir yer tutmaktadır. Görünürde esnek gibi görünen çalışma düzeni, gerçekte ciddi bir disiplin ve kontrol mekanizması içermektedir. İşe devamsızlık, gelir kaybı ve hamamcı kadının sert tepkileriyle cezalandırılmaktadır.

Yönetimle natırlar arasındaki gerilim, yalnızca iş disipliniyle sınırlı değildir; ücretlendirme politikaları da adaletsizlik algısını güçlendirmektedir. Hamam giriş ücretlerine düzenli zam yapılırken, natırların kese-köpük ücretleri çok daha yavaş artmakta, bu durum natırlar açısından maddi bir eşitsizlik yaratmaktadır. Hamamcılar Odası’nın belirleyici rolü öne sürülse de natırların emeğinin karşılığını yeterince alamadığı yönünde yaygın bir kanaat vardır.

İş sağılığı ve güvenliğı uygulamaları ise oldukça yüzeysel düzeydedir. Hamamcı kadın bu konuda bilgi sahibi olmadığını belirtmiş, yalnızca zaman zaman yapılan kısa bilgilendirmelerle sürecin yürütüldüğünü ifade etmiştir. Sektörün “tehlikeli iş kolu” sınıfından çıkarılmasına yönelik talepler hem maddi yükten kaçınma isteğini hem de iş yerlerinde sağılık ve güvenlik konularına yeterince önem verilmediğini göstermektedir. Bu veriler, natırların karşı karşıya olduğı yapısal güvencesizliğı ve emeklerinin örgütsüz koşullarda nasıl denetlendiğini ortaya koymaktadır.

Natırların gündelik hamam pratiğı içindeki dinî yönelimleri, beden emeğıyle kurdukları ilişkiler ve şifa arayışı ekseninde ele alınmıştır. Saha gözlemlerinde, natırların iş çıkışında tesettüre bürünmeleri, içerde açık beden kullanımıyla kamusal alandaki dinî temsil arasında belirgin bir geçişe işaret etmiştir. Bu durum hem Bourdieu’nun *habitus* kavramı hem de Butler’ın *beden performativitesi* yaklaşımıyla birlikte, bedenin meslekî ve etik kimliklerin yeniden üretildiğı bir alan olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Ramazan ayı boyunca natırların yaklaşık yarısının oruç tuttuğı, tutmayanların ise bu tercihi beden sağılığı üzerinden gerekçelendirdiğı görülmüştür. Bu gözlem, ibadet pratiklerinin bedensel emekle nasıl uyumlu ya da çatışmalı hâle geldiğini anlamak açısından önemlidir. İbadetler, genellikle sessiz ve gösteriştten uzak bir biçimde, iş sürecine eklemlenmiş şekilde gerçekleşmiştir.

Karacabey hamamındaki ‘Dede Kurnası’ örneğı ise, hamamın yalnızca temizlik ve bakım alanı değil, aynı zamanda şifa ve duayla ilişkilendirilen bir mekân olarak da varlık kazandığını ortaya koymuştur. Burada gerçekleşen ritüel, suyun fiziksel özelliklerinden ziyade, inancın şifayı mümkün kıldığı yönündeki ortak kabul üzerinden anlam kazanmıştır. Resmî belgelerde bu kurnaya atfedilen özel bir anlam yer almamakla birlikte, müşteriler ve natırlar arasında bu inanç güçlü biçimde sürmektedir. Natırların dindarlığı, bireysel inançların ötesinde; mekânsal, kültürel ve bedensel pratiklerin iç içe

geçtiği bir örüntü olarak ortaya çıkmakta; beden, emek ve inanç gündelik hayatın ayrılmaz parçaları hâline gelmektedir.

Hamamda natırların günlük iş rutinleri yalnızca bir hizmet sunumu olarak değil, aynı zamanda simbiyotik bir dayanışma pratiği olarak değerlendirilmelidir. Alan araştırmasında gözlemlenen “yarım” ve “tam” hizmet ayrımı, ücretlendirme sistemine yansıyan biçimiyle natırlar arasında yerleşik bir *hakkaniyet mekanizması* üretmektedir. Rawls’un “Hakkaniyet Olarak Adalet” kuramıyla da örtüşen bu pratik, bireysel performans farklılıklarını göz ardı ederek her natırın iş gününü eşit bir yevmiye ile sonlandırmasını sağlamaktadır. Özellikle Doğukent hamamında uygulanan gelirlerin eşit bölüşüm sistemi, rekabet yerine kolektif faydayı önceleyen ve dayanışmayı teşvik eden bir örgütlenme biçimi ortaya koymaktadır.

Bu ekonomik eşitlik pratiği yalnızca maddi düzlemde kalmamakta, Durkheim’ın kolektif bilinç kavramıyla açıklanabilecek şekilde sosyal bütünlüğü ve grup kimliğini de pekiştirmektedir. Ortak bir defter sistemine dayalı gelir hesaplamaları, şeffaflığı ve karşılıklı güveni artırarak, natırların bir arada var olabilmelerinin kurumsal temellerini güçlendirmektedir.

Öte yandan, eşit paylaşımın zaman maliyetlerini artırması gibi pratik sorunlar, adaletin yalnızca niceliksel eşitlikle sınırlı kalamayacağını; emek-zaman ilişkisi içinde de yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, natırların geliştirdiği gayri resmi paylaşım sistemleri, sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal normlar etrafında şekillenen özgün bir mahrem emek rejiminin izlerini taşımaktadır.

Hamamın tarihsel ve kültürel temsilleri, yalnızca iş bölümüne ya da hijyen pratiklerine değil, aynı zamanda mahremiyet, toplumsal cinsiyet ve kadınlar arası etkileşim biçimlerine de ışık tutmaktadır. Ahmet Rasim’in *Hamamcı Ülfet* adlı romanı, natırların geçmişteki çok yönlü işlevselliğini ve hamamın kadınlar arası sosyal

ilişkilenme alanı olarak taşıdığı potansiyeli ortaya koymaktadır. Roman, natırların yalnızca hizmet sağlayıcı değil, aynı zamanda duygusal etkileşimlerin öznesi olarak temsiline yer vermesi bakımından dikkat çekicidir. Kadınlar arası beğeni ve aşk ilişkileri, dönemin sosyal yapısı içinde mahremiyetin cinsiyet temelli sınırlarının nasıl şekillendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Günümüz hamamlarında ise bu tür cinsel ya da duygusal temaslara dair sorgulamalar hassasiyetle karşılanmakta; mahremiyetin sınırları hem sözlü kurallar hem de bedensel mesafe yoluyla yeniden çizilmektedir. Bu bağlamda, geçmişte erotize edilen ya da kadınlar arası arzuyla ilişkilendirilen hamam mekânı, günümüzde normatif bir “ahlak düzeni” içinde, örtünme pratikleri ve görsel temastan kaçınma davranışlarıyla daha katı biçimde denetlenmektedir. Kadınların tamamen çıplaklık yerine peştamal ya da mayo ile yıkanmaları, bireysel mahremiyet algısının değişen kültürel normlara göre yeniden üretildiğini göstermektedir.

Sahada yapılan gözlemler, tarihsel anlatılardaki homoseksüalite temalarının bugünkü mahalle hamamı bağlamında geçerli olmadığını; cinsiyet ve yönelim temelli ayrışmanın ya müşterilerin tercihiyle ya da görünmez dışlama mekanizmalarıyla sağlandığını ortaya koymuştur. Bu, mahremiyetin yalnızca bireyler arası bir mesele değil, aynı zamanda topluluğun ortak değerleri ve sınır mekanizmaları tarafından şekillendirilen bir olgu olduğunu göstermektedir.

Hem tarihsel edebiyat metinleri hem de güncel alan verileri, hamamın çok katmanlı bir kamusal-mahrem mekân olarak işlediğini; natırların bu yapının merkezinde yer alarak beden, mahremiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin taşıyıcısı olduklarını ortaya koymaktadır.

Çalışma boyunca, natırların mesleki kimlikleri çok katmanlı biçimde ele alınmakta; kimliğin, mekânsal yerleşim, toplumsal algı, cinsiyet rolleri, dil ve kültürel temizlik-kirlilik kodları bağlamında nasıl inşa edildiği tartışılmaktadır. Natırlar,

mesleklerinin ismini dahi kullanmadıkları, genellikle "keseci" veya "masöz" gibi belirsiz tanımlar üzerinden anıldıkları için mesleki kimliklerinin toplum gözünde bulanık bir yerde durduğu görülür. Bu durum onların kendi aralarındaki iletişimlerine de yansımakta; meslekleri üzerine doğrudan konuşmaktan kaçındıkları gözlemlenmiştir. Yaptıkları işin "ne olduğu" onlar için o kadar belirsizleşmiştir ki, bu konuda ancak dışarıdan bir soru geldiğinde konuşma gerçekleşmektedir.

Erkek ve kadın hamamlarının yapısal ve işletimsel farkları, natır kimliğini derinden etkilemektedir. Kadınlar hamamının genellikle kuytu bir sokakta, kapalı ve mahremiyet temelli bir mimariyle inşa edilmiş olması, natırları kamusal görünürlükten uzaklaştırır. Buna karşılık, erkekler hamamı daha merkezi ve açık bir yapıya sahiptir; bu durum tellakların tanınmasını kolaylaştırırken, natırların tanınmamasını doğal kılar. Hamamın dili de bu kimlik inşasında etkilidir: "Kadınlar hamamına çevirmek" deyimini, kadın mekânını olumsuz çağrışımlarla kodlayarak, natır kimliğinin gündelik yaşamda marjinalleşmesine neden olur.

Natır kimliği, Mary Douglas'ın "kir" kavramı ve Kristeva'nın "abjection" (iğrenme/dışlama) kuramı üzerinden derinleştirilir. Natırlar, kirli olanın (müşterinin) temizlenmesi sürecinde merkezi bir rol üstlenmelerine rağmen, bu temas nedeniyle kendileri de "kirli" olarak algılanır. Temizliği mümkün kılan kişiler olmalarına rağmen, toplumsal olarak temiz sayılmazlar. Bu paradoks, natır kimliğini sosyal olarak dışlanan, ama aynı zamanda temizlik ritüelinin vazgeçilmez aktörü haline getirir. Seks işçiliğiyle ilişkilendirilen mekânsal geçmiş ve hamamların tarihsel olarak genelevlerle özdeşleştirilmesi, natır kimliğini daha da stigmatize eden unsurlardır. Duerr'in sunduğu tarihsel örnekler, natırların cellatlarla aynı kaderi paylaştığını; kana, tere, kire dokunan mesleklerin her zaman onursuzlukla yaftalandığını gösterir.

İffet, natır kimliğiyle doğrudan ilişkilendirilen bir diğer önemli temadır. Hamamların iffetli sayılabilmesi için belirli davranış kodlarına ve mekânsal kurallara

uyulması beklenir. Kadınların içeride çamaşırsız bulunmaması, içerideki davranışlarının denetlenmesi ve görünmezliğin korunması gibi unsurlar, hamamın iffetiyle doğrudan bağlantılıdır. Ancak sosyal medya çağında bu görünmezliğin ihlal edilmesi –örneğin bir gelinin hamam fotoğrafının Instagram’da paylaşılması– iffetin erkek müdahalesiyle yeniden tesis edilmeye çalışıldığı olaylara yol açar. Bu örnek, iffetin yalnızca bireysel bir durum değil, erkek otoritesinin denetiminde bir toplumsal değer olarak işlediğini gösterir. Natırların giyimi, davranışı ve müşteriyle kurduğu temas, bu değerın sürekli bir sınav alanına dönüşür.

Natır kimliği yalnızca bir meslek tanımıyla sınırlı değildir; aksine, tarihsel, toplumsal, mekânsal ve sembolik birçok katmanda inşa edilen, hem görünür hem de görünmez kılınan, hem vazgeçilmez hem dışlanan bir kimliktir. Temizlik ve kirlilik, iffetsizlik ve namus gibi ikilikler içerisinde şekillenen bu kimlik, natırları kültürel sınır çizgilerinde konumlandırır. Bu sınırdaki konumlanma, onları hem dönüşümün (temizliğin) aktörü hem de dışlanmanın nesnesi haline getirir.

Hamam çıplak bedenlerin ortak kullanım alanı olmasına rağmen, müşteriler arasında mahremiyete yüksek saygı vardır. Bu mahremiyet sadece fiziksel mesafeye değil, bakış ve davranışların kontrolüyle sağlanır. Young’un “başkasıyla birlikte olmanın ama ona sahip olmamanın” etiği, hamamdaki bu karşılıklı sessizliği anlamaya yardımcı olur. Tek başına yıkanan bir kişiyle yanındaki kişi arasında, karşılıklı görünmezlik ve bedenlerin yabancılaşması söz konusudur. Hamamda beden, biyolojik varlık olmanın ötesinde, toplumsal anlamların ve pratiklerin üretildiği bir alandır. Çıplaklık fiziksel olsa da “serbest” değildir; toplumsal normlar tarafından belirlenen ölçüler içinde görünürlük sağlanır (örneğin mayo, bikini veya iç çamaşırı giyme zorunluluğu).

Hamamda bedenin açığa çıkışı, sunumu ve müdahalesi toplumsal kurallarla düzenlenir. Turner’ın sahne kavramıyla, hamam hem görünür bir sahne hem de sahne

arkasıdır; müşteriler rahatlayan figürlerken, natırlar görünür ama anonim çalışanlardır. Natırların bedenleri sürekli gözlenir ancak erotize edilmez; işlevselleştirilmiş bir çıplaklık söz konusudur. Natırların müşterilere dokunuşu annelikle benzer bir sahiplenme hissi taşır, ancak bu profesyonel, otomatikleşmiş bir iştir. Natırlar kendi bedenlerine bakım yapmayı çoğunlukla ihmal eder, kendi bedenlerine yabancılaşırlar. Kendi aralarındaki diyaloglarda da bu durum açıkça görülür.

Hamam, müşteriler için rahatlama ve güzelleşme mekanı iken, natırlar için bedensel yorgunluk ve yabancılaşma alanıdır. Bourdieu'nün “bedensel habitus” kavramı, natırların beden pratiklerinin hamamın yapısal koşullarına göre şekillendiğini ve bu yüzden kendi bedenlerine özen gösteremediklerini açıklar. Şaşırtıcıdır ki, hamamdaki çıplaklık ve beden kullanımı “doğal” değildir; tarih boyunca bedenin görünürlüğü toplumsal kurallar ve beden bakımına ayrılan emekle şekillendirilmiştir. Natırların bedenleri en çok göz önünde ama en az önemsenen bedensel varlıklardır.

Çifte hamamlar, kadın ve erkekler için ayrı bölümlerden oluşan yapılar olsa da bu “çiftlik” gerçekte eşitlik sağlamaz. Ankara'daki çoğu hamamda erkek bölümü daha büyük, caddeye bakan ve yirmi dört saat açıkken, kadın bölümü daha küçük, kapalı ve korunaklıdır. Bu fiziksel farklılıklar, toplumsal cinsiyet normlarının mekâna nasıl yansıdığını gösterir; özellikle iffet ve namusun sorumluluğu kadına yüklenmiştir. Kadınlar hamamı ifadesi yerine “bayanlar bölümü” gibi daha sınırlayıcı ve resmi ifadeler kullanılır, böylece dil yoluyla da kadınların ikincil konumu pekiştirilir. Erkeklerin ihtiyaçlarına öncelik verilen bu düzen, kadın bölümünün erkek bölümünün “yancısı” olarak sonradan oluşturulduğu izlenimini doğurur. Hamam fotoğraflarında da erkek bölümüne ait görseller baskındır, kadın bölümüne ait iç mekân fotoğrafları nadirdir. Erkekler bölümü, işlemeli minderler, sehpa gibi sosyal donanımlarla zenginleştirilmişken, kadın bölümü plastik sandalyelerle sade tutulmuştur. Bu da erkek hamamının sosyal bir yaşam alanı olarak görüldüğünü, kadın hamamının ise daha

muhafazakâr ve sınırlandırılmış olduğunu gösterir. Çifte hamamlar gerçek anlamda eşit “çift” değil, erkek merkezli ve cinsiyet ayrımcılığını mekâna yansıtan yapılardır.

Hamamlar, tamamen kamusal olmayan, ancak tamamen özel de sayılmayan “yarı-kamusal” alanlardır. Kadınlar hamamı özellikle bu yarı-kamusal yapıyı, fiziki ve sosyal düzenlemelerle belirgin hale getirir. En temel mekanizma “kapı içinde kapı” mantığıdır: İçeri girip en mahrem alanlara ulaşmak için (örneğin Karacabey Hamamı’nda) en az üç ila altı kapıdan, geçitten geçmek gerekir. Bu katmanlı yapı, bireyin kamusal görünürlükten sıyrılıp giderek daha mahrem bir alana doğru ilerlemesini sembolize eder. Pencereilerin yokluğu ise mahremiyetin diğere bir önemli unsurudur. Kadınlar hamamında pencere yoktur; sadece kubbelerde işlevsel küçük ışık delikleri vardır. Bu, yapıyı tamamen dıştan görünmez kılarak kamusal alandan keskin bir kopuş sağlar. Erkekler bölümünde ise, dışa açılan pencereler bulunur, bu da aradaki farkı pekiştirir. İç mekânda mahremiyet, sıcaklık bölümünde bulunan perdeli localar ile kısmen sağlanır. Ancak bu localar sınırlı sayıdadır ve yer bulamayanlar, birkaç kişiyle birlikte, kapısız halvetlerde yıkanmak zorundadır. Doğukent Hamamı gibi bazı hamamlarda ise perdeli localar yerine kabin biçiminde duş alanları vardır.

Natırlar, müşterilerin sıcaklık bölümünde yer bulmasını sağlamak, özellikle perdeli locaları rezerve etmek gibi bir aracılık rolü oynar. Böylece natırlar, müşterilerin mahremiyetini korumaya dolaylı yoldan katkıda bulunur.

Mahremiyetin yapısal düzenlenişı açısından ele alındığında, kadınlar hamamının yapısı; kapılar, eşikler, penceresizlik ve iç içe geçmiş alanlarıyla bireyin kamusal kimliğini askıya aldığı, katmanlı ve özgün bir yarı-kamusal mahremiyet alanı yaratır.

Saha dışında bir hamam ziyaretinde şahit olunan bir gözlem, mahremiyetin sosyal ve ilişkisel boyutunu gösterir. Ilıklık bölümünde bekleyenler, keselenme veya köpük masajı yapılan yarı çıplak kadınları izliyor olduklarını ilk başta fark etmeyip

sonra rahatsızlıkla bakışlarını başka yöne çevirir. Sauna ve buhar odasının açıldığı alanlar da benzer bir şekilde gözlem alanlarıdır. İlginç olan, burada vücutların görülmesi sosyal olarak tabu sayılmasına rağmen, kimsenin birbirini uyarmaması ya da eleştirmemesidir. Bu gözlemin natırların mesleki işleyişiyle bağlantısı önemlidir. Karacabey Hamamı'ndan bir natırın ifadesi, izlenmenin işin kalitesini artırdığı yönündedir. İzleniyor olma hali natırların performansını artırır ve bu durum daha fazla müşteri çekmek için bir tür “reklam” işlevi görür. Natırların yaptığı iş, Simmel'in oyunculuk kavramıyla benzerlik gösterir: İşin icrası ile sonucu arasında aralık yoktur, natır yaptığı işi bir tür sahne performansı gibi sergiler.

Müşteriler natırların performansını memnuniyet veya şikayet yoluyla net biçimde geri bildirebilir; bu da işin sosyal boyutunu kuvvetlendirir. Ancak günümüzde natırların gelir paylaşımında eşitlik olması, bu gösteri performansının artık eskiye göre daha az zorunlu olduğu anlamına gelir.

Kadınlar hamamı, kadınlar arasında hem dayanışma hem de gerilimlerin yoğunlaştığı çok katmanlı bir toplumsal ilişkiler sahnesidir. Bu alan, kadının kadına "doyduğu", yani birlikte vakit geçirdiği, konuştuğu, şakalaştığı bir mahrem ortam olmakla birlikte; aynı zamanda eleştirinin, dedikodunun, baskının ve zaman zaman mobbingin de mekânıdır. Natırlar arasında hem meslekî bilgi paylaşımı hem de içsel rekabet gözlemlenirken, müşteriler sıkça norm ihlalleriyle dikkat çeker ve bu durum çoğu zaman natırlarla çatışmaya dönüşür.

Kadınlar arasındaki ilişkilerde “kadın kadının kurdudur” söylemini haklı çıkaracak kadar sert yargılar ve birbirini denetleme biçimleri öne çıkar. Özellikle çalışan kadınlar üzerindeki disiplin, çoğu zaman başka bir kadının (hamamcı, müşteri ya da gözlemci) bakışı ve müdahalesiyle kurulmaktadır. Patron konumundaki kadınların çalışanlara uyguladığı baskı, “kadın dayanışması” söyleminin çelişkili yüzünü de açığa

çıkartır: Kadının kadını kontrol ettiği, utandırdığı ya da terbiye ettiği sahneler, bu yarı-kamusal mekânda toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl yeniden üretildiğini gösterir.

Kadınlar hamamı bu yönüyle sadece bedenin temizlendiği değil, aynı zamanda kadın kimliğinin hem güçlendirildiği hem de baskılandığı bir sosyo-kültürel aynaya dönüşür. Her şeyin "kadınla başladığı" inancı, burada hem umut verici bir başlangıç hem de başka kadınlar üzerinde baskı kurmanın meşrulaştırıcı bir aracı hâline gelebilir.

Natırlar, sıcak kubbenin altındaki görünmez işçilerdir. Hala öğrenecek çok şey var, her gün değişiyor, yenileniyor, üretiyor ve tüketiyorlar. Temizlikle kirliliğin ar buluculuğunu yapıyorlar. Yıllar önce benim için onları ilginç kılan şey onları görünmez kılan aynalama teknikleriyle aynıdır. Aynı şey onları sessiz de kılmaktadır. Her ne kadar, onlarla konuşmamı gereksiz bulsalar da çok fazla şeye ışık tuttular. Daha fazla hamamda, daha farklı şehirlerde, daha çok araştırmacının hamama girmesiyle bambaşka çıktılarını elde edileceğine inanıyorum. Yüzyıllar içinde hamam dünyasında değişen çokça şey olduğu gibi aynı kalan birçok şey de mevcuttur. Natırlar kısmen değişerek kısmen aynı konumlarını korudurlar. Bu çalışma sadece iki hamamda yürütüldüğünden natırları anlamak adına sadece kapı aralayıcıdır. Erkekler hamamı üzerinden ilerleyen ataerkil araştırmalar, kadınlar hamamı açısından da erotize edilmeden değerlendirilmelidir. Bu araştırmanın ortaya koyduğu bazı bilgilerle yola çıkarak kadınlar hamamı ve çalışanları hakkında onlarca araştırma yapmak mümkündür. Üzerine katman katman kapılar kapatılan kadınlara ait çalışma alanlarını ve yaşam dünyalarını keşfetmek, günümüz feminotopya tartışmaları açısından büyük önem taşımaktadır.

Natırlık mesleğinin toplumsal yerellik bazındaki ilerleyişinin bir noktada son bulması kaçınılmazdır. Natırların kendi ifadeleri ile aktardıkları üzere kendi çocukları veya genç nesil natır olmak istememektedir. Bu da önümüzdeki yıllarda hamamlarda çalışacak keseci arayışına neden olacaktır. Mesleğin mesleki eğitim ile genç kuşaklara

aktarımı hamam kültürünün geleceğini koruma altına alacaktır. Bir eğitim standardının oluşturulması mesleğin uygulama standardını da beraberinde getirecektir. Bu durum çalışanların hem iş güvenliği hem de sosyal haklar açısından kendilerini daha güvende hissetmelerine de olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Afyoncu, E., Demir, U., Önal, A. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler. İstanbul: Yeditepe.

Akay, E. (Yönetmen). (2009). 7 Kocalı Hürmüz [Film].

Akok, M. (1969). Ankara Şehrinde Roma Hamamı. Türk Arkeoloji Dergisi. S. 17/ 1. Ankara, 5- 13

Algül, H. (Yönetmen). (2005). Döngel Karhanesi [Film].

Aru, K., A. (1949). Türk Hamamları Etüdü. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

Atay, T. (2017). Sosyal Antropolojide Yöntem ve Etik Sorunu: “Klasik Etnografiden Diyalojik Etnografiye Doğru”. Moment Dergi Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi, 4(1), 189-206.

Atay, T. (2018). Sunu. R. Harmanşah ve Z. N. Nahya (Editörler), Etnografik hikayeler: Türkiye’de alan araştırması deneyimleri içinde (ss. 9-15). İstanbul: Metis Yayınları.

Avcıoğlu, N. (2012) Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem. Anadolu Batı’da Türk Hamamı. (Derleyen. N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 327- 368.

Bassano, L. (2015). Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Blake, S. P. (2012). Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem. Babürü Hindistan'da ve Safevi İran'da Hamamlar: İki Erken Modern İslami İmparatorlukta İklim ve Kültür. (Derleyen. N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 317- 326.

Bourdieu, P. (2015). Pratik Nedenler (H. U. Tanrıöver, Çev.). (2. Baskı) Hil Yayınları

Butler, J. (2019). Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi (B. Ertür, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Carsten, J. (2000). Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship. Cambiridge University Press.

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2018). SAGE Nitel Araştırmalar Kılavuz Kitabı. (Ekici, G., Yeşilçınar, S., Çev.). (5. Baskı) Ankara: Vizotek Yayıncılık.

Douglas, M. (2007). Saflık ve Tehlike. Çev., Emine Ayhan. İstanbul: Metis. 23- 29.

Duerr, H. P. (1999). Çıplaklık ve Utanç Uygarlaşma Sürecinin Miti. Çev., Tarhan Onur. Ankara: Dost.

Durkheim, E. (2014). Sosyolojik Yöntemin Kuralları (Ö. Doğan, Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Erden, C. (2015). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Türk Hamamları. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Erdoğan, A., Günel, G., Kılıcı, A. (2008). Ankara Tarihi ve Kültürü Dizisi:2 Osmanlı'da Ankara. Ankara Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı.

Eren, H., Gözaydın, N., Parlatır, İ., Tekin, T., Zülfikar, H. (1988). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ergin, N. (2012). Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem. İstanbul'da Hamam İşletmeciliği: On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılda Çemberlitaş Hamamı. (Derleyen. N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 182-209.

Ertuğrul, A. (2009) Hamam Yapıları ve Literatürü, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 7/13, s. 241-266.

Eryaman Hamamı, Son Erişim Tarihi: 22.04.2025
<http://www.eryamanhamami.com/hakkimizda/>

Eyice, S. (1997). Hamam (Tarih ve Mimari). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 402-430.

Eynebey Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 22.04.2025]
<https://www.tarihieynebeyhamami.com/hakkimizda/>

Ferriman, Z. D. (1911). Turkey and the Turks. London: Mills & Boon, Limited.

Gassal, [Son Erişim Tarihi 03.05.2025] <https://tr.wikipedia.org/wiki/Gassal>

Geertz, C. (2010). Kültürlerin Yorumlanması (H. Gr, ev.). (1. Baskı) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Giddens, A. (1994). Modernliğin Sonuçları (E. Kuşdil, ev.). (1. Baskı) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Goffman, E. (2014). Damga rselenmiş Kimliğin İdare Edilişi zerine Notlar. ev., Geniş, ř., nsaldı, L., Ağırnaslı, S. N. Ankara: Heretik.

Gülekli, N., C. (1948). Ankara: Tarih- Arkeoloji. Ankara: Doğuş Matbaası, 29-30.

Güzel, H. C., iek, K., Koca, S. (2002). Türkler. 14. Cilt. Ankara (s. 256)

Halvet kelime anlamı için TDV İşlam Ansiklopedisi [Son Erişim Tarihi 12.05.2025] <https://islamansiklopedisi.org.tr/halvet--hamam>

Hamamda başına düşen adamı anlattı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025] <https://www.haber7.com/yasam/haber/655655-hamamda-basina-dusen-adami-anlatti>

Hammersley, M., & Atkinson, P. (2007). Ethnography: Principles in practice (3rd ed.). Routledge.

Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Der.). (2006). Geleneğin İcadı (M. M. Şahin, Çev.). Agora Kitaplığı.

Hochschild, A. R. (2012). The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling (1st ed.). University of California Press.

Hoşrik, M. E. (2014). Dua Kutsal Mı, Bilimsel Mi? İstanbul: Okuyanıs. 15- 21.

Hürel, H. (2004). İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık. İstanbul: Dharma. 131.

İngres- The Turkish Bath (1862) [Son Erişim Tarihi 05.05.2025]
<https://www.flickr.com/photos/28433765@N07/6211510934/in/photostream/>

İdil, V. (1993). Ankara: Tarihi Yerler ve Müzeler. Ankara: Net Turistik Yayınları.

İffet kelime anlamı için TDK Sözlük [Son Erişim Tarihi 04.05.2025]
<https://sozluk.gov.tr/>

İhtilam kelime anlamı için TDV İslam Ansiklopedisi [Son Erişim Tarihi 12.05.2025]
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtilam>

İnalcık, H. (1996). Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet. İstanbul: Eren Yayınları.

İstanbul Hamam Deneyimi Blog Yazısı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025]
<https://www.twofortheworld.com/istanbul-hammam-experience/>

Kahraman, S. A. (Hazırlayan). (2011). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Mısır- Sudan- Habeşistan- Somali- Cibuti- Kenya- Tanzanya. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kakofoni kelime anlamı için Nişanyan Sözlük [Son Erişim Tarihi 12.05.2025]
<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kakofoni>

Karacabey Hamamı, [Son Erişim Tarihi 22.04.2025] <https://karacabeyhamami.com.tr/>

Kortantamer, S. (2009). Memluklar'da Hamamlar ve Hastaneler. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın (Ed.), Temizlik Kitabı içinde (s.171-180). İstanbul: Kitabevi.

Kristeva, J. (2014). Korkunun Güçleri: İğrençlik Üzerine Deneme (N. Tural, Çev.). (2. Basım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

La Turquie- Camille Rogier (1846) [Son Erişim Tarihi 05.05.2025]
<https://collections.vam.ac.uk/item/O1105532/la-turquie-entree-au-bain-lithograph-camille-rogier/la-turquie-lithograph-camille-rogier/>

Lux Doğukent Hamamı, [Son Erişim Tarihi 01.05.2025]
<https://www.luxdogukenthamami.com/hakkimizda/>

Marx, K. (2003). Kapital: Birinci Cilt (A. Bilgi, Çev.). (3. Baskı) Eriş Yayınları.

Marx, K. (2011). Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Mauss, M. (2013). Sosyoloji ve Antropoloji (Ö. Doğan, Çev.). (4. Baskı) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Meier, A. (2012). Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem. Yerelötesi Bir Olgu Olarak Yıkanma: Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Eyaletinde Hamamlar. (Derleyen. N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. s. 211- 241.

Meydan Larousse. 8. Cilt. s. 372.

Montagu, M. W. (2008). Şark mektupları (A. Kurutluoğlu, Çev.; D. Gürlek, Haz.). Lacivert Yayınları.

Nişanyan Sözlük. 'Hamam'. Son Güncelleme 20 Mayıs, 2025.
<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/hamam>

Nişanyan Sözlük. 'Natır'. Son Güncelleme 20 Mayıs, 2025.
<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/natır>

Nişanyan Sözlük. 'Tellak'. Son Güncelleme 20 Mayıs, 2025.
<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/tellak>

Okur, İ. (2005). Uygarlığın Kritik Yolu olarak Temizliğin Tarihi. Bursa: Okursoy Kitapları 5. s. 59- 60.

Pasin, B. (2013). Femaleness, Femininity and Feminotopia: The Female Hamam as a Homosocial Space. *Kadın/Woman 2000*, 14(1), 55-77.

Rasim, A. (1958). *Hamamcı Ülfet*. İstanbul Matbaası.

Rawls, J. (2017). *Bir Adalet Teorisi* (V. A. Coşar, Çev.). (2. Baskı) Ankara: Phoenix Yayınevi.

Simmel, G. (2016). *Kadınlar Cinsellik ve Sevgi*. Çev., Onur Kuzgun. Pinhan Yayıncılık.

Standing, G. (2014). *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf* (Çev. Z. Yalçın). İstanbul: İletişim Yayınları.

Şahin, K. (1991) *Ankara'da Melike Hatun Vakıfları*. Vakıflar Dergisi, S. XXII. Ankara.

Şehitoğlu, E. (2008). *Bursa Hamamları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Şengül Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 23.04.2025] <https://tarihisengulhamami.com/>

Taşcıoğlu, T. (1998). *Türk Hamamı*. İstanbul: Unilever- Duran Ofset.

Tohme, L. (2012). *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*. Balneum ile Hamam Arasında: Emevi Suriyesi'nde Hamam Kompleksleri. (Derleyen. N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 85- 98.

Turner, V. W. (1991). The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. (7th ed.) Cornell University Press.

Turner, V. W. (1987). The Anthropology of Performance. New York: PAJ Publications.

Tükel Yavuz, A. (2012). Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem. Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Hamamlar. (Derleyen. N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 99- 181.

Türkan, K. (2009) Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri, Milli Folklor 84, s. 162-174.

Uzun, M. ve Albayrak, N. (1997). Hamam (Kültür ve Edebiyat). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 430-433.

Vatansever, H. Roma'dan Günümüze Hamam, Göbektaşı Muhabbetleri, Ruhsal ve Bedensel Arınma (2011, Ekim). National Geographic Türkiye, 94- 109.

Wolf, E. R. (2010). Europe and the People Without History. (3rd ed.) University of California Press.

Yalçı, A. (2022). Bir Sahne Olarak Gündelik Hayat: Benlik ve Başkaları, Artuklu Akademi, 2022/9 (1), 141- 159.

Yenigün Gazetesi, [Son Erişim Tarihi: 15.12.2019] <https://gazeteyenigun.com.tr/biz-cok-tehlikeli-degiliz/148532>

Yenişehir Hamamı, [Son Erişim Tarihi: 22.04.2025]
<http://yenisehirhamami.com.tr/bayanlar-bolumu/>

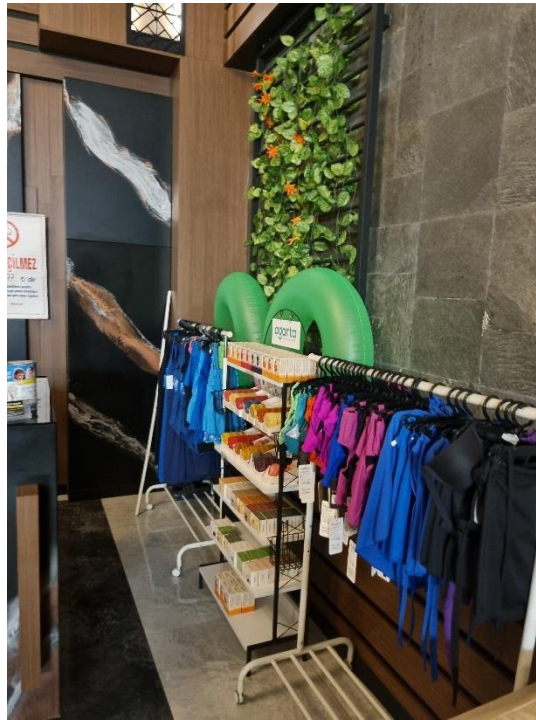
Zeyrek Çinili Hamam, [Son Erişim Tarihi: 01.05.2025]
<https://zeyrekcinilihamam.com/en>

EKLER

EK- 1: Fotoğraflar

Hamamın soğukluk bölümü, kafeterya, oturma alanları, televizyon ve üst kat.

Soğukluk bölümünde kasanın yanındaki satılık ürünler.

Soğukluk bölümü dinlenme alanı, süs havuzu ve kafeterya.

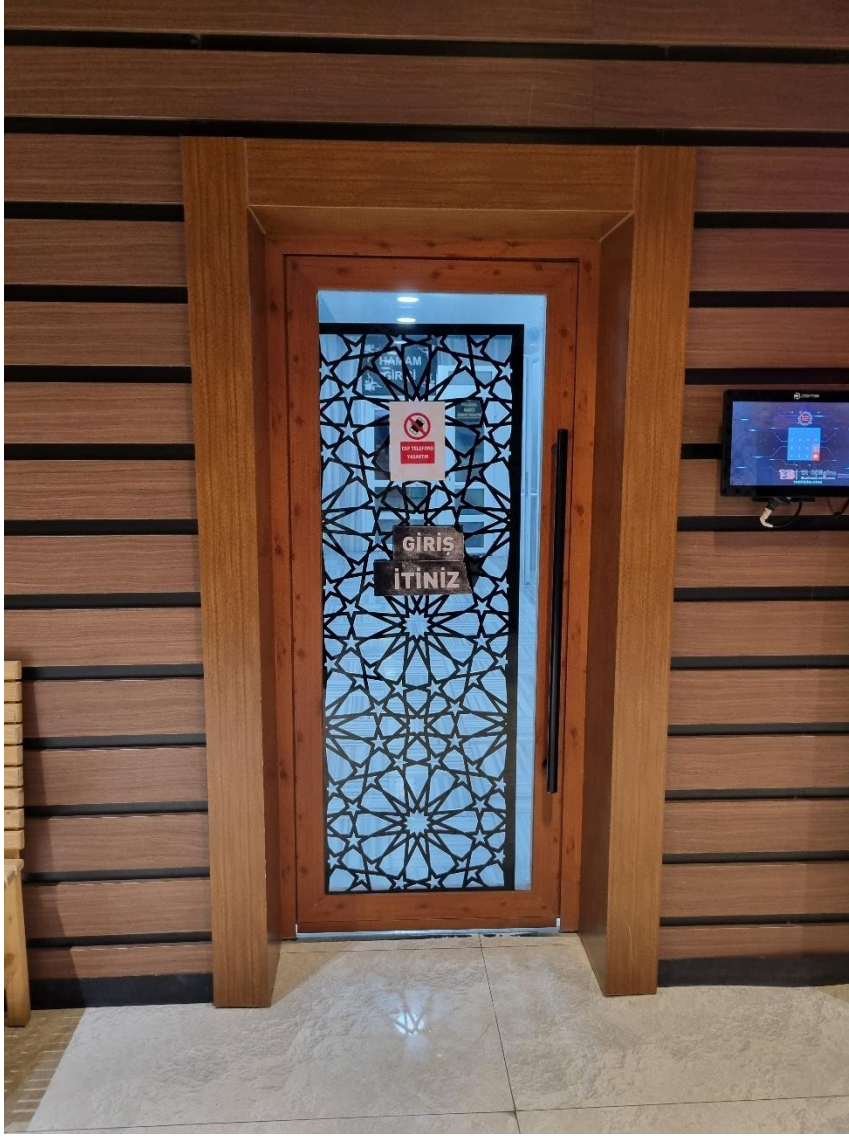
Soğukluk bölümündeki ağda ve masaj salonları ile güzellik salonu girişleri.

Soğukluk bölümünden üst kata çıkan merdiven ve merdiven altında yer alan natırlara ait mutfak.

Soğukluk bölümünde yer alan kişiye özel giyinme-soyunma odaları.

Soğukluk bölümünden ılıklığa giriş kapısı

Ilıklık giriş koridoru, sağda duş, tuvalet ve kese bölümü; solda sauna ve buhar odası ile havuz bulunmaktadır.

Ilıklık bölümünde bulunan kuru sauna girişi.

Ilkıkık b6l6m6nde yer alan y6zme havuzu.

Ilıklık bölümünde yer alan keke bölümü. Bu alanda müşterilerin keke- köpük işlemleri yapılmaktadır.

Ilıkkıta yer alan kese bölümünün içi. Buradaki mermer sekilere uzanan müşterilerin kese-köpük işlemleri yapılmaktadır.

Sıcaklık bölümü, göbek taşı ve kurnalar.

Sıcaklık bölümünün diğer tarafı, girintili alanlar halvetleri oluşturmaktadır.

EK-2: Surname-i Hümayun³⁸

Sol tarafta hamamda yıkananlar tasvir edilirken, sağ tarafta küllühan odun taşıyanlar görülmektedir.

³⁸ Görseller Topkapı Sarayı Müzesinden alınmıştır.

Tellaklar peştamalları sergiliyorlar.

ÖZET

Hamam, dünyanın birçok yerinde karşılaşılabilecek bir yapıdır. Hamamlar bugüne kadar çoğunlukla mimari ve tarihi sebeplerle incelenmiş olup, çok az metinde çalışanları ile ilgili değerlendirilmiştir. Genellikle, hamam çalışanı olarak tellaklar tanınırken, natırların tanınırlığı ve görünürlüğü ne yazık ki yok denecek kadar azdır. Kimi zaman kadın tellak olarak adlandırılan, kimi zaman keseci olarak bilinen kadınlar ise teorik çerçevede natır olarak adlandırılmakta olup, kadınlar hamamındaki yıkayıcı kadınlardır. Müşterilere; kese, köpük ve masaj hizmeti sunmaktadırlar. Bu hizmetleri sunarken, kendilerine has bazı davranış biçimleri benimsemişlerdir. Müşterilerle herhangi bir yakınlık kurmama, özel alana müdahale etmeme, şahsi sorular sormama bunlardan bazı örneklerdir. Bu araştırma ile; natırların gerek birbirleriyle gerek müşterileri ile kurdukları mahremiyet ilişkileri anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Katılımlı gözlem yöntemi ile yürütülen alan araştırması, natırların gündelik yaşam pratiklerini, yaptıkları işe bakış açılarını, yatay ve dikey ilişkilene biçimlerini anlamak adına Ankara Karacabey Hamamı ile Ankara Doğukent Hamamında gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık dört seneye yayılan alan araştırması boyunca yirmi beş natır ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Hamamın tarihi ve mekânsal organizasyonun ışığında natır kimliğinin nasıl şekillendiği, cinsiyet ve beden perspektifinden yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu yorumlamalar; geçmiş ve güncel değerlerle harmanlanarak elde edilmiş olup, salt bir natır kavramı üzerinden değil; gündelik yaşamın içinde, değişen bir kimlik çatısı altında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamam, Natır, Mahremiyet, Hamam Çalışanları, Tellak, Temizlik

ABSTRACT

The hamam is a structure that can be encountered in many places in the world. Hamams have been mostly studied for architectural and historical reasons to date, and very few texts have evaluated their employees. While male bath attendants (*tellak*) are generally known as hamam employees, the recognition and visibility of female attendants (*natır*) is unfortunately almost non-existent. Sometimes called as *female tellak* or sometimes known as *keseci*, women are called as *natırs* in a theoretical framework and are the washing women in the women's hamams. They provide scrubbing, foam and massage services to customers. While providing these services, they have adopted some specific behavior patterns. Not having any intimacy, not interfering in personal spaces, not asking private questions are some examples to these behaviors. This research attempts to make sense of the privacy relationships that *natırs* establish both with each other and with their customers. The field research conducted with the participatory observation method was carried out in Ankara Karacabey Hamam and Ankara Doğukent Hamam in order to understand the daily life practices of *natırs*, their perspectives on their work, and their horizontal and vertical relationship patterns. Interviews were conducted with twenty five *natırs* during the field survey of four years. In the light of the history and spatial organization of the hamam, an attempt was made to interpret how the *natır* identity was shaped from the perspective of gender and body. These interpretations were obtained by blending past and current values, and were addressed not only through the concept of *natır*, but also within the framework of a changing identity within daily life.

Key Words: Hamam, Natır, Female Bath Attendant, Privacy, Hamam Employees, Male Bath Attendant, Cleaning